आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

[द्वितीयकाण्डात्मकः]

चतुर्थो भागः ।

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० काशिनाथशास्त्री आगाशे
इत्येतैः संशोधितम् ।

कार्यकारीविश्वस्तैश्वानन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रयित्वा

तत्रैव प्रकाशितम् ।

चतुर्थीयमङ्कनावृत्तिः ।

शकाब्दाः १९०१

ख्रिस्ताब्दाः १९७९

मूल्यं-षड्विंशतिरूप्यकाः । [रु. २६-००]

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलप्रकृतिबोधकम् ।
विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥
वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।
अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥
समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।
ऋचैः पादयुता मन्त्रा यजुः प्रश्लिष्टपादकम् ॥ ४ ॥
साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।
लोके पदपदार्थौ यौ वेदे तावेव गोचरौ ॥ ५ ॥
मानं व्याकरणं तत्तदर्थाल्लोकवद्भवेत् ।
अनाम्नायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥
नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।
अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥
संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थाद्विरसंनिधौ ।
मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥
समभिव्याहृते(त)धर्मे[र्म] शक्तिको बोधको विधिः ।
उपवीतादिवल्लोके ह्यपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥
हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तू) परिधारणे ।
न विधिर्मन्त्रगाख्याते याभिर्यजत इत्यतः ॥ १० ॥
वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मे विधिर्यतः ।
ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः ।
सर्वसाधारणा ह्यर्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥
इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।
तत्तद्वाक्यान्युदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥
आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽखिले ।
अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं-प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टसर्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिका वेदशब्द एव सर्वां प्रक्रियामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् । अग्न्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहोत्रादिभिरुपलक्षणीयम् । अथवा वह्निसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूलप्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण होतव्य कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाम्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवसन्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृतिर्विश्वजिदाद्येकाहः (ह) परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः । यद्यप्यग्नीषोमीयपशुरुकेभ्य इष्टयग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पशाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टिविकृतित्वात् तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्व्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विविधस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसद्धोम इत्यादेरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीयस्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभयात्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसामौ वर्णितौ । सोमस्याङ्गत्वे-नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयकाण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासब्राह्मण-माम्नातं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव ह्यभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्राधा-न्यमविरुद्धम् । तास्वपि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यासत्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाहन्यायेन प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतया वायव्यादिकाम्यपशवोऽल्पवक्तव्य-तया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमासाङ्गस-मूहवदेककर्तृकत्वाभावान्नास्ति क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठानस्याऽऽनुपू-र्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रानुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वायव्यꣳ श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवाति क्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येत-मेव सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियु-दा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव (१) वायवे नियुत्वत आ लभेत

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम)

ग्रामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते वायुमेव नियुत्वन्त॰ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति वायवे नियुत्वत आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः [२]अप क्रामतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्त॰ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वत आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एतस्मादप क्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्त॰ स्वेन भागधेयेनोप[३] धावति स एवास्मिन्प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्सोऽकामयत प्रजाः पशून्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्त॰ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स एतं

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां पशून्प्र जनयति यच्छ्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाꣳ रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानां-मेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् [५] रूपे-णैवाव रुन्धे सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशु-कामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशू-न्प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उ-दुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे [६] ॥

(अपदाहाय भवत्येव प्रजाया आमयति वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान्यूपस्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदावैश्वर्यकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्णः ।

वमालभेत संस्पृशेत् । बर्हिःप्लक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्यथाऽनुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्सु सहस्रसंख्याकेषु देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात् श्वेतपशुष्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्यत्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते—

अतिक्षिप्रेति । अत्राभिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोग्रा देवतैनं यजमानं प्रदहः प्रदग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्निर्गृहान्दहँल्लोको दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्विशेषणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके पवोऽस्मा२ रयिवृध इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्वजातिभिर्वायोर्गमनमाम्नायते—“ आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वर२ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हविषि मादयस्व ” इति येयं नियुत्संज्ञकाऽश्वजातिः सैवास्य वायोर्धृतिधारयित्री । नहि वाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन नियुदेवास्य धृतिर्धारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविष्प्रदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तच्चैश्वर्यमप्रदाहाय भवत्येव नियुत्वतो वायोरनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषान्नियन्तुं स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुं च समर्थत्वान्मनःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वायव इति । नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्दा नासिकाछिद्रे रज्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

कृत्वा वायुस्तत्र तत्र भृशं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति—

नियुत्वत इति । नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्भवतीति यत्तेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिदप्यपरक्ता भवन्ति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायव इति । प्रकर्षेणानिति मुखबिलाद्बहिश्चेष्टत इति प्राणः । वायुश्च तथाविधः । अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरानिति चेष्टत इत्यपानः । नियुच्छब्दो नितरां यौति मिश्री भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः प्रजार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्रजायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभाभावेन पुरुषेण गर्भाशये निषिक्ते रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणापानयुक्तं जीवान्तरं न प्रविशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—" न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् " इति । नियुत्वान्वायुर्भागधेयेन तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति । ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति यं पुरुषं चिरमामयो बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तुमुद्यतौ । अस्मिन्प्राणापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव । कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशुसृष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वपामुदक्खिददुत्खिद्योद्धृतवान् । तां च वपामग्नौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धाया वपाया अजस्तूपरः शृङ्गरहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसामर्थ्यात्प्रजाः पशूनसृजत । ननु स्वयमेव स्ववपामुत्खिद्याजं तत उत्पाद्य तं च

पि । नाऽऽद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुणविधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् । प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देन सत्समर्पणादेषा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते । ननूपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनं मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।
न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः "

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्मैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः । करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।
आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीसंनिकर्षतः ॥ "

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिबद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्मैवम् । वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-

[ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्]

तोम् । किंच—" प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति " इति सोयपागविधिशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजेऽनूद्यते । तच्च वैदिकेतिकर्तव्यताया लिङ्गम्। तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ।

स च विध्यन्त इंद्दशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।
यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥
अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।
प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् " ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः। तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसंमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किंचावघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः । फलरहितत्वात्। फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयाजिविशेषेण वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

" इषो समानमितरच्छ्येनेनेत्यनुवादकम् ।
श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्मश्चोदकात्समाः ।
श्येनेष्वोरितरत्वोरिषुवैशेषिकं प्रति ॥
इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छ्येनगं स्फुरेत् ।
वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकाहौ ज्योतिष्टोमाविकारौ । तयोरुभयोर्ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते समानमितरच्छ्येनेनेति । नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य प्रतियोगिकत्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरच्चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवाश्वघटपटादिः एवमत्रापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतावभावान्न चोदकेन प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

" मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।
नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥
उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।
अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥
तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।
नित्याग्निहोत्रगान्धर्मांस्तन्नामातिदिशेदिह " ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—" मासमग्निहोत्रं जुहोति " इति । तत्राग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेष्टुं नार्हति । कुतः । तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं संभ-

[ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्]

वत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितुं नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितः-

"कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।
अविशेषादाद्यो(?)ऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥" इति ।

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्येति चेन्मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्-

"तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।
भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एकदेवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः-लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति । तथा सति मनाडचा लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्-

"ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।
संभवादैष्टि(च्छि)कोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः" ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः। उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेन्न । कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्-

" न पशावैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।
स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः " ॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेन्मैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाजबहुत्वं द्वितीयम् । स्रुच्यमाघार्य जुह्वा पशुं समनक्तीत्याघाराञ्जने लिङ्गान्तरे । आलम्भो लिङ्गान्तरमिष्टावपीषामालभेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशावैष्टिकः ।

तस्यैव पशोः पश्वन्तरप्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

" सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।
आद्योऽन्त्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ "

सवनीयानुबन्ध्यनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धिविध्यन्तः कार्यः । कुतः । दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयेष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा प्रातःसवनीयादिषु वपाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्त सवनीयादिपशुष्वतिदिशेत् । तदेवमेतैर्विचारैर्वायव्यादिपशुष्वग्नीषोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।
निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसार्थमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥
गुणौ श्वेतचरू किंवा यावाकथितकर्मणी ।
फलार्थमथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥
श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामाग्नेये च रविप्रभे ।
चतुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ।

[ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्]

फलहानेर्न तत्किंतु यावच्चोदितकर्म तत् ।
द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ” ॥

अनारभ्येदमाम्नायते—“ वायव्यꣳ श्वेतमालभेत भूतिकामः ” इति । “ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—“ ईषामालभेत ” इति । चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ” इति च । ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यमानायामीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुनास्पृश्यमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापमनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासंबन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्रदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टकर्मान्तरे विधीयेते । तदाऽपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारायितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राद्धान्तः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।
विशेषानुक्तितः कोऽपि च्छाग एवास्त्वबाधनात् ॥ ”

वायव्यꣳ श्वेतमालभत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः । चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

" औदुम्बरः खादिरेण समुच्चेयोऽथ बाधकः ।
द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ " इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्णे पशौ श्रूयते––" औदुम्बरो यूपो भवति " इति । तत्र चोदकप्राप्तेन खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः । द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः– खादिरौदुम्बरौ परस्परानिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य खादिरस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा अंसृजत ता अस्मात्सृष्टाः
परांचीरायन्ता वरुंणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः
पुनंरयाचत ता अस्मै न पुनंरदात्सोंऽब्रवीद्वरं
वृणीष्वाथं मे पुनंर्देहीति तासां वरमाऽलंभत
स कृष्ण एकंशितिपादभवद्यो वरुंणगृहीतः
स्यात्स एतं वांरुणं कृष्णमेकंशितिपादमा
लंभेत वरुंणम् [१] एव स्वेन भागधेयेनोपं
धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुंञ्चति कृष्ण
एकंशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतंया
समृद्ध्यै सुवंर्भानुरासुरः सूर्यं तमंसाऽविध्य-
त्तस्मैं देवाः प्रायंश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रंथमं
तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

सा फल्गुनी यत्तृतीयꣳ सा वलक्षी यदध्य-
स्थादपाकृन्तन्त्साऽविर्वशा (२) सममभवत्ते
देवा अब्रुवन्देवपशुर्वा अयꣳ समभूत्कस्मा
इममा लꣳस्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथि-
व्यासीदजाता ओषधयस्तामाविं वशामादि-
त्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत
पृथिव्यजायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय
पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामाविं व-
शामादित्येभ्यः कामाय [३] आ लभेता-
ऽऽदित्यानेव कामꣳ स्वेन भागधेयेनोप धा
वति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया
जनयन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एता मल्हा आऽल-
भन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामै-
न्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन्रुच-
मदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एता
मल्हा आ लभेत [४] आग्नेयीं कृष्णग्री-
वीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यामेता
एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता
एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भ-
वति वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा ल-
भेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सꣳहितामैन्द्रीꣳ शरद्य-

पराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदि-
त्यस्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदि-
ने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्ये-
व [५] अव रुन्धे संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते
संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर
एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव
भवति गर्भिणयो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भ इन्द्रि-
यमेवास्मिन्दधाति सारस्वतीं मेषीमा लभेत
य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-
द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति सैवास्मिन् [६] वाचं दधाति
प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
न्मनुष्याः सर्वां वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्री-
वमा लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा
एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ रसो यस्य
ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
सोमः [७] वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रज-
नयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां
प्र जनयति विन्दते प्रजामाग्नेयं कृष्णग्रीवमा
लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य

[वरुणगृहीतादिपशुविधानम्]

न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मि-
न्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृ
ष्णग्रीव आग्नेयो भवति तम एवास्मादप
हन्ति श्वेतो भवति [८] रुचमेवास्मिन्दधा
ति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मि-
न्त्विषिं दधात्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत
सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमा पुरोधायाꣳ
स्पर्धमान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राज-
न्योऽभितः सौम्यमाग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्म-
णोभयतो राष्ट्रं परि गृह्णात्येकधा समावृङ्क्त
पुर एनं दधते [९] ॥

लभेत वरुणं वशैतामविं वशामादित्येभ्यः कामाय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैवास्मिन्त्सोमः श्वेतो भवति त्रिचत्वारिꣳशच्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।
भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।
प्रजापश्वर्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति–

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरका

सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नगच्छन्। गत्वा च वरुणं प्राप्ताः। स च प्रजापतिस्ताः प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्यमेव देहीति वरुणमयाचत। वरुणस्तु न ददौ। ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्–एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मह्यं देहीति। स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत्। स च परीक्ष्यमाणः कृष्णवर्णः सन्नेकेन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत्। विधत्ते–

य इति। वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः। पशुविशेषणं प्रशंसति–

कृष्ण इति। ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम्। स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्ध्यै संपद्यते।

पशुप्रतिपादिकामाख्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति–

सुवर्भानुरिति। सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम्। स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं धृत्वा कृष्णवर्णः। तमःपुञ्जरूपत्वं "यत्त्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः" इत्येतस्यामृचि स्पष्टमाम्नातम्। पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते। छन्दोगाश्च यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमामनन्ति। अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान्। तस्मै तस्य सूर्यप्रभाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्यादिद्रव्यैस्तमोऽपाघ्नंश्चतुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः। प्रथमपर्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णा काचिदविरभूत्। द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णा काचिदविरभूत्। तृतीयपर्याये वलक्षी श्वेता काचिदविरभूत्। अस्थ्नोऽध्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः। कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽपाकृन्तन्नपनीतवन्तः। तच्च तमो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत्। ततो देवा विचार्य परस्परमिदमब्रुवन् देव्यादस्थ्नो जातत्वादयमुत्तमो देवपशुः। तमेतं कस्मै कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति। अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानीमेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कामाय समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमोषध्युत्पत्तिं च संपादितवन्तः। विधत्ते–

[वरुणगृहीतादिपशुविधानम्]

यः कामयतेति । पशुभिः प्रथेम पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेय भवेयम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः। ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तमोवेधराहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्द्यादिविशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हा गलल्म्बितस्तनान्विता अजाः श्वेतास्तिस्र आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवाव्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेतेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदास्थितैलाहितशुक्लकृष्णवर्णैर्युक्ता सहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । उक्तस्य पशुत्रयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । प्रातरादिकालेषूपाकरणं वपायागो वा यथा भवति तथा प्रारभेत । वसन्तर्तौ प्रातःकाले वर्षास्विव तीव्रमेघावरणाभावाद्धेमन्तशिशिरयोरिव नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने प्रकाशाधिक्यमतिस्पष्टम् । शरदृतावपराह्णे सूर्यतेजः सेव्यं भवति । प्रातर्मध्यंदिनयोर्बालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम् । तान्येतानि यथोक्तान्यादित्यस्य त्रीणि तेजांसि प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजःसंपत्तिर्भवति । व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

संवत्सरामिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरुषेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संध्यावन्दनाद्याचारशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदातृत्वम् । उक्तपशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिणय इति । गर्भिणयस्तिस्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्सभाजयार्थित्वकामिनः पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाकम्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सदन्ताः पुरुषा

वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति। तीव्ररोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते-

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे न प्रविशति, किंतु सोमाधिष्ठितौषधिकार्य एवान्नेऽवतिष्ठते । सेयं रसस्य सोम प्राप्तिः । ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति । सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते-

सौम्यमिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते-

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानीं प्रवदतोऽपि पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यभावे सति रुचिं कामयमानस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रधृष्यत्वमास्मिन्यजमाने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गोचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूपमस्मिन्दधाति । कृष्णग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्द्यरूपं तमोऽस्मादपहन्ति । ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे श्वैत्येन रुचमेव सभोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति । बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागातिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते-

आग्नेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेयत्वम् । सोम राजन्नित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्राजन्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति । वेदशास्त्रप्रयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशीकरोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धिनमेकया क्षणमात्रेण समावृङ्क्ते सम्यग्जयति । ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

" कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।
तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् " ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते----" आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमानः " इति । अयमर्थः- ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्य-

[जयादिहेतुपशुविधिः]

स्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्नैवम् । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्याभावेन तत्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।
द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे " इति ।

इदमाम्नायते—" आग्नेयो वै ब्राह्मणः " इति । अत्राप्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः । संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते ' प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथंतरꣳ साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त" इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्वामनमपश्यत्तꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै स इमाँल्लोकानभ्यजयद्वैष्णवं वामनमा लभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वे

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूतेषु वामनं ह्रस्वं पशुं, स्वार्यै विष्णुरूपायै देवतायै । अथ विधत्ते-

वैष्णवमिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुप्रियहविर्दानादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते-

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विषमत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्ध्यै कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । मनस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटोपेत भूते । प्राशृङ्गो मुखं प्रत्यासन्नशृङ्गः पुंगवः । प्राशृङ्गो गौरिति भरद्वाजवचनात् । प्राशृङ्गोऽवाकृशृङ्ग उक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋषभोऽनड्वान्पुनरुत्सृष्टो गोमृग इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शारीरं बलम् । मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । मरुद्भिर्युक्तो मरुत्वान् पृश्निसक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहोत्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च । पुंगवत्वं सक्थिश्वैत्यं च प्रशंसति-

यदृषभ इति । सेक्तृत्वसामान्येनेन्द्रसंबन्धित्वम् , वायव्यं श्वेतामित्युक्तत्वात्पृश्निवर्णस्य मारुतत्वं, तदुभयं समृद्ध्यै भवति । पुरोवर्तिनोरूर्वोः पृश्निसक्थित्वं वारयितुं विधत्ते--

पश्चादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्चाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्रातिकूल्यं चिन्तयतीति पश्चादन्ववसायिनी । अन्नार्थिनः पशुं विधत्ते--

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनाꣳ राजेति श्रुतत्वादन्नस्य सौम्यत्वम् अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति--

बभ्रुरिति । विदालितचणकाद्यन्नस्य प्रियंग्वादेर्वा रूपं पिङ्गलम् । राज्यप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्राज्यायालं सन्तं सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजेति श्रुतत्वाद्राज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्बभ्रुत्वं सोमस्य रूपम् शत्रुबाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते--

[वरुणगृहीतादिपशुविधानम्]

न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मि-
न्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृ-
ष्णग्रीव आग्नेयो भवति तम एवास्मादप
हन्ति श्वेतो भवति [८] रुचमेवास्मिन्दधा-
ति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मि-
न्त्विषिं दधात्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत
सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमा पुरोधायाः
स्पर्धमान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राज-
न्योऽभितः सौम्यमाग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्म-
णोभयतो राष्ट्रं परि गृह्णात्येकधा समावृङ्क्त
पुर एनं दधते [९] ॥

लभेत वरुणं वशेतामविं वशामादित्येभ्यः कामाय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैवास्मिन्त्सोमः श्वेतो भवति त्रिचत्वारिंशच्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।
भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दर्विरोगवान् ।
प्रजापश्वर्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते । तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ता

सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्यमेव देहीति वरुणमयाचत । वरुणस्तु न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्–एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मह्यं देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः कृष्णवर्णः सन्नेकेन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते–

य इति । वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं प्रशंसति–

कृष्ण इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् । स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्ध्यै संपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामाख्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति–

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् । स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा कृष्णवर्णः । तमःपुञ्जरूपत्वं “ यत्त्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमाम्नातम् । पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमामनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यप्रभाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्यादिद्रव्यैस्तमोऽपाघ्नंश्चतुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णा काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णा काचिदविरभूत् । तृतीयपर्याये वलक्षी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थ्नोऽध्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः । कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽपाकृन्तन्नपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा विचार्य परस्परमिदमब्रुवन् देव्यादस्थ्नो जातत्वादयमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानीमेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कामाय समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमोषध्युत्पत्तिं च संपादितवन्तः । विधत्ते–

[वरुणगृहीतादिपशुविधानम्]

यः कामयतेति । पशुभिः प्रथेम पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेय भवेयम् । कामाय काममापकेभ्य इत्यर्थः । ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तमोवेधराहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्द्याद्विशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हा गललम्बितस्तनान्विता अजाः श्वेतास्त्रिस्र आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवाव्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेतेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदास्थितैलाहितशुक्लकृष्णवर्णैर्युक्ता सहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । उक्तस्य पशुत्रयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । प्रातरादिकालेषूपाकरणं वपायागो वा यथा भवति तथा प्रारभेत । वसन्तर्तौ प्रातःकाले वर्षास्विव तीव्रमेघावरणाभावाद्धेमन्तशिशिरयोरिव नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने प्रकाशाधिक्यमतिस्पष्टम् । शरदृतावपराह्णे सूर्यतेजः सैव्यं भवति । प्रातर्मध्यंदिनयोर्बालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम् । तान्येतानि यथोक्तान्यादित्यस्य त्रीणि तेजांसि प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजःसंपत्तिर्भवति । व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

संवत्सरमिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरुषेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संध्यावन्दनाद्याचारशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदातृत्वम् । उक्तपशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिणय इति । गर्भिणयस्तिस्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्सभाजयार्थित्वकामिनः पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाकम्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातराहिता । लोकेऽपि सदन्ताः पुरुषा

वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति। तीव्ररोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते-

आग्नेयमिति। बभ्रुः पिङ्गलः। शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य रसः स सोमं प्राप्नोति। भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे न प्रविशति, किंतु सोमाधिष्ठितौषधिकार्य एवान्नेऽवतिष्ठते। सेयं रसस्य सोमप्राप्तिः। ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति। सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते--

सौम्यमिति। विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते-

आग्नेयमिति। पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्मोक्तम्। इदानीं प्रवदतोऽपि पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यभावे सति रुचिं कामयमानस्येदं कर्मेति विशेषः। तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रधृष्यत्वमस्मिन्यजमाने स्थापयति। तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गोचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूपमस्मिन्दधाति। कृष्णग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्द्यरूपं तमोऽस्मादपहन्ति। ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे श्वैत्येन रुचमेव समोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति। बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागातिशयो भवति। पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते-

आग्नेयामिति। ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेयत्वम्। सोम राजन्नित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्राजन्यः सौम्यः। सौम्यस्याभितः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति। वेदशास्त्रप्रयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशीकरोतीत्यर्थः। तदानीं प्रतिस्पर्धिनमेकधा क्षणमात्रेण समावृङ्क्ते सम्यग्जयति। ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति।

अत्र मीमांसा।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

" कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः।
तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् "॥ इति।

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते----" आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाः स्पर्धमानः " इति। अयमर्थः- ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्य-

[जयादिहेतुपशुविधिः]

स्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्दैवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्नैवम् । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्याभावेन तत्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्–

" आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।
द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे " इति ।

इदमाम्नायते–" आग्नेयो वै ब्राह्मणः " इति । अत्राप्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः । संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते ' प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथंतरꣳ साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त " इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्वामनमपश्यत्तꣳ स्वायै देवतायां आऽलभत ततो वै स इमाँल्लोकानभ्यजयद्वैष्णवं वामनमा लभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वे

माल्लोकानभि जयति विषम आ लभेत वि-
षमा एव हीमे लोकाः समृद्ध्या इन्द्राय
मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशृङ्गमा लभेत
संग्रामे [१] संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना
मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मन-
स्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा
स्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तꣳ
संग्राममिन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थमा लभेत
ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तꣳ स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजातान्प्र यच्छति
ग्राम्येव भवति यदृषभस्तेन (२) ऐन्द्रो य-
त्पृश्निस्तेन मारुतः समृद्ध्यै पश्चात्पृश्निस-
क्थो भवति पश्चादन्ववसायिनीमेवास्मै विशं
करोति सौम्यं बभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं
वा अन्नꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धाव
ति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव
भवति बभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृ-
द्ध्यै सौम्यं बभ्रुमा लभेत यमलम् (३)
राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै रा-
ज्यꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैनꣳ राज्यं न-
मति बभ्रुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपꣳ समृ-
द्ध्या इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा ल-

[जयादिहेतुपशुविधिः]

भेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायाभिमातिघ्ने ल- लामं प्राशृङ्गमा (४) लभेत यः पाप्मना गृहीत स्यात्पाप्मावा अभिमातिरिन्द्रमेवा भिमातिहन्ꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्पाप्मानमभिमातिं प्र णुदत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत यमलꣳ राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव व- ज्रिणꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा स्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं वज्रो भूत्या इन्ध उपैनꣳ राज्यं नमति ललामः प्राशृङ्गो भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपꣳ समृद्ध्यै (५) ॥

(संग्रामे तेनालमभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमैनं पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

जलोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।
ब्रह्मवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥
दीर्घरोगी प्रजाकामः सभारञ्जनवार्जितः ।
पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः श्रुताः ॥

तानेता- न्पशून्द्वितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतून्पशून्विधित्स- न्नादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूतेषु वामनं ह्रस्वं पशुं, स्वायै विष्णुरूपायै देवतायै । अथ विधत्ते-

वैष्णवमिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुप्रियहविर्दानादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते-

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विषमत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्ध्यै कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । मनस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटोपेत ब्रूते । प्राशृङ्गो मुखं प्रत्यासन्नशृङ्गः पुंगवः। प्राशृङ्गो गौरिति भरद्वाजवचनात् । प्राशृङ्गोऽवाकृशृङ्ग उक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋषभोऽनड्वान्पुनरुत्सृष्टो गोमृग इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शारीरं बलम् । मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । मरुद्भिर्युक्तो मरुत्वान् पृश्निसक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहोत्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च । पुंगवत्वं सक्थिश्वैत्यं च प्रशंसति-

यदृषभ इति । सेक्तृत्वसामान्येनेन्द्रसंबन्धित्वम् , वायव्यं श्वेतामित्युक्तत्वात्पृश्निवर्णस्य मारुतत्वं, तदुभयं समृद्ध्यै भवति । पुरोवर्तिनोरूर्वोः पृश्निसक्थित्वं वारयितुं विधत्ते--

पश्चादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्चाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्रातिकूल्यं चिन्तयतीति पश्चादन्ववसायिनी । अन्नार्थिनः पशुं विधत्ते--

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनाꣳ राजेति श्रुतत्वादन्नस्य सौम्यत्वम् अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति--

बभ्रुरिति । विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंग्वादेर्वा रूपं पिङ्गलम् । राज्यप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्राज्यायालं सन्तं सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजेति श्रुतत्वाद्राज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्बभ्रुत्वं सोमस्य रूपम् शत्रुबाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते--

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

इन्द्रायेति । वृत्रतूर्वैरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकपदप्रापकदुःखाधकमेव वृत्रं वैरणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते--

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्वन्तरं विधत्ते--

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्रसमो भूत्वा इन्धे यजमानं वैरिसंतापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शृङ्गस्य तीक्ष्णाग्रत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽऽल-
भन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽ-
दित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति
वसन्ता प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे
मध्यंदिने [१] त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपरा-
ह्णे त्रीञ्छितिवारान्त्रीणि वा आदित्यस्य
तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शर-
द्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे
त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो

दधाति संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्म वर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं कद्रुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णꣳ श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य [३] यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयꣳ स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमवृञ्जत यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृङ्क्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वृत्रमहन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिना-
त्तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदे
ह्योऽभवन्तासामृषभो जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः
[५] अचायत्सोऽमन्यत यो वा इममाल-
भेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स आग्नेयं
कृष्णग्रीवमालभतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन
भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
प्यदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मना
गृहीतः स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभे-
तैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः
[६] पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्ध-
त्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव द्यावापृथिव्या
धेनुमा लभेत ज्योगपरुद्धोऽनयोर्हि वा एषो-
ऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी
एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्र-
तिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति पर्यारिणी भ-
वति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः
समृद्ध्यै वायव्यम् (७) वत्समा लभेत
वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका
अपशुष्का विडपशुष्काऽथैष ज्योगपरुद्धो
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मा इमाँल्लोकान्विशं प्र दापयति प्रास्मा-

(ब्रह्मवर्चसकामदीनां पशुविधिः)

इमे लोकाः स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विड्डुप तिष्ठते (८) ॥

(मध्यंदिने कद्रुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भागधेयेनोपसृज्ञे वायव्यं द्विचत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

स्पर्धाकामो युद्धकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान् ।
राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः पापक्षयमिच्छति ॥
राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव ईरिताः ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशून्विधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्य इति । पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्त्यभावः कालविशेषेणात्रापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभाणां समाहारो दशर्षभा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत्तु नात्यन्तं युक्तिसहम् । आलभ्यमानेष्वस्यान्वयप्रसङ्गात् । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुमेवाऽऽदित्यमित्यर्थवादे श्रुतत्वादादित्योऽस्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्तेति । शितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठाः । शितिवाराः श्वेतवालाः । पूर्ववत्कालविशेषं प्रशंसति—

त्रीणि वा इति । विहितानेव त्रित्वोपेतान्संघान्प्रशंसति—

त्रयस्त्रय इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रित्वोपेतास्तथा ग्रीष्मशरदोरपि त्रित्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संपद्यन्ते । तद्वदस्मिन्यजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृश्येनैवोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः ।

[ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः]

आग्नेयकृष्णग्रीवादिष्विव ब्रह्मचर्यादिनियमकालं विधत्ते—

संवत्सरामिति । दशमस्यर्षभस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता(त्म)-कत्वम् । त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—

यदि बिभियादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुमाय भीत-स्यायं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूषविषययाज्या-व्याख्याप्रसङ्गेन दर्शितम् । भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णव्य-त्ययेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन् -पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचनसमर्थो वत्सोत्पादकः । वशा वन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपाशेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति । अस्य भ्रातृव्यः पराभवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रमिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनाद्बध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि क्रोधाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाका-रैस्तैः शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्गाव उत्पन्नाः । ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागं कश्चिदृषभोऽनुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान् , अहो मदीयं कार्यं संपन्नामिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः कोऽ-पीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्बन्धनादिरूपात्पाप्मनो मुच्येतेति एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन (ण) सामर्थ्य-मिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त । अथ विधत्ते—

यः पाप्मनेति । चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते—

द्यावापृथिव्यामिति। ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः। यस्तु प्रजापालनस्याभावादस्मिँल्लोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतितिष्ठति तदानीं सोऽत्र ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते। तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषादुभयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते। धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते–

पर्यारिणीति। या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी। तथा च सूत्रकारः–"पर्यारिणीति परिहारसूर्भवति" इति। यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिरमतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात्। अतः सदृशयोगः समृद्ध्यै भवति। ज्योगपरुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते–

वायव्यमिति। यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम्। अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते। यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञेऽपशुष्का अपरक्ता भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति। लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते। अवशिष्टा सर्वा प्रजा विट्शब्देन। वत्सेन तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजा च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति। ते च लोका अस्मै स्नुवन्ति मणिमुक्तादिधनं प्रस्रावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः। प्रजा चैनं भुञ्जती पालयन्ती सेवते।

अत्र मीमांसा।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्–

"ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा।
आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः"॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते–"वसन्ते ललामांस्त्रीन्वृषभानालभेत" इति। तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गाभावाद्दैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत्। न। गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात्। ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते। तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते–"यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत। बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्। भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्। एकयूप आलभेत" इति। यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्यूपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेष्वैकादशिनेभ्योऽतिदेशः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् -

" धेनुवत्सर्षभाश्छागे गवि वा गुणकीर्तनात् ।
अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः " ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते-" द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमृषभम् " इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । ऋषभशब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्यते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिंषन्तीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिंषन्तश्छागं बाधन्त इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो॑ व॒लस्य॒ बिल॒मपौ॑र्णो॒त्स य उ॑त्त॒मः प॑शु॒रासी॒त्तं पृ॒ष्ठं प्रति॑ सं॒गृह्योद॑क्खिद॒त्त सह॒स्रं॑ प॒शवोऽनू॒दा॑य॒न्त्स उ॑न्न॒तो॑ऽभव॒द्यः प॑शु॒का॑मः॒ स्यात्स ए॒तमैन्द्र॑मुन्न॒तमा ल॑भे॒तेन्द्र॑मे॒व स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मै॑ प॒शून्प्र य॑च्छति प॒शुमा॑ने॒व भ॑वत्युन्न॒तः [१] भवति॒ साह॒स्री

वा एषा लक्ष्मी यद्दुंन्नतो लक्ष्मियैव पशूनवं रुन्धे यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथं वैष्णवं वांमनमा लंभेतैतास्मिन्वै तत्सहस्रमध्यंतिष्ठ- त्तस्मांदेव वांमनः समींषितः पशुभ्यं एव प्र- जांतेभ्यः प्रतिष्ठां दंधाति कोर्हंति सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्यांहुरहोरात्राण्येव सहस्रꣳ सं- पाद्याऽऽ लंभेत पशवः [२] वा अंहोरा त्राणि पशूनेव प्रजांतान्प्रतिष्ठां गंमयत्योषं- धीभ्यो वेहतमा लंभेत प्रजाकाम ओषंधयो वा एतं प्रजायै परिं बाधन्ते योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ओषंधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपिं घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषंधीरेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेंः प्रजां प्र जंनयन्ति विन्दतें [३] प्रजामापो वा ओषंधयोऽसत्पुरुंष आपं एवास्मा अस- तः सद्ददाति तस्मांदाहुर्यश्चैवं वेद यश्च ना- ऽऽपस्त्वावासंतः सद्ददतीत्यैन्द्रीꣳ सूतवंशामा लंभेत भूतिंकामोऽजांतो वा एष योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभवत् (४) इन्द्रंमेव स्वेनं भागधेये- नोपं धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवं- त्येव यꣳ सूत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमेवाऽऽलं- भेतैतद्वाव तदिंन्द्रियꣳ साक्षादेवेन्द्रियमवं रुन्ध

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

इन्द्रायेति । वृत्रतूर्वैरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकपदप्रापकत्वाद्बाधकत्वेन वृत्रं वैरणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते--

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्वन्तरं विधत्ते--

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्ररूपो भूत्वा इन्धे यजमानं वैरिसंतापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शृङ्गस्य तीक्ष्णाग्रत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽऽलभन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वसन्ता प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने [१] त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे त्रीञ्छितिवारान्त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो

दधाति संवत्सरं पर्यालंभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्यं प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्म वर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं कद्रुम् (२) आ लंभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णꣳ श्याममा लंभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य [३] यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयꣳ स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणीं वशामाऽलंभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमवृञ्जत यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लंभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृङ्क्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वृत्रमहन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिना-
त्तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदे
ह्योऽभवन्तासामृषभो जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः
[५] अचायत्सोऽमन्यत यो वा इममाल-
भेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स आग्नेयं
कृष्णग्रीवमालभतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन
भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
प्यदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मना
गृहीतः स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभे-
तैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः
[६] पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्ध-
त्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव द्यावापृथिव्यां
धेनुमा लभेत ज्योगपरुद्धोऽनयोर्हि वा एषो-
ऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी
एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्र-
तिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति पर्यारिणी भ-
वति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः
समृद्ध्यै वायव्यम् (७) वत्समा लभेत
वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका
अपशुष्का विडपशुष्काऽथैष ज्योगपरुद्धो
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मा इमाँल्लोकान्विशं प्र दापयति प्रास्मा-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

इमे लोकाः स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विड्डुपं तिष्ठते (८) ॥

(मध्यंदिने कर्दु यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भागधेयेनोपसृतो वायव्यं द्विचत्वारिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धाकामो युद्धकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान् ।
राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः पापक्षयमिच्छति ॥
राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव ईरिताः ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशून्विधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्य इति । पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्त्यभावः कालविशेषेणात्रापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभाणां समाहारो 'दशर्षभा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहम् । आलभन्तेत्यस्यान न्वयप्रसङ्गात् । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुमेवाऽऽदित्यमित्यर्थवादे श्रुतत्वादादित्योऽस्मिन्कर्मणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्तेति । शितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठाः । शितिवाराः श्वेतवालाः । पूर्ववत्काल विशेषं प्रशंसति—

त्रीणि वा इति । विहितानेव त्रित्वोपेतान्संघान्प्रशंसति—

त्रयस्त्रय इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रित्वोपेतास्तथा ग्रीष्मशरदोरपि त्रित्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संपद्यन्ते । तद्वदस्मिन्यजमानेऽप्याभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृश्येनैवोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः ।

[ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः]

आग्नेयकृष्णग्रीवादिष्विव ब्रह्मचर्यादिनियमकालं विधत्ते—

संवत्सरामिति। दशमस्यर्षभस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्येति। कद्रुः पिङ्गलः। प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता(त्म)-कत्वम्। त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—

यदि बिभियादिति। कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुमाय भीत-स्यायं पशुः। पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूषविषययाज्या-व्याख्यानप्रसङ्गेन दर्शितम्। भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

देवाश्चेति। अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान्। अतो यवनामकोऽयं वर्णव्य-त्ययेन यमः संपन्नः। इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन् -पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तादिदं प्राप्य यम एवाभूत्। उक्षा सेचनसमर्थो वत्सोत्पादकः। वशा वन्ध्या। लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः। तं यमं वरुणपाशेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः। इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य वीर्यं नाशितवन्तः। विधत्ते—

यो भ्रातृव्यानिति। आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति। अस्य भ्रातृव्यः पराभवति। पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रमिति। तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनाद्बध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि क्रोधाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाका-रैस्तैः शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध। ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्गाव उत्पन्नाः। ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन्। तासां गवां जघने पृष्ठभागं कश्चिदृषभोऽनुगम्योदगच्छत्। तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान्, अहो मदीयं कार्यं संपन्नमिति। ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत्। किमिति, यः कोऽ-पीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्बन्धनादिरूपात्पाप्मनो मुच्येतेति एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान्। तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत्। तत ऐन्द्रयागेन (ण)सामर्थ्य-मिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त। अथ विधत्ते—

यः पाप्मनेति। चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते—

द्यावापृथिव्यामिति । ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालनस्याभावादस्मिँल्लोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतितिष्ठति तदानीं सोऽत्र ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषादुभयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते-

पर्यारिणीति । या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः-"पर्यारिणीति पारिहारसूर्भवति" इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिरमतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात् । अतः सदृशयोगः समृद्ध्यै भवति । ज्योगपरुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते-

वायव्यामिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञेऽप्रशुष्का अपरक्ता भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विट्शब्देन । वत्सेन तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजा च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्नुवन्ति मणिमुक्तादिधनं प्रस्रावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः। प्रजा चैनं भुञ्जती पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

"ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।
आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः" ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते-"वसन्ते ललामांस्त्रीन्वृषभानालभेत" इति । तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गाभावाद्दैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् । न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते-"यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । एकयूप आलभते" इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात्। ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्यूपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते। तस्मात्पशुगणेष्वैकादशिनेभ्योऽतिदेशः।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् -

"धेनुवत्सर्षभाश्छागे गवि वा गुणकीर्तनात्।
अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः" ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते-"द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमृषभम्" इति। तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे। वत्सशब्दो बालम्। ऋषभशब्दः पुमांसम्। तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति। गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्यते। प्रकृतावनुपदिष्टत्वात्। अतो न गां विशिंषन्तीति पूर्वपक्षः। न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः। अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिंषन्तश्छागं बाधन्त इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)।

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्स य उत्तमः पशुरासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योदक्खिदत्तꣳ सहस्रं पशवोऽनूदायन्त्स उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्यात्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवत्युन्नतः [१] भवति साहस्री

वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशूनवं रुन्धे यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथं वैष्णवं वामनमा लंभेतैतस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठ-त्तस्मादेव वामनः समीषितः पशुभ्यं एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव सहस्रं सं-पाद्याऽऽलंभेत पशवः [२] वा अहोरात्राणि पशूनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योषधीभ्यो वेहतमा लंभेत प्रजाकाम ओषधयो वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते [३] प्रजामापो वा ओषधयोऽसत्पुरुष आप एवास्मा अस-तः सद्ददति तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावासतः सद्ददतीत्यैन्द्रीं सूतवशामा लंभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभवत् (४) इन्द्रमेव स्वेन भागधेये-नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव यं सूत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमेवाऽऽलं-भेतैतद्वाव तदिन्द्रियं साक्षादेवेन्द्रियमवं रुन्ध

[पशुकामादीनां पशुविधिः]

ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीया-त्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्ना [५] तृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनꣳ सोमपीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य [६] सोमपीथः समृद्ध्यै ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्ध्यै स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम् [७] ।

(भवत्युक्तः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सन्नैतस्येध्मस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्बिभेति यः ।
भ्रातृव्यवान्पापभीरुर्भ्रष्टराज्यश्च यो भवेत् ॥
अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तत्रैवं विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वलस्येति । वलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशूनपहृत्य कस्मिंश्चिद्भूबिले स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो बिलमपौर्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उत्तमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्खिदद्रुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्यूथपतित्वात्तमनु सहस्रं पशव उद्भवन्तः । स च मुख्यः पशुर्यूथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी संपद्रूपा । तथा सत्युन्नतालम्भेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तस्तान्पशूनवरुन्धे ।

पूर्वत्र यथा धेनुमालब्धवतः पश्चाद्वत्सालम्भो विहित एवमत्राप्युन्नतमालब्धवतो वामनालम्भं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालभ्य तत्फलभूतान्पशून्प्राप्नुवन्सहस्रप्राप्तेरूर्ध्वं वामनमालभेत । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(च) वामनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः । एतस्याऽऽलम्भेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् । अतः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवाह्याऽऽलभेत । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्ध्वं

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

वामनालम्भेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधिभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजोत्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाध्यन्ते । अतस्ताभ्य आलम्भो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां प्रियाया वेहत आलम्भेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्यजमानसंबन्धिवीर्यात्प्रजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् । ततोऽसावौरसीमेव प्रजां लभते । ता ओषधयो लोकप्रसिद्ध्या स्तूयन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपामोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूपेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकारादेतस्मात् सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादिदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनाभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः—आप एवास्मा असतः सद्ददतीति । तत्राभिज्ञा ओषधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या सस्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यरहितात्क्षेत्रात्तसाद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यद्यभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः यदि वाऽनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः सर्वथाऽपि प्रशस्तमेवौषधिविषयं कर्म । भूतिकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रीमिति । सकृद्वत्समुत्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या गौः सूतवशा । यो भूत्यै योग्योऽपि भूतिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव तस्मादयमालभेत् । एषाऽपि सूतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य वन्ध्याऽभवत् । इन्द्रस्य प्रियायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

यः सूत्वेति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्द्रमातुः सूतवशारूपेण निष्पत्तिरेवमाम्नायते “ सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत्सा सूतवशाऽभवत्तत्सूतवशायै जन्म ” इति । तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रप्रियं तमेनं वत्समैन्द्रमेवाऽऽलभेत । वत्सस्येन्द्रियकार्यत्वादैन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्राग्नमिति । गालितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एतं पशुमालभेत । इन्द्रमग्निं च क्रमेण प्रशंसति-

यदैन्द्रो भवतीति । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियरूपत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्टः, पुनः पित्रा, पुनरपि स्वेन, तत उक्तपशुसादृश्यात्तदालम्भः समृद्ध्यै संपद्यते । अभिचरतः पशुं विधत्ते-

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैनं वैरिणमावृश्चति समन्वाच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं प्रशंसति-

तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वज्रेः यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शृङ्गाभावेऽपि युद्धे मेष इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकप्राप्तमष्टाश्रित्वादिरूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते -

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम् -“ स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूपः ” इति । कुशमयमपवदितुं विधत्ते -

शरमयमिति । शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेषूत्पन्नै काष्ठैर्ब्राह्मणा.* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीर्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नत्वाद्धिंसकत्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽम्नायते -‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छराणाः शरत्वम् ” इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिणं हिनस्त्येव । पालाशमिध्मं बाधितुं विधत्ते-

वैभीदक इति । अक्षशब्दवाच्याद्वृक्षादुत्पन्नो वैभीदकः । स च विशेषेण भेत्तुं शक्त इति कृत्वा वैरिणं भिनत्त्येव ।

---

*ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम । अथवा ब्राह्मणा इति पदेन दर्भपदवो ज्ञेया ।

[ग्रामकामादीनां पशुविधिः]

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

" समुच्चेयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम् ।
प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तितः " ॥

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्नित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतं, तदिदं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चीयते । कुतः । मयट्शब्देन प्राचुर्यस्याभिधानादबाधेनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् । तस्मात्कुशबर्हिषो बाधकमिति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्यꣳ शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठꣳ समानानाꣳ स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पृष्ठꣳ समानानां करोति ग्राम्येव भवति शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृद्ध्यै पौष्णꣳ श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै [१] अन्नं प्र यच्छ-

त्यन्नाद एव भवति श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्या ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव [२] स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा इन्द्रस्य रूपꣳ समृद्ध्यै सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सनिं प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येषः (३) देवतया समृद्ध्यै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति बहुरूपो भवति बहुरूपꣳ ह्यन्नꣳ समृद्ध्यै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै [४] सजातान्प्र यच्छ-

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

न्ति ग्राम्येव भवति बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो १ ह्येष समृद्ध्यै प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत्प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तस्मात्स्रामान्मुञ्चति तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्येष देवतया समृद्ध्यै (५)।

(अस्मा इन्द्रमेवैष संजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि त्रीणि च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टकेऽप्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।
पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमकः ।
अभिचारी च ये तेषां पश्वमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पश्वन्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्येषां ग्रामस्वामिनां मध्ये पृष्ठवदुपवर्ती स्यामिति यः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

शितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्तत्वात्तद्देवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते

पौष्णमिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति—

श्यामो भवतीति । पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् । अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते—

मारुतमिति । मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति--

पृश्निर्भवतीति पृश्निः श्वेतः । शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं विधत्ते--

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते--

अरुणो भ्रूमानिति । महती भ्रूरस्यास्तीति भ्रूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन भ्रूबाहुल्यं स्वरूपम् । स्वप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते -

सावित्रमिति । उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सनिकामः परकर्तृकदानकामः । प्रसवानां प्रेरणानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति प्रेरयति । संकीर्णवर्णं प्रशंसति--

उपध्वस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते -

वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः । पशुविशेषणं प्रशंसति -

बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्रामकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते--

वैश्वदेवमिति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां संबन्धिनः । पशुविशेषणं प्रशंसति -

बहुरूप इति । विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्यत्वम् । अज्ञातचिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते -

प्राजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्षयकार्श्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमसृजतेति श्रुतत्वात्पुरुषः प्राजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते । अतः प्रजापतिरेनं तस्मात्स्रामादज्ञाताद्दीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति -तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शितिपृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रावरुणावुपागृह्णीतां सा द्विरूपा वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा बहुरूपा वशाऽभवद्यश्चतुर्थः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि [१] अगृह्णादस्त्वेवायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यल्लोहितं परापतत्तद्रुद्र उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी वशाऽभवद्बार्हस्पत्यां शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस एव खलु [२] वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु

वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन [३] रसं वृष्टिमव रुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै (५) सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसꣳ सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चस-

[ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः]

[६] दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वशं वा एष चरति यदुक्षा वशं एव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्रीꣳ रोहिणीमा लभेताभिचरन्रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया समृद्ध्यै स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम् ॥ ७ ॥

(अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव वैश्वदेवा वै ब्रह्मवर्चसं यूप एकान्नविꣳशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पुष्टकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सनिं तथा ।
अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥
षष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पश्वन्तराणि विधातुं प्रस्तौति—

वषट्कार इति । वौषडित्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्धः इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्गायत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः। ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण प्रियाः संपन्नाः ॥ द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरूपा । बहु-

भिर्वर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं वृथा विनष्टो मा भूदिति बृहस्पतिरभ्यगृह्णात् ।। तस्यायमभिप्रायः—अयं रसो मम भोगाय भवत्वेव । उक्षवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्रससादृश्यमित्यभिप्रेत्य तत्साधनभूतां वशां प्रशंसति ।

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमाहरणेन च्छन्दोन्तरात्प्रशस्ता । तस्माद्वशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन च्छन्दोरसेन वशारूपेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे—

द्वितीयं पशुं विधत्ते—

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वादह्नस्तदीयत्वम् । अन्धकारेणाऽऽवरणहेतुत्वाद्रात्रेर्वारुणत्वम् वृष्टेर्द्रवत्वादोषध्याद्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते—मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति । ततस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सारत्वाद्रससाम्यम् ।

तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासाम्येव वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यामिति । वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा इति । उक्षेति यदेष वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रियनियमनोपेतत्वाद्वश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

[ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः]

रौद्रीमिति । रुद्राध्याये नीलग्रीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण लोहितत्वं श्रूयते रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्ववच्चोदकप्राप्तमपवदितुं विधत्ते -**स्फयो यूप इति** ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां वशामाऽलभन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति बैल्वो यूपो भवत्यसौ (१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्व उदतिष्ठत्सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपꣳ समृद्ध्यै स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणाति (२)

एवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्ध्यै त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून्मिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एतस्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन्वडवः साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसाययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शबलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति [५] ॥

(असौ शृणाति मिथुनानां नयति यच्छति)।

[ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्नं ग्रामं तथा पुनः ।
ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्वन्तराणि विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्विधानाय प्रस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयाः । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । खादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—"आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः" इति ।

अस्यायमर्थः हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः संतापरूपात्मकाशादध्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या वशाया बैल्वे यूपे सति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्यवर्चसमपि सयोन्येव संपद्यते । स्वपित्रादीना यस्यां वेदशाखायामध्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्तिस्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्वम् । अभिचरतः कंचित्पशुं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यामिति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

वारुणामिति । एतदनुष्ठानेन भ्रातृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ।

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य हेमवर्णत्वाद्बभ्रुकर्ण्या ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशेषणं प्रशंसति -

बभ्रुकर्णीति । पूर्ववच्चोदकप्राप्तं बाधितुं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अग्निष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते—

वैष्णवमिति । राजसूये वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणेत्युक्तत्वाद्वामनस्य विष्णुदेवत्यत्वम् । विधत्ते-

त्वाष्ट्रं वडवमिति । यथा मनुष्येषु यत्र क्वापि पुंसः स्तनवृद्ध्यां सत्यां श्मश्रुनिर्गमनात्प्राग्योषित्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति। अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा तमश्वमारोहन्ति सोऽयमीदृशोऽश्वो वडवः । स च त्वष्टुः प्रियः । रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्मिथुनप्रजननयितृत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति -

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये प्रौढं समीचीनमश्वमानीय तत्राऽऽरोहयितृत्वाय प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वभ्रान्त्या तदारोहणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तेरेव स्वतः पुमानमपि सन्स्त्रीनामधारी वडवो भवति । तदालम्भनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजापशून्प्राप्नोति ।

परकीयसेनायामीदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकामिनः पशुं विधत्ते -

मैत्र२ श्वेतमिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा संनयति योजयति । यजमानेन यूपः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवदितुं परिमाणाधिक्यं विधत्ते--

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसाययत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्वकार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवनं संधिकामिनं संधिघटकत्वेन परो राजा मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते--

प्राजापत्यमिति । सर्वस्रष्टृत्वेन वृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तदीशितृत्वम् । घनच्छन्ने सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुविशेषणं प्रशंसति--

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे कार्ष्ण्यप्राप्तावुदराद्यवस्तनप्रदेशविशेषे श्वैत्यमिश्रणं विधत्ते--

ऋतस्य रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् । शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ । धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणाः [४] असुर्यमृतावानश्चयमाना ऋणानि । तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीꣳरुत द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्यान्नु क्षत्रियाꣳ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृडीकाꣳ अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा । पाक्या चिद्वसवो धीर्या चित् [५] युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन । अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः । इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यज-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

हवामहेऽꣳहोमुचꣳ सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं वरुणꣳ सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः । प्रिया वो नाम [१] हुवे तुराणाम् । आ यत्तृपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः। ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सꣳ शिशातु । सं नो देवो वसुभिरग्निः सम् [२] सोमस्तनूभी रुद्रियाभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या वसुभि संबभूवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि । एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः । सं यदिषो वनामहे सꣳ हव्या मानुषाणाम् । उत द्युम्नस्य शवसः [३]

ण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यवहाराभावात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः पवित्रत्वं द्रव्यशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

" रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मरुताऽर्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च " इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते । तथाऽप्यसावभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ।

सोमयागमध्य आश्विनशस्त्रकाले सूर्यानाविर्भावं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं विधत्ते—

पराचीति । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्रसंख्याकाभिर्ऋग्भिरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तच्चातिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठितेषूषःकालात्प्राग्वेलायामारब्धव्यम् । तस्मिञ्शस्त्रे शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा मेघाद्यावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य तदानीं नाऽऽविर्भवेत्तस्मै यजमानायेयं रात्रिर्व्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरक्ता सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं पाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्यायं पशुः, स च बहुरूपाश्विनवर्णः । प्रतीची संमुखी तस्मिन्ननुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यद्ध वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रꣳ सुहवꣳ

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)।

अन्नाद्यमन्नमात्रं च वाञ्छतौ दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमेऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्ब्राह्मणस्य सोमपानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते–

आश्विनमिति । मलिनश्वैत्यं धूम्रत्वम् । ललाटे शौक्ल्येन लाञ्छितोऽवशिष्टे शरीरे धूम्रवर्णः पशुरश्विनोः प्रियः । दुर्ब्राह्मणलक्षणं बौधायन आह–

" यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः " इति ।

पूर्वोक्तपुनरुत्सृष्टपशौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादित्युक्तवादीदृशो दुर्ब्राह्मणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने श्रद्धालुत्वेनेच्छावत्त्वे सति दुर्ब्राह्मणोऽधिक्रियते । आश्विनग्रहब्राह्मणे तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरा भिषजा इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववत्सोमपातृत्वं नास्ति । यज्ञस्य छिन्नं शिरः प्रतिसंधाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । तदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्– "तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् " इति । अतः समानशीलत्वाद्दुर्ब्राह्मणस्य सोमं पिपासोरश्विनौ देवता । पशोर्धूम्रत्ववर्णेन दौर्ब्राह्मण्यलक्षणं धूम्रिमाणं मालिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौक्ल्येनास्मिन्मुखत एव मुख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो धत्ते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं विधत्ते–

वायव्यामिति । गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्वृषभात्कस्यांचिन्मृग्यामुत्पन्नो गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चेयम् । कश्चित्पुरुषो ब्राह्मणं न हतवांस्तथाऽपि शङ्कया वादृशं यं पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्यप्यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येवं, निन्दारूपा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमित्तीकृत्यैव विहितो गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आर-

सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोमपावा- स्तौ तौ पश्चा सोमपीथं प्राऽऽप्नुतामश्विना- वेतस्य देवता यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपास- त्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता- वेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनꣳ सोम पीथो नमति यद्धूम्रो भवति धूम्रिमाणमेवा- स्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुखत एवास्मिन्तेजो दधाति वायव्यं गोमृगमा ल- भेत यमजंघ्निवाꣳसमभिशꣳसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमजंघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये यमजंघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधे- येनोप धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः पाप्मानं प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभे- तामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रती- च्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मा- नꣳ हते [३]॥

(ललामः स एव षट्चत्वारिꣳशच्च)।

मुखेन प्रकाशमावृत्य कार्ष्ण्यं संपादयति। ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्यत्वम्। द्विपशुकं कर्म विधत्ते--

मैत्रꣳ श्वेतमिति--संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो व्याख्यातवान्--"अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि वाऽपां चौषधीनां च संधौ" इति। ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः। ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम्। संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन प्रशस्तः। एतदेवाभिप्रेत्य संधिं प्रशंसति--

अपां चौषधीनामिति। यूपस्य शाखाद्वयं विधत्ते—

विशाख इति। विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः। तदिदं सूत्रकारो दर्शयति—" विशाखोयूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं यद्वोपर्युभे शाखे अष्टाश्री सचषाले स्याताम्" इति। दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रꣳ श्वेतमिति। मित्रो हि क्रूरं वरुणं शान्तं करोति। स च वरुणपाशान्मोचयति। तयोः पृथगुपक्रमः। पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति। प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः। सा च मनुष्यमिथुने पशुमिथुने च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन्। दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्राधयितुं शक्ता नाभूवन्। तदानीमश्विनावूचतुः--आवयोरेवैषा पुष्टिः संबन्धिनी। तस्मादेतस्यां पुष्टावावाभ्यां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति। तस्मात्सा पुष्टिराश्विनोरधीनाऽभवत्। विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति। एकस्मिन्गर्भे सह जातौ यमौ। तयोर्मध्ये या स्त्री सा यमी॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्ब्राह्मणः

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

यूपौ भवति द्वे ह्येते देवते समृद्ध्यै मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणꣳ शमयति यद्वारुणः साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति साऽश्विनोरेवाभवद्यः पुष्टिकामः स्यात्स एतामाश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजया पशुभिः (४)॥

(अन्नादोऽन्नाद एव भवत्यविन्दन्पञ्चचत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञप्राप्तिं तथा पशून्।
समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः॥

तान्पशूनष्टमेऽनुवाके विधायार्थे नवमेऽन्नाद्यकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ कंचित्पशुं विधातुं प्रस्तौति--

वरुणमिति। सुषुवाणं। सोमाभिषवं कृतवन्तम्। विधत्ते--

यमलामिति। धनिकः पुमानन्नं योग्याय शाल्यन्नपायसादिभोज्याय समर्थोऽपि संविधातुमनुष्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः। वरुणः पर्जन्य

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

शवलो भवतीति। श्वैत्यस्य मालिन्यविन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यम्। कर्णसमीप एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते--

अवाशृङ्गो भवतीति। अधोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं द्रष्टव्यम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

वरुण॑ꣳ सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ताꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भवति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्ध्यै मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवति [२] अपां चौषधीनां च संधावा लभत उभयस्यावरुद्ध्यै विशाखो

मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्यु-

रुशꣳस मा न आयुः प्र मोषीः [६] ॥

(नामाग्नि सꣳशर्वसो रक्षमाणा धीर्या चिदेकान्नपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं प्रजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एष्वंसावादित्यो दशर्षभामिन्द्रो बलस्य बार्हस्पत्यं वषट्कारोऽसौ सौरीं वरुणमाश्विनामिन्द्रं वो नर एकादश (११)।

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णग्रीवीमसावादित्यो वा अहोरात्राणि वषट्कारः प्रजन-यिता हुवे तुराणां पञ्चषष्टिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।

दौर्ब्राह्मण्यभिशापौ च सूर्याविर्भाववर्जनम् ।

निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तैरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशेऽनुवाके काम्येष्टि-याज्या (पुरोनुवाक्या) उच्यन्ते ।

तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौद्रचरोरूर्ध्वं द्विहविष्का काचिदि ष्टिरेवमाम्नायते

'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनाप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

प्रकृतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिश्रयणम् । इह तु तद्बाधितुं विधत्ते-

" आहवनीय ऐन्द्रमाधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै " [सं० का० २ प्र० अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्यापेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेवत्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्धविषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्नावधिश्रयणम् तत्रत्यकपालसंख्यां प्रशंसति-

" सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानवरुन्धे " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

ईदृङ्चेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृमित्रभृत्यादीनवरुन्धे ।

प्रकृतौ सामिधेनीसंघानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवादितुं विधत्ते-

" अनूच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति " [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः " ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनूच्यमानासु मारुतम् " इति । यजमानस्यानुकूलं वर्त्म वर्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ।

अनयोरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाम्नातानां प्रतीकानुदाहरति-इन्द्र व इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

उक्तामेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते-

" एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृꣳहाणास्तिष्ठन्ति " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्]

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः -प्रकृतावाग्नेयस्यावदानकाले पुरोनुवाक्याप्रैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव प्रैषं वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । सह त्वन्यविषयोऽनुवाक्याप्रैषोऽन्याविषयश्च याज्याप्रैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति । तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितृंहाणा विशेषेण परस्परं हिंसां कुर्वाणास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवेष्टिं विधत्ते -

" एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव " (सं० का० २ प्र०२ अ० ११) इति ।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता स्निग्धा भवन्त्येव । एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्ट्योः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

" ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाꣳश्च देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

" ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्योपरिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णाति " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा सत्यत्र सकृदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्टादैन्द्रमवद्येत । एवं सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रियसामर्थ्ययुक्तान्करोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

" उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै " [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीय स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवोपानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वाससि तदु-

पाधाय्यपूर्वंयम्। अत एव सूत्रकारः—" उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा(णेति) चित्रातम " इत्यर्थः (ति:)। सादृश्य वाससो दानं सजातानामुपहित्यै यजमान-सेवार्थं संपद्यते।

अस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह--भरोष्विन्द्रमिति।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविःषु हवामह आह्वयामः। किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य श्रेयसे च। कीदृशमिन्द्रं, सुहवं सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यम्। अहोमुचं पापान्मोचयितार, सुकृतं शोभनं हितं करोतीति सुकृत्तं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टिद्वारेण सस्याद्युत्पादकम्। अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषयत्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या।

तत्रैव याज्यामाह—ममत्तु न इति।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिज्मा। स च नोऽस्मान्ममत्तु हर्षयतु। वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममत्तु वातो नो ममत्तु। अपां वृषणवान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममत्तु। पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासिदेवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते। आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति देवत्वश्रवणात्। हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्शिशीतं तनू कुरुतम्। पापबहुलानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम्। तत्तेन हविष्प्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्वारिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते -" पृश्नियै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नियै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति।

पृश्निः श्वेता गौस्तादृश्या गोर्मरुतां प्रियंगूनां(णां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः शाखान्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या। पृश्नियै प्रियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते। एकोदरत्वात्प्रियंगूनां(णां) मरुद्देवत्यत्वम्।

विधत्ते--" प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमेवैनꣳ समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ । ते चोदहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम् । तयोऋचोर्विद्यमानं पापपाशं द्विपद[दा]त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह–प्रिया इति । मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं प्रति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि । यद्यस्माद्यूयं तृपत्तृप्तिं वावशाना: कामयमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह–श्रियसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै राश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्सेक्तुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋक्वभिर्याज्यापुरोनुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीमन्त उत्साहजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्त इष्मिणः स्वगृहान्प्रति गतिमन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः प्रियस्य मारुतस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं तद्विदेः लब्धवन्तः ।

इष्ट्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति–

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया संज्ञान्याऽयाजयदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्येष्ठो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रियरहिताः सन्तः सेनां चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्रस्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमुपसेव्य तदुपदेशेन

संज्ञानीनामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामर्थ्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायते ययेष्ट्यासौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वान्नास्ति कस्यचित्प्राधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वे मात्सर्यं जहुः । इह त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यम । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—" यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि संजानते वसिष्ठः समानानां भवति " (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमानं ज्यैष्ठ्यार्थं सम्यगभ्यनुजानन्ति । ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयितृतमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—
अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमस्त्मन स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहितः इन्द्र ऋतुधा तत्तदृतूचितभोगधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिशातु संशितव्रतान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—**सं नो देव इति ।**

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसंबन्धिनीभिस्तनूभिः सहितः सोमः समजिज्ञिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः समजिज्ञिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिपत् । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—**यथाऽऽदित्या इति ।**

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संबभूवुः संमताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमीपवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदाक्षिणाग्निरूपाणि हव्यवाहनकव्यवाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा हे त्रिणामन्नेवा, एवमेव यथा रुद्रादयस्तद्वद्द्विधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽहृणीयमाना वैरिभिर

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

नपह्रियमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र चत्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया अपि । यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरोनुवाक्या दिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह-**कुत्राचिद्यस्येति** ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्वा रममाणास्तिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृद्देवमर्हन्तश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं प्रज्वलयन्ति, प्रज्वाल्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह-**सं यदिष इति** । यद्यस्मात्कारणादिष इष्यमाणान्यन्नानि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां हव्या होमयोग्यानि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च द्युम्नस्य धनस्य शवसो बलस्य ऋतस्य यज्ञस्य च रश्मिं रश्मिवत्प्रकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणादेवमनुग्रहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते-"आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येव" (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति ।

यदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदित्या भुवद्वन्तः । यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मृडयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः पठितः, यद्यपि च याज्यायां भवति प्रणीतावितीति भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः क्वाप्यस्ति, तथाऽपि वर्णविकारमभिप्रेत्य भुवद्वद्भ्य इत्युच्यते । एवमन्यत्रापि वायवे नियुत्वत आलभेत, अग्नये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्यागताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतोचितफलस्य सूच-

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे–

“ सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुते ” (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमस्त्विति शेषः।

अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे–

“ इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोति ” (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे–

“उप प्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पतिनाऽभ्यमुं राजानमित्याह। मारुती वै विड्ज्येष्ठो विश्पतिर्विशैवैनं राष्ट्रेण समर्धयति ” (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति।

हे सुदानवः सुष्ठुराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूयमेना विश्पतिनैतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धुममुं वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षमाणमपरुध्यमानं राजानमभिमुखीकृत्योपप्रेत समीपे गच्छत। अस्मिन्मन्त्रे विश्पतिनेति यदुक्तं तत्र या विट्प्रजा सा मरुतामधीनत्वान्मारुती, तस्या विशः पतिर्ज्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन विश्पतिना सह योद्धुमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः। एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं करोति। एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति–“ हविष्कृता वाचं विसृज्योप प्रेत मरुत सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्योत्तरे वाससि पदै कदेशं निवपतीह मन इत्युरसि शेषं निवपति ” इति।

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विधत्ते–

“ य परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्व्रीहीना हरेच्छुक्लाꣳश्च कृष्णाꣳश्च विचिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विड्विशमेवाव गच्छति ” सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति।

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्राज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी। स द्विविधः—अन्तर

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

ङ्गो बहिरङ्गश्च। तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति। अन्तरङ्गस्तु सभायाः परस्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहाद्व्रीहीनाहरेत्। विट्शब्दवाच्यायाः प्रजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति।

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय कृष्णैर्वारुणचरुं विधत्ते—

“अवगताऽस्य विडनवगतꣳ राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एवं विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः। अतस्तत्प्राप्त्यै वारुणं निर्वपेत्। यथा प्रजाया आदित्या देवता तद्वद्राष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्टया तदुभयं प्राप्यते।

योऽयमरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये। यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह **त्यान्नु क्षत्रियामिति**

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यान्प्रत्यवो याचिषामहे रक्षणं प्रार्थयामहे। कीदृशानादित्यान येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रपञ्चितं त्यान्नु तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियत्वयुक्तान्बलवान्सुमृडीकान्सुष्ठु सुखयितॄन्। तत्रैव याज्यामाह **न दक्षिणेति**।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापराधेन व्यामूढचित्तः सन्किमपि न विचिकिते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि। क इव, पाक्या चित्पाक्य इव धीर्या चिद्धीर्य इव। पूर्वं पक्को न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरिपक्वधीर्बाल इत्यर्थः। पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो बाल इत्यर्थः। युष्मानीतो युष्माभिः स्वकीयां विशं प्रापितः सन्नभयं ज्योतिः शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम्। तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—

आदित्यानामिति।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यजमाना वयमादित्यानां संबन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन युक्ता । कर्मणा शंतमेव सर्वोपद्रवरहितत्वादतिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सक्ता भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्वदैवाखण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोषमाणा अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तस्तुरासस्त्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णव्रीहिचरौ पुरोनुक्यामाह—इमं म इति ।

हे वरुण म मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृडय सुखय । अहं चावस्युः पालनेच्छुस्त्वामाचक आ समन्ताच्छब्दयामि प्रार्थयामि । तत्रैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि । अयं यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते । हे वरुणाहेडमानः क्रोधरहित इह कर्मणि बोधि अस्मद्विज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा प्रमोषीर्मा विनाशय ।

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता । केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं विशेषं विधत्ते—

"यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्ति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति ।

इममित्यादिनिर्वापमन्त्रोऽत्रैवोत्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्यास्तदीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं व्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् । अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वापे सत्यादित्याः स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

"यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्त मध्यमेषायामुप हन्यादिदमहमादित्यान्बध्नाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव गमयन्ति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽ-

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्]

वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् । अनेन मन्त्रेणाश्वत्थजन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां-कीलप्रक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सन्तः स्वकीया-न्भृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते--

" यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्सं नह्येदनपरु-ध्यमेवाव गच्छति " (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति ।

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कवः कीलिताः इदानीमिध्मेऽपि शङ्कुबन्धनं विशेषः । तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते–

" आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छ-ति " (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुसंख्यां विधत्ते –

" सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति " (सं० का० २ प्र० ३ अ० १) इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये । अत्र विनियोग-संग्रहः —

" ऐन्द्रयागे त्विरन्द्रमिन्द्रं मरुधावेति मारुते ।
भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रैयंगवे चरौ ॥
अग्निर्वसुमदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।
यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्वयम् ॥
यज्ञो भुवद्वाति चरौ धारयन्धारयद्वाति ।
त्यान्नुत्रयं शुक्लचराविमं कृष्णचरौ तथा ।
एकादशेऽनुवाके स्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः " ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन
माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीय
काण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

* प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्रा-
ग्नी अपागूहताꣳ सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
वै मे प्रजा अपाघुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नमे-
कादशकपालमपश्यत्तं निरवपत्तावस्मै प्र-
जाः प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजा-
मप गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत
ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इ-
न्द्राग्नी [१] एव स्वेन भागधेयेनोप धाव
ति तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्र-

---

* एतदाद्येकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुन-स्तत्पृथग्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंत्वेतत्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभा-ष्यारम्भे संक्षेपेण पद्यरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क्व कृतमित्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवा-कानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

[प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः]

जामैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः
क्षेत्रे वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भाग
धेयेनोप धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृ-
व्यस्य वृङ्क्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जय
तेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः
सङ्ग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निः
[२] वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव
स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्नि
न्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र
याति जयति तꣳ सङ्ग्रामं वि वा एष इ-
न्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्रा-
ग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी
एष स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मि
न्निन्द्रियं वीर्यम् [३] धत्तो नेन्द्रियेण वी
र्येण व्यृध्यतेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं
क्रामति य एति जनतामैन्द्राग्नमेकादशक-
पालं निर्वपेज्जनतामेष्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं
वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति
पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूषा वा इन्द्रियस्य
वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४) स्वेन भा
गधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं वीर्यं

मनु प्र यच्छति क्षैत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जन-
तामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रति
तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्टान्निर्व
पेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्टादा-
त्मन्धत्ते [५] ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उं१पयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वीर्यं पूषणं-
मेवैकान्नचत्वारि२शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व
पेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्पथो वा एषोऽध्यप
थेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिकृ
त२ं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमप-
थात्पन्थामपि नयत्यनड्वान्दक्षिणा वही ह्येष
समृद्ध्या अग्नये व्रतपतये (१) पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्य-
मिव चरेदग्निमेव व्रतपति२ं स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवैनं व्रतमा लम्भयाति व्रत्यो

(दर्शाद्यतिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीष्टिविधिः)

भवत्यग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यꣳ रक्षाꣳसि सचेरन्नग्निमेव रक्षोहणꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षाꣳस्यप हन्ति निशितायां निर्वपेत् (२) निशितायाꣳ हि रक्षाꣳसि प्रेरते संप्रेर्णान्येवैनानि हन्ति परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाꣳस्तृत्या अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छत्य ग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषाः [३] वा प्रमीयेरन्यो वा बिभीयादेषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिमती तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेयेनैवैनꣳ शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स मीयते जयति तꣳ सङ्ग्रामम् (४) अभि वा एष एताꣳनुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं

निर्वपेद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नास्यापरं गृहान्दहति [५] ॥

(व्रतपतये निशितायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव कामꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वाऽग्निमेव यविष्ठꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१) युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षाꣳसि यवयति नैनमभिचरन्त्स्तृणुतेऽग्नय आयुष्मते

[कामुकादीष्टिविधिः]

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्व-
मायुरियामित्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्तꣳ स्वेन भा-
गधेयेनोप धावति स एवास्मिन् (२) आ-
युर्दधाति सर्वमायुरेत्यग्नये जातवेदसे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमे ।
जातवेदसꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवाग्नये रुक्मते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामोऽग्निमेव
रुक्मतꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
वास्मिन्रुचं दधाति रोचत एवाग्नये तेज-
स्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं निर्व-
पेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तꣳ स्वेन भा-
गधेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति
तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव सा-
हन्त्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव स-
हते यꣳ सीक्षते [४] ॥

[भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टात्रिꣳशच्च] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः

कामयेतान्नवान्त्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवत्यग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये [२] पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये शुचय आयुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन दधाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यत्यग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र य

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

च्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनः रसवन्तं
करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव
रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव
वसुमन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
वैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये
वाजसृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
संयत्ते वाजम् (५) वा एष सिषीर्षति यः
सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वा
जसृदग्निमेव वाजसृतः स्वेन भागधेयेनोप
धावति धावति वाजः हन्ति वृत्रं जयति
तः सङ्ग्राममथो अग्निरिव न प्रतिधृषे
भवत्यग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा
एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ
यजमानम् [६] अभिसंभवतः स ईश्वर
आर्तिमार्तोर्यदग्नयेऽग्निवते निर्वपति भाग-
धेयेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमार्छति यजमा-
नोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं

एवंपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वा-
येदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न
कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किम
परोऽभ्युत् [७] ह्रियेतेति तान्येवावक्षा-
णानि संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अ
ग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रि-
या त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु
प्रजानन्निति छन्दोभिरेवैनꣳ स्वाद्योनेः प्र
जनयत्येष वाव सोऽग्निरित्याहुर्ज्योतिस्त्वा
अस्य परापतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते
निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः परापतितं तदेवाव-
रुन्धे (८)।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन दधाति करोति
वाजं यजमानमुदेवास्य षट् च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्वारुणं चरुं
दधिक्राव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो
द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्नि
र्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनꣳ स्वदयत्यप पाप
वर्णꣳ हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति

[अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः]

दधिक्राव्णो पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं
वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवत्ये-
तामेव निर्वपेत्प्रजाकामः संवत्सरः [१]
वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां नि-
र्दहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते य-
द्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो
वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव भागधेयेन
शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति
दधिक्राव्णो पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं
वै हिरण्यं पुनात्येवैनम् [२] विन्दते प्रजां
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते य
दष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्च
सेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो
दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं
दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नि-
न्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यै
वास्मिन्पशून्दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं
निर्वपति पूतः (३) एव तेजस्व्यन्नाद इ-
न्द्रियावी पशुमान्भवत्यव वा एष सुवर्गा-
ल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्न
मावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति

सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्यते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै [४] अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासयिष्यन्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् ['] एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमाधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताꣳश्च्यावयति

(आदित्यचर्वादीष्टिविधिः)

यति मारुतो भवति [६] मरुतो वै देवा-
नां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव
रुन्धे सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै म-
रुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्य-
मान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं
करोति [७] ॥

(प्रजाकामः संवत्सर. पुनात्येवैनं पूतः समष्ट्यै तादृङ्मारुतो भवत्येकान्नत्रिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्य
न्नियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रतितिष्ठन्ति
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु
वै देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा
असुरानजयन्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं नि-
र्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तꣳ
सङ्ग्राममेतस्मिन्वा एतौ मृजाते [१] यो
विद्विषाणयोरन्नमात्ति वैश्वानरं द्वादशक
पालं निर्वपेद्विद्वि पाणयोरन्नं जग्ध्वा

संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवाऽत्ति नास्मिन्त्सृजाते संवत्सराय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्यः पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणम् (२) परस्तादभि द्रुह्यति नैनं वरुणो गृह्णात्यार्व्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽविं प्रति गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदविं प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्यात्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत् [३] प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्घो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति संवत्सरसांतामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्सरम् (४)

[ऐन्द्रचर्वादीष्टिविधिः]

प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येत-
मेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुङ्क्ते तं
भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै यया रज्ज्वो-
त्तमां गामाजेत्तां भ्रातृव्याय प्र हिणुयान्निर्ऋ-
तिमेवास्मै प्र हिणोति (५) ।

(मृजाते निर्वरुणं वपेदुभयाद्यो वै संवत्सरः षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
वास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति
चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनेः पशून्प्र जनय-
तीन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवे-
न्द्रियावन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति सः
(१) एवास्मा इन्द्रियं पशून्प्र यच्छति
पशुमानेव भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्म-
वर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तꣳ स्वेन भा-
गधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं

दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवतीन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तꣳ स्वेन भागधेयेन (२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय (३) अꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अꣳह इन्द्रमेवाꣳहोमुचꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽꣳहसो मुञ्चतीन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्र वेपेरन्राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः (४) अप हन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरो-

(ग्रामकामादीनामनूज्वादीष्टिविधिः)

डाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनू यदैकाश्विमेधाविन्द्रमेवाकाश्विमेधवन्त्ः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति (५) ॥

(इन्द्रियावन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तः स्वेन भागधेयेनैवेन्द्रायास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातानन्कान्करोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेनां सं श्यति बल्बजानपि (१) इध्मे सं नह्येद्गौर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेहत्ततो बल्बजा उदतिष्ठन्गामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं

(ग्रामकामादीनामनूज्वादीष्टिविधिः)

जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तम् (२) स ङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैव हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युः [३] इतीन्द्रमेव दातारꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्र दापयतीन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा [४] अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा

[अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः]

एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत्तेनैवास्मि-
न्निन्द्रियमदधाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अक
रोद्वज्रो वै शक्वरी स एनं वज्रो भूत्या
ऐन्ध [५] सोऽभवत्सोऽबिभेद्भूतः प्र मा
धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्स प्र
जापतिः शक्वर्या अधि रेवतीं निरमिमीत
शान्त्या अप्रदाहाय योऽलं श्रियै सन्त्सदृ-
ङ्समानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं
निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति रेवती पुरोनु-
वाक्या भवति शान्त्या अप्रदाहाय शक्वरी
याज्या वज्रो वै शक्वरी स एनं वज्रो भूत्या
इन्धे भवत्येव (६)॥

(अपि त२ स्युर्वैन्ध भवति चतुर्दश च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितियप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)।

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपदभिच
रन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्य
दाग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि
चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-

स्वती वाचैवैनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरु-
र्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनम
भि चरति [१] प्रति वै परस्तादभिचर
न्तमभि चरन्ति द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादति
प्रयुक्त्या एतयैव यजेताभिचर्यमाणो देवता-
भिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च म
ध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाव्या-
धो भवति नैनमभिचरन्त्स्तृणुत आग्नावैष्ण
वमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो न [२]
उपनमेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निं
चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं यज्ञो नम-
त्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽ
ग्नेवै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य
देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनो
प धावति तावेव (३) अस्मिञ्चक्षुर्धत्तश्च
क्षुष्मानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदाज्य
मनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र ज-
नयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
जसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-

[अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः]

कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
न्द्रियम् [४] वीर्यं वृङ्क्ते पुरा वाचः प्र-
वदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक्तामप्रोदितां भ्रातृ-
व्यस्य वृङ्क्ते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या
वाचोऽनु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यज-
माने दधत्याग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातः
सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बा-
र्हस्पत्यश्चरुर्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गा-
यत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातः सवनमेव
तेनाऽऽप्नोति (५) आग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले
सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदेका-
दशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रै-
ष्टुभं माध्यंदिनꣳ सवनं माध्यंदिनमेव सवनं
तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपे-
त्तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यद्द्वादशकपालो भवति
द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं
तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव
देवताः [६ प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव छन्दाꣳस्या-
प्नोति पुरोडाशैः सवनानि मैत्रावरुणमेक-

कपालं निर्वपेद्वशायै काले यैवासौ भ्रातृ-
व्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्यैककपालो
भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम् (७)।
(ब्रह्मणैवैनमभि चरति यज्ञो न तावेवास्येन्द्रियमाप्नोति
देवताः सप्तविंशश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्राय-
श्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतꣳ सौमारौद्रं चरुं
निरवपन्तेनैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चस-
कामः स्यात्तस्मा एतꣳ सौमारौद्रं चरुं नि
र्वपेत्सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मव
र्चस्येव भवति तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रः
[१] वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव
ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे परिश्रिते याजयति ब्र-
ह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै श्वेतायै श्वेतवत्सायै
दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन
मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करो-
त्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दु

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

श्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेषजम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते (३) प्रजाꣳ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्छति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्निꣳ शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत यदि (४) इतासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्रयोर्वा एतं ग्रसितꣳ होता निष्खिदति स ईश्वर आर्तिमार्तोरनड्वान्होत्रा देयो वह्निर्वा अनड्वान्वह्निर्होता वह्निमव वह्निमात्मानꣳ स्पृणोति सोमारौद्रं

चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति [५]।

[रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्धं द्वादश च]।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ सादयति विशमेव [१] अस्मा अनुवर्त्मानं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं

(ग्रामकामादीनामैन्द्राद्दीष्टिविधिः)

यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृꣳहाणास्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथा-देवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव वि-श्वाꣳश्च देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्यावद्येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै पृश्नियै दुग्धे प्रैयंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नियै प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता म-रुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवा-स्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती याज्यानुवाक्ये [४] भवतः प्रिय-मेवैनꣳ समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवा-क्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आस-

न्तै १ न्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्च-
तुर्धा व्यंक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो
मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापति
मुपाधावत्त (५) एतया संज्ञान्याऽयाजय
दग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवप-
त्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरो
डाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते
चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि सम्
जानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया
संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा
कपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणाया
ऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय
समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां
भवति ॥ ६ ॥

(विश्रमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय
चरुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वेद पुत्रः पितरꣳस मातरꣳस सूनुर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः। स द्यामौर्णोदन्तरिक्षꣳस सुवः स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं चित्रम् । स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत्ततन्थ भानुना । नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानः [१] नर्या पुरूणि । अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाꣳ सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाममद्य सवितर्वाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳसावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम । बडित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति मह्ना जिनोषि [२] महिनि । स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः । अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेभ्यच्छ । आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाꣳ ऋजीषी । सोमो

विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र [३] सुवानः सोम ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शवसस्तुरस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त्रं दृꣳह । सबाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् । अर्को वा यत्तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्याम् । वषट्ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४)। वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शꣳसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यीयान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके । किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ (५) । अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः । दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजꣳ श्रुत्या अपा वृधि । प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्ण शुक्रमुषसो दिद्युतुः । अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रा स

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नोर्ति । अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा । मा [६] नो मर्धीरा तू भर । घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः । उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीषि आसनि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर । वायो शतꣳ हरीणां युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा । प्र याभिः [७] यासि दाश्वाꣳसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे । नि नो रयिꣳ सुभोजसं युवेह नि वीरवद्गव्यमश्वियं च राधः । रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । रेवाꣳ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य (८)।

(दधानो जिनोषि देभु प्र हव्यं बभूथ मा याभिश्चत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

प्रजापतिस्ता सृष्टा अग्नये पथिकृतेऽग्नये कामायाग्नयेऽन्नवते वैश्वानरमादित्यं चरुमैन्द्रं चरुमिन्द्राया वृजव आग्नावैष्णवमसौ सोमारौद्रमैन्द्रमेकादशकपालः हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितियाष्टके द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आद्ये प्रपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।
द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥
अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।
प्रजाकामः स्पर्धकामो मानो युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥
सभामेष्यति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।
ऐन्द्राग्नं पश्चमं पौष्णं चरुमेषोऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥
सभां प्राप्य क्षैत्रपत्यं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।
ऐन्द्राग्नयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥
दर्शाद्यतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।
अव्रत्याचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥
एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।
पिशाचग्रहबाधे तु यजेद्राक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥
अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।
शत्रं योऽभिचरेदेष कुर्याद्रुद्रवते हविः ॥ ८ ॥

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

कुर्यात्सुरभिमद्यागं नरगोमृतितद्भये ।
युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥
एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।
अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥
कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका (मदा) याग्नये चरेत् ।
स्पर्धमानो यविष्ठाय वह्नये हविराचरेत् ॥ ११ ॥
तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।
कृत्स्नायुःप्राप्तये कुर्याद्धविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥
भूतिकामो हविः कुर्याद्वह्नये जातवेदसे ।
कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्रुक्मतेऽग्नये ॥ १३ ॥
आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥
अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्ट्यादयः श्रुताः ।
यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥
वाञ्छन्नन्नादके(ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।
प्रभूतान्नस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥
पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।
युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥
चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।
रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एकदन्तकाः ॥ १८ ॥
त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।
प्रजाकामः पुत्रवते पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥
इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।
क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥
धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।
युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसृतेऽग्नये ॥ २१ ॥
द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्निवते हविः ।
ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्यादुद्धृताग्निविनाशने ॥ २२ ॥

अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।
अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैवे समीरिताः ॥ २३ ॥
पूत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।
यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥
वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।
दधिक्राव्णे चरुं कुर्यादभिशस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥
त्रिहविष्कामिमामेव प्रजार्थ्यपि समाचरेत् ।
एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥
दर्शादिक्रमतिक्रम्य तद्वद्वैश्वानरं चरेत् ।
अग्निमुद्वासयिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ॥ २७ ॥
उक्तं वैश्वानरं चोभे निर्वपेद्धविषी अथ ।
वैश्वानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्धविः ॥ २८ ॥
अभिशस्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।
निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥
युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।
मारणोद्यतयोरन्नं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥
कृत्वा यः शपथं पूर्वं द्रुह्येदेषोऽपि तं चरेत् ।
अविं तूभयतोदन्वं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥
तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।
षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥
वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
पश्वर्थी निर्वपेदैन्द्रं चरुं यद्वेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥
पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्धर्मवते चरेत् ।
अन्नार्थ्यर्कवते कुर्याद्भूत्यर्थी तु हविस्त्रयम् ॥ ३४ ॥
धर्मेन्द्रियार्कैर्युक्तेभ्य इन्द्रेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।
अंहोमुचे पापघाती वैमृधायान्यपीडितः ॥ ३५ ॥
बद्धो वा परियत्तो वा नात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।
अर्काश्वमेधयुक्ताय महायज्ञञ्छ्राचरेत् ॥ ३६ ॥

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।
इन्द्रं व इत्यत्र सर्वस्तदर्थ उपवर्णितः ॥ ३७ ॥
ग्रामार्थ्यन्वृजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।
युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्मन्युमते हविः ॥ ३८ ॥
दातेऽन्यदीयदानार्थी प्रदात्रे तूत्तमर्णकः ।
राज्यभ्रष्टो भ्रश्यमानो वा सुत्राम्णे चरेद्धविः ॥ ३९ ॥
संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ये सत्यैन्द्रे (न्द्रं) संपदे चरेत् ।
अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नन्वृजुप्रमुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥
तदर्थोऽन्वहं मासा इत्यत्र सम्यङ्निरूपितः ।
आग्ना वैष्णव आद्यः स्यादाज्यं सारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥
बार्हस्पत्यचरुश्चैतत्कुर्यादभिचरंस्त्रयम् ।
यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्धविस्त्रयम् ॥ ४२ ॥
पीडितोऽन्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।
यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥
धृते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेद्धविः ।
अन्यानुबन्ध्यकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥
अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।
ब्रह्मवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥
चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।
प्रजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥
परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादय श्रुताः ॥ ४७ ॥
अग्नाविष्णू महीत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
ग्रामार्थ्यैन्द्रं मारुतं च कुर्यादेतद्धविर्द्वयम् ॥ ४८ ॥
विड्राज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।
कलहं तं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमूम् ॥ ४९ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चरेद्धविः ।
प्रैयंगवं मरुद्भ्यस्तु ग्रामकामश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥
समानैरप्रिये जाते संज्ञानीं तां समाचरेत् ।
एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्राद्योऽखिलाः ॥ ५१ ॥
पूर्वप्रपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थ उदीरितः ।
द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ।
व्याख्यास्यन्ते तदर्थेष्टीरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभतिस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

"देवा वै मृत्योरबिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्या ँ शतकृष्णलां निरवपत्तयैवैष्वमृतमदधात्" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तयैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते—

"यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्या ँ शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपि धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विघ्नेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति—

"शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति । पाकाय घृतद्रव्यं विधत्ते—

"घृते भवत्यायुर्वै घृतममृत ँ हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुष्प्रदत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्ट्वम । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढबद्धतया निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते—

"चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संप द्यते। अत्र त्वेकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते। तत्र प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विवरदातव्यमिडार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिप्रायेण वीप्सा। तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह - 'तानि पवित्रवत्याज्य आवपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राशित्रेऽष्टाविडायां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशित्रे समोप्यैकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षापत्नय इतरेषाम्' इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते—

एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते। उपहरति दद्यादित्यर्थः। अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्षु तिसृणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भ इति। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्येका। आपो ह यन्महतीर्विश्वमायन्निति द्वितीया। ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके समाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्येते। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया। सा तु प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठके व्याख्याता। अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेदेति। द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरितिमन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽधस्तनकपालरूपा पृथिवी माता। स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति। अभिज्ञः स प्रजापतिः सूनुर्भवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति। अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नम्। मघशब्दो धनवाची। पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः। तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति। किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापि विराड्रूपं भूत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान्। तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत्। किंचात एव विश्वा भुव इमं लोकमारभ्याधस्तनाः सर्वा भूमीरभवत्प्राप्नो

दाच्छादितवानित्यर्थः ' किंच सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्ट्यन्तरं विधत्ते -

" असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकाम स्यात्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति " (सं० का० प्र० ३ अ० २) इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते—

' उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्रुचं दधाति " (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति । उभयत उपरिष्टादधस्ताच्चेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं आज्ये कृष्णलं प्रक्षिप्य होमं विधत्ते -

''प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे " (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति ।

पञ्चसु प्रयाजेषु हूयमानैस्तैजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसाख्यस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

" आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्मयं विन्देय हिरण्यं मोप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्य स्यामेवैनद्विन्दत उपैनꣳ हिरण्यं नमति " (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं वृद्ध्या दिरूपेणाधिकं स्वयमेव मां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः । फलान्तराय त्रिहविष्कां तां विधत्ते—

" वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्वपेद्धि-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रण्यं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति। हिरण्यं लब्ध्वा तस्य चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्यृद्धिः।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

"*एतामेव निर्वपेद्यस्य नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति। मार्गपातनस्थानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लाभार्थमियमिष्टिः।

एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्नवदिति। हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्तवन्थ महदैश्वर्यं विस्तारय। किंवत्, प्रत्नवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति तद्वत्। कीदृशेन द्युम्नेन नवीयसाऽत्यन्तनूतनेन पितृपित्राद्युपार्जितव्यतिरिक्तेनेदानीमेवार्ज्यमानेन। संयताऽस्मान्प्राप्नुवता। भानुना कालुष्याभावादत्यन्तं भासमानेन। तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्येति। कविः पण्डितस्तस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्ध्यतिशयः। अयमग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्ध्यतिशयेन यजमानाञ्शाश्वतो निरन्तरानुष्ठानशाश्वतिकान्वेधसो विधातृसदृशान्निकर्नितरां करोतु। कीदृशोऽग्निः। नर्या मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहुधनानि हस्ते दधानः। किंच, सोऽग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत्। अतोऽमृतानि हिरण्यानि विश्वा सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहास्थितानि कर्तुं शक्तः। तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं ददातु। द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति। अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं सवितारमुपगम्य हुवय आह्वयामि। किमर्थम्। ऊतये रक्षणाय। सविता देवतारूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता। अत्रैव याज्यामाह—

---

* सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्यृध्यत इत्यन्तमग्रिमा— गृहीतं दृश्यते, तथाऽपि प्रमादमूलकमेवैतत्पूर्ववाक्यपूर्तेरभा—

वाममद्येति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । श्वोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेऽयाऽनया धिय श्रद्धायुक्तबुद्धया वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठायिनः स्याम । तृतीयहविष पुरोनुवाक्यामाह–

बडित्थेति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संबन्धिनं खिद्रं खेदजनकं भारमित्था बडबिभर्षि । इत्थमिति हस्तेनाभिनय । बट्, बाढं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं मह्ना त्वदीयेन महिम्ना या प्रजिनोषि यान्पर्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद्रमिति पूर्वत्रान्वयः । प्रवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेषणम् । प्रवत्वति प्रवणवति महिनि महत्त्वयुक्ते वा । अत्र प्रवणवत्त्वेन जलसमृद्धिः सूच्यते तया च जलसमृद्धया यान्प्राणिनः प्रीणयसि तानपि बाढं बिभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यामाह–

स्तोमास इति । विविधश्चारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचारिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्नानाविधसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्ठोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेणास्यसि भोगाय प्रेरयसि । कमिव, हेषन्तं वाजं न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेषाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्वं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् । सोमवामिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति–

" इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ङ्यार्छत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्ध्यत स यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथमदधात् (सं० का० २ प्र० ३ अ० २ इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रा स्वयमनाहूतः सन्कुपितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्य सोममपिबदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते । तदत्र संगृह्योच्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नानादिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वा-

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

स्थ्यकरेण सोमपानेन व्यृद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन वमनं कृतवान्, तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकाकारेण निष्पन्नम् ततः स इन्द्रः प्रजापत्युपदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेन्द्रियप्रदं सोमपानं प्राप्तवान् । अथ विधत्ते—

"वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात्तस्मा एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति ।

प्रातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादिन्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन व्यृद्धो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमानस्यायं चरुः । द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशंसति—

" यत्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धे " (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह -

ऋदूदरेणेति । हे हर्यश्वेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मां न हिंस्यात्तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मृदुत्वं स्वास्थ्यमापन्नमुदरं यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः । तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं प्रतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमच्छैम्याभिमुख्येन प्राप्नोमि भजामीत्यर्थः । तत्र याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽपगत आपान्तः सर्वात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः । बहुभिर्ग्रावभिरभिषूयमाणोऽपि न क्रुध्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमासादिता उपलास्तृपलास्तेषां प्रभर्म प्रहारो यस्य सोमस्य सोऽयं तृपलप्रभर्मा धुनिः कम्प-

मानः प्र...रेरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्यो बहुविधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽभिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन यदवशिष्टं नीरसं तदृजीषं तदस्यास्तीत्यृजीषी । ईदृशः सोमो विश्वानि वनानि वर्धयतीति शेषः । "सोमो वा ओषधीना ँ राजा" । "सोमो वनस्पतीनाम्" । "वनस्पतिगते सोमे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्शनाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि वनानि । अतसा सर्वत्र संततानीत्यर्थः । अत्राङ्गवाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देभुर्न हिंसन्ति । नीचैरुपमानैः स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह–

प्र सुवान इति । ऋतयुर्यज्ञमिच्छुर्यजमानः सोमः सुवानः सोममभिषुण्वन्निन्द्राय बलेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः । जमदग्निरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामकोऽसि । कीदृशस्य, शवसो बलवतः । उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्यच्छ नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं नियच्छ । गृणते तां स्तुवते यजमानाय धर्म दृंह सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह–

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरुरूपं परिवृढं हविः सपर्यन्पूजयन्ति समर्पयन्ति कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो बाधशब्दोऽभिषवकृतमुपद्रवं ब्रूते । तेनोपद्रवेण सह वर्तत इति सबाध्, इति प्रातिपदिकं तस्य षष्ठी सबाध इति । अभिषवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म, मदं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः । ब्रह्मकृत इष्टिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीति ब्रह्मकृतः । सोमचन्द्रा अर्को वा सोमशब्देनाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वान्नास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्यभिप्रायः । यद्यप्यस्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तत्रैवोदरेऽय-

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

मिन्द्रः पूत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय संभ्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः।

अथ पञ्चमप्रपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमित्युक्तं तृतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् तस्मिंश्च त्रये पुरोनुवाक्यां दर्शयति—

वषट् त इति। अस्यते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेर्यत इत्यासो यजमानः। तादृशोऽहं ते तवाऽऽसमन्ताद्वषट्कृणोमि हविर्दानं करोमि। शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः। ' यज्ञो वै विष्णुः। पशवः शिपिः " इति श्रुतेः। हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक विष्णो मे मदीयं तद्धव्यं जुषस्व। सुष्टुतयः शोभनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वां वर्धन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु। एकस्मिन्नपि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम्। पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत। तत्रैव याज्यामाह

प्र तत्त इति। हे शिपिविष्टास्मिन्यज्ञे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि, कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन्। ' यज्ञो वै विष्णुः। पशवः शिपिः। यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति " इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः। अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानः स्वामी हे विष्णो तं त्वा गृणामि तथाविधं त्वां स्तौमि। किंविधम्। अस्य रजसः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम् कीदृशोऽहम्। अतव्यानतपस्वी। यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात्स्तोतुं शक्त इत्यर्थः। तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमित्त इति। हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण ववक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूत्किमिदं गर्हणीयमभूत्। नैतद्गर्हणीयं वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः। यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरोगिण्युत्पाटितगुह्यत्वाचि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवयवार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्याततवान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम्। तस्मादेतद्रूपो वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रं गूढं मा कुरु। यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव समिथे युद्धे

कवचशीर्षकाभ्यां गूढोऽन्यरूपो बभूव बभूविथ तदन्यथा यथा तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः।

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून्प्रजनयति वृद्धानिन्द्र प्र यच्छति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति।

पञ्चद्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

"दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूना रूप रूपेणैव पशूनव रुन्धे" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंबन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम्।

अस्मिन्हविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

"पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः समृद्ध्यै" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २ इति।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं गोमहिषाश्वादिरूपेण पशूना बहुरूपत्वम्। द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

"प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयति" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति।

घृतं न पूतमुभे सुश्चन्द्रेत्येते ऋचौ विधत्ते—

"आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्तयौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे" (सं० का० २ प्र० ३ अ० २) इति।

यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वप्राणिसुलभत्वं नास्ति, आत्मापि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तस्मात्मधुनः पुरुषत्वं, मधुहोमेन वह्नौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्क्रयो भवति।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने दा इति। हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि। तथा वीरवन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि। कीदृशं परीणसं परितः शोभना

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

नासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाविधम् । सुनुमास्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्तान्नोऽस्माञ्छिशीहि सर्वेषु कार्येषु तीक्ष्णी कुरु । तत्रैव याज्यामाह—

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून्देहि । तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । दुरो न द्वाराणीव पशुसंपत्तौ हि* "वायव्य २ श्वेतमालभेत" "सरस्वत्याज्यभागा स्यात्" इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं वाजमन्नं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकीर्तयेऽपावृधि विघ्नमपनीय वर्धय । प्रकर्षेणाऽऽनुकूल्यमन्त्वतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा तुष्टः सन्द्यावापृथिव्यौ प्राच्या कुरु । उषस उषःकालाः सुवर्णे स्वर्ग इवास्मद्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतुर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्द्रविणं दा ददातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां पालको योऽग्निरसावृषिमृषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु । सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मद्दीयमानतान समन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्याग्नेः पुरुत्रा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विभृता विशेषेण संपादितानि ।

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धीरिति । मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्न इति पुरोनुवाक्या । आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके व्याख्यातम् ।

तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतमिति । हे स्वधावोऽन्नवन्प्रजापते तनूररेपास्त्वदीयं शरीरं पापरहितम् । किमिव, पूतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरत्रानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आभरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्चन्द्रेति । हे सुश्चन्द्र सुष्ठ्वाह्लादनकर आसनि त्वदीय आस्ये सर्पिषः संबन्धिन्यावुभे दर्वीसदृशे हनू श्रीणीषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया

---

* सर्वपुस्तकेषु हीत्यस्य स्थाने देहीति वर्तते, तच्चयुक्तम् ।

पीतमित्यर्थः । उतापि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञे नोऽस्माननुत्पूर्व्या उत्कर्षेण पूरय प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभ संपादय ।

अथान्यत्र वायव्यां यवागूं निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरोनुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शतं युवस्वास्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसंख्याका अश्वा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा बलेन शीघ्रमायातु । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्ध्यर्थं नियुत्संज्ञकाभिर्योभिर्वडवाभिर्दाश्वांसमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं प्राप्तुं प्रकर्षेण यासि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभोजसं रयिं सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय । किंच, राधोऽन्नं नियुव । कीदृशं राधः । वीरवद्द्व्यमश्वियं पुत्रैर्गोभिरश्वैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ काम्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आम्नायेते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह -

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय (द्यै , न्त्यो हर्षयुक्तास्तुविवाजो बहुवन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्वस्मत्सुखाय वि॰न्तु । याभिरद्भिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हृष्यास्म । तत्रैव याज्यामाह—

रेवाꣳ इद्रेवत इति हे हरिव इन्द्रार्यं यजमानो रेवाꣳ इद्धनवानेव सन्रेवतो धनवतो देवस्य प्रेदु अन्धन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वावतस्त्वत्सदृशस्य मघोनो धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्या स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः अत्र विनियोगसंग्रहः—

" हिरण्याऽऽपः प्रजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।
उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

हिर सावित्रके तद्वद्धडित्था भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र ऋदूचत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयम् ॥
अग्ने तिस्रो दातयुक्के मा नं आ तू पदातृके ।
घृतं दध्यादिगणके वायो वायव्यके क्वचित् ।
काप्यैन्द्रे रेवतीर्लिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ कृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत् ।
घृतस्य मैत्रं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ” ॥

“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम् ” इत्यत्र कृष्णलेषूपांशुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेन्न । सुवर्णशकलव्रीह्योर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्याविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दस्त्वौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषधधर्मान्प्रापयति । तस्माद्व्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः कृष्णलानामस्ति नो बाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ”

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाहियते—“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ-व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सद्भावायां पाकवदिति निदर्शनम् । लुप्तेऽपि विक्लोदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते

श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः। अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैवम्यादवघातो नास्ति। तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

'नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी।
अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत्' ॥

घृते क्षपयतीति प्रत्यश्रुतिविहितोऽपि पाको, विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः। दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः। अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

'उपस्तराभिघारौ स्वस्तेषु नो वा द्वयं भवेत्।
अदृष्टार्थमसंसक्तिदृष्टार्थे नेति लुप्यते' ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः। न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति। चादकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते। प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात्। सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते। कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति। अतस्तन्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्यपस्तरजाभिघारणद्वयं लुप्यते। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

'भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः।
चुश्चुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत्' ॥

यथा पुरोडाशे प्राशित्रादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति, प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः। चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमाम्नायते। इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसविकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुश्चुषेति। घृते निरूप्तेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तदन्तर्नेतुमिव बालाश्चुश्चुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः। अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानं तद्वदभक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत्। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

'सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्त्यमेव वा।
एकं नियामकाभावादबाधाधदन्त्यमेव हि' इति।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम]

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकधे-त्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्विवक्षि-तमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरादिति पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशंयुवाककालेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमेवै-कधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।
अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥
सर्वत्वमन्यभागीयं ब्राह्मणोऽत्र विधीयते ।
स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ’ ।

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणभागा-श्चोदकप्राप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागविषया, उतेतरसंबन्धिभागः चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागा-स्तेषां बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्म-संबन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं ‘ यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्प-रिहरति यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्व-त्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसंबन्धो विधियते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसं-बन्धे सति ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधि-रन्यभागानां ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते । तत्रै-वान्यच्चिन्तितम् —

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ।
अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम् ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः। तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

'फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्ये न वाऽग्रिमः।
प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः' ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीविकत्वम्। कर्ता स्वर्गकामः। संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येत । तस्मात्प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्संबद्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

'गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ।
अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते' ॥

'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम्। कुतः। तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेन्नैवम्। क्रत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम्। अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः। तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।
प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात्' ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषा स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाम्नातम्—'चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम्' इति । पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदुभयं सौर्यादौ चोदकप्राप्तं तत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम्। कुतः। प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न। प्रकृतौ व्यवस्थाया आ[illegible]

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

स्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविच्छया विकल्प्यते । तत्रै-वान्यच्चिन्तितम्—

' षट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्रिमो यतः ।
अविशेषो न दैवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैकस्य नियामकत्वात् । सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्य-मनिश्चितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदे-शात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽग्निवतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः । यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुया-जेऽपि देवतैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

' सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।
स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ' ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—' स्रुवेण पार्वणौ जुहोति ' इति । तत्र पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमाधारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौ-र्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्मैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स प्रीया (पूर्य) ते दीयतेऽस्मि-न्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन्प्रकरणवशा-दाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति । ' ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ' इत्येको मन्त्रः । ' अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूम आप्यायमाना ' इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमवत्कर्मत्रयसंघाय व्यास-क्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः, किंत्वाग्नेयस्यैव । ततः संघार्थ-योर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तितः ।
स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतावद्धितोक्तितः ।
योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहतिर्यथा " ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदनमिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्वदेशीयस्वस्वभाषाप्रसिद्ध्या यत्किंचिद्वकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जन्ते । निघण्टुकाराश्चोखा स्थाली चरुरित्येतान्शब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति । यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भूत्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । श्रपणयोग्यताया सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यादेविमोऽनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूद्यते । यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थविप्लवे तात्पर्यवन्तोऽनवस्रावितान्तरूष्मपक्वे जीवतण्डुले विशदसिक्थ ओदने चरुशब्दः प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमितिदेवता * तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" चरुः कपाले पक्तव्य क्वापि वा उचितेऽथवा ।
कपाले चोदकप्राप्तेरनपूपत्वतः क्वचित् ।
स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।
चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् " ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकस्तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा

* अत्र ' तद्धित ' इति पदं विरुद्धम् ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा च्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राद्धान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति—

" पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।
मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् " ॥

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम् , प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अभ्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनं, ज्वाला दर्भपुञ्जीलैः प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् । ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासयित्याह —

" एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।
अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् " ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।
चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः " ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायक शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरुद्यादिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्च याग एवान्वितः, नत्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र सौर्यं चरुं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाम्ना । सति च

प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः। प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि। तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति। तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्यान्न प्रयोगवत्।
क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत् " ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम्। आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्ययातिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था। क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि। ततः प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या। न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये वर्णितत्वात्। अतो नोक्तरक्षोघ्नन्यायोऽत्र प्रसरति। तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः। तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्

" सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः।
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः॥
अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः।
जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः " ॥

इदमाम्नायते—" सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामकं सोमवामिनः " इति। तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः। कुतः। ' वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण। (सोमपीथेन) र्ध्यते यः सोमं वमिति ' इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेन्मैवम्। लोके धातुसाम्यार्थिनो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषाहेतुत्वात्। वेदे तु ' हिन्व मे गात्रा हरिवः ' इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते। तत्र वमनमायश्चित्तार्थोऽयं चरुः। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" ऋत्विजां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात्।
विशेषस्याग्रिमो मैवं कर्तुरेव निरूपितः " ॥

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

ईशस्य सोमवमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेन्मैवम् । यो वमति स निर्वपतीति निर्वप्तुर्वमनं चरुनिमित्तं, निर्वप्ता च यजमानः। ऋत्विजो निर्वप्तृत्वेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात् । यस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः। अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्याग्निमो यतः।
द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्गुर्णाच्च संभवात् " ॥

" चित्रायागे श्रूयते—" दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम् " इति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सांनाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् । न । घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभवात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुयाजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अव गमयितार आदित्यानेव धारयद्वतः [१] स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाधनत्यनपरुध्यो भवत्यदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोत्युप प्रेतमरुतः [२] सुदानव एना विश्पतिनाऽभ्यमुꣳ राजानमित्याह मारुती वै विड्ज्येष्ठो विश्पतिर्विशैवैनꣳ राष्ट्रेण समर्धयति यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्व्रीहीना हरेच्छुक्लाꣳश्च कृष्णाꣳश्च वि चिनुयाद्ये

(भूतिकामादीनामादित्यचर्वादीष्टिविधिः)

शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विड्विशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य विडनवगत राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव [४] गमयन्ति यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्तमध्यमेषायामुप हन्यादिदमहमादित्यान्बध्नाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्त्सं नह्येदनपरुध्य मेवाव गच्छत्याश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति [५] ॥

[धारयद्वतो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)।

देवा वै मृत्योरबिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्याꣳ शतकृष्णलां निरवपत्तयैवेष्वमृतमदधाद्यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याꣳ शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये [१] प्रति तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतꣳ हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च सधीची दधाति चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यां एकधा ब्रह्मण उपहरत्येकधैव यजमान आयुर्दधात्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन् [२] रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवत्युभयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन्रुचं दधाति प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध

[मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः]

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनद्विन्दत उपैनꣳ हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यो हिरण्यं विन्दत एताम् (४) एव निर्वपेद्धिरण्यं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यत एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दतीन्द्रः [५] त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्व्यार्छत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्ध्यत स यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथमदधाद्वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात्तस्मै [६] एतꣳ

सौमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते यत्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमेव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः (७) साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धेऽग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून्प्र जनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैव पशूनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः [८] समृद्ध्यै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयत्यात्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे [९]।

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

इन्द्रियेऽस्मिन्भूम्यां एतामिन्द्रः स्यात्तस्मै सोमो बहुरूपा हि पशव

एकचत्वारिंशच्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्का
मास्तेषांꣳ सोमꣳ राजानं यश आर्छत्स गि-
रिमुदैत्तमग्निरनूदैत्तावग्नीषोमौ समभवतां
ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावब्रवीद्याजमतं
मेति तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयम-
ष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालꣳ सौम्यं चरुं
तयैवास्मिन्तेजः [१] इन्द्रियं ब्रह्मवर्च-
समधत्तां यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात्तस्मा एतामि
ष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादश
कपालꣳ सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति
तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भवती
न्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्म
वर्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्र
समाश्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च स
मीची [२] दधात्यग्नीषोमीयमेका
दशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदा-

श्रेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवताꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यग्नीषोमी- यमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नी- षोमावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव ३] भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्ध्यै सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैब्याद्बिभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैब्याद्बिभाय सोममेव वाजिनꣳ स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकामः (४) ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान्प्रयच्छति ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाशयेयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मन्नेव विशं वि नाशयति (५) ।

(वजः समीची ब्रह्मवर्चस्येव ग्रामकामस्त्रिचत्वारिꣳशच्च) ।

[यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद्द्वितीये तु प्रपाठके ।
तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्फलमभीप्सिनः ॥ २ ॥
काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृतां भिदा ।
प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।
तदर्थास्तु क्रमेणेह वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥
भूतिकामो भुवद्भ्य आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।
रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्भ्यश्च आचरेत् ॥ ५ ॥
शुक्लैर्व्रीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णैस्तु वारुणम् ।
रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
तद्बन्धनं तथादित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥
इन्द्रं वो विश्व इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।
मृत्योर्भीतो ह्यायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥ ८ ॥
ब्रह्मवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत ।
हिरण्यकामः कुर्वीत ह्याग्नेयादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
हिण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।
सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

पश्वर्थं ह्यग्नये दात्र इत्यादित्रयमाचरेत् ।
अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥
हिरण्यगर्भ इत्यत्राक्षरार्थं स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टयो विधातव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञविभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति-

देवा वै सत्रमिति । ऋद्धया काम्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं सत्रमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रं सत्राणि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् । तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं प्राप्नोत् । स च सोमोऽन्येषां यशो मा भूदिति मन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कंचिद्दुर्गं पर्वतमारोहत् । अग्निश्च सहसा तस्य पृष्ठत एवाऽऽरोहत् । तौ द्वावग्नीषोमौ परस्परमैकमत्यं गतौ । ततस्तावुभावनु फलरहित इन्द्रश्चिरकालेन गत्वा मां फलाय योजयतमिति अयोचत् । तौ च तस्मै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपताम् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजआदिकं त्रयं लब्धम् ।

अथ विधत्ते-

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुसोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं भ्रेषस्तं भ्रेषं प्राप्तस्येयमिष्टिः । अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते-

आग्नेयस्येति । तेन समाश्लेषणेनास्मिन्यजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णे स्थापयति । कामितार्थसिद्ध्यर्थमिष्ट्यन्तरं विधत्ते-

अग्निषोमीयमिति । अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते-

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्द्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । " अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः " इति श्रुत्यन्तरात् । तथा " सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा " इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सोम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुन्नेयम् ।

क्लीबत्वपरिहारायेष्टिं विधत्ते-

सोमायेति । प्रजननसमर्थोऽन्नरसो वाजस्तद्वते वाजिने । यदा वाजिनं प्रजननसमर्थान्नरसरूपं रेतोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तत्सामर्थ्यं प्रतिबध्यते तदानीमस्य क्लीबत्वं संपद्यते तस्मात्क्लीबत्वादिभाव बिभेति ।

[स्वर्गकामादीष्टिविधिः]

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यमिति । अत्र गणानां त्वा, स इज्जनेनेत्येते ऋचावन्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने विधत्ते—

गणवतीति । गणशब्दो ययोर्ऋचोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्वेण ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे तां जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते –

एतामेवेति । ब्रह्मन्ब्राह्मणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनाऽऽत्मसात्कुर्याम् । मरुतो यद्ध वो दिवो या वः शर्मेत्येते ऋचो वैश्वानरो न ऊत्येस्मिन्ननुवाके समाम्नाते अत्रापि प्रतीकेन ग्रहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते—

मारुतीति मरुतां संबन्धिन्यौ मारुत्यौ । मरुतो वै देवानां विश इति श्रुतेस्तदनुग्रहेण मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयत्यर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एव [१] अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा

भवन्त्यर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्गमयति यत्र जिगमिषतीन्द्रो वै देवानामानजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निः (२) अवपत्तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद्बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादेवैनमग्रं पर्यणयद्यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रम् (३) परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै [४] ।

[एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च] ॥

[स्वर्गकामादीष्टिविधिः]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्तुमिच्छति ।
ब्रह्मवर्चसकामो यः क्लीबत्वाद्यो बिभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।
एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः ।

तत्र स्वर्गार्थिन इष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुमिति । प्रतिग्रहार्थिनस्तामेवेष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुमिति । लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भासमानत्वादर्यमेत्युपचर्यते । तं प्रेरयितुं मुख्यायार्यम्णे चरुर्युक्तः । सभां जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुमिति । स्वस्ति निर्विघ्नेन, जनतां जनसमूहम् ।

य समानानां मध्ये श्रैष्ठ्यमलभमानस्तदीयानुजावरो निकृष्टो वर्तते तस्य श्रैष्ठ्यप्राप्त्यर्थमिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वै देवानामिति । अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्वद्वर्तमान आनुजावरः । अत्यन्तनिकृष्ट इत्यर्थः । व्रीहिस्तम्बेषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा व्रीहयोऽनुषूकाः, तेभ्यो निष्पन्नमानुषूकम् । तेन हविषा प्रजापतिर्देवतानां मध्य इदं श्रैष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रेणेत्येते अन्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रैष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते—

यो राजन्य इति । य आनुषूक आनुजावर एतस्येयमानुषूकधान्यभागिन्येव

देवता युक्ता । तद्दृशत्वात् । तस्मादानुषूकपुरोडाशः समृद्ध्यै संपद्यते । आनुजावरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते–

यो ब्राह्मण इति । अत्र प्र यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे याज्यानुवाक्ये स बुध्नादाष्ट अनुषाऽभ्यग्रमिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर आसन्ता सोमाय राज्ञेऽददात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत्ता अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोप (१) ऐत्तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत्ता अब्रुवन्वरं वृणामहै समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एतम् [२] आदित्यं चरुं निरवपन्तेनैवैनं पापात्स्रामादमुञ्चन्य पापयक्ष्मगृहीतः

[राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः]

स्यात्तस्या एतमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या नेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति त एवैनं पा-पात्स्रामान्मुञ्चन्त्यमावास्यायां निर्वपेदमुमेवै-नमाप्यायमानमन्वा प्यायय़ति नवोनवो भवति जायमान इति पुरोनुवाक्या भवत्यायुरेवा स्मिन्तया दधाति यमादित्या अꣳशुमा-प्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया प्याययति (३)॥

(एवोपैतमस्मिन्त्रयोदश च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोनुऽवाकः ।)

स्वर्गकामो दानकाम. सभां गन्तुं य इच्छति ।
राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्यातामानुजावरौ ॥
तुर्येनुवाक एतेषामाम्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतेरिति । 'अम्बा दुला नितत्निरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणिका" इत्येवमाम्नाताः सप्त कृत्तिकाः । अवशिष्टा अश्विन्यादयः षड्विंशति-ता(स्ता)रकाः । ता एतास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं सुखमसहमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचितवान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता उपैष्यामिति ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्रोहिणीमेवोपैत । ततः स यक्ष्मव्याधिगृहीतोऽभूत् । ततो

राजानं यक्ष्मः प्रासवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्मनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम्। यस्माज्जायाभ्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलभत तस्माज्जायेन्यनामकस्य व्याधेर्जन्म संपन्नम्। त एते त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः, तज्जन्मवेदिनो व्याधेरलाभः फलम्। तत सोमेन नमस्कृताः सेविताश्चैताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं वृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं तस्मात्पापात्स्रामात्मबलाद्रोगादमोचयत्। इदानीं विधत्ते—

यः पापयक्ष्मेति। आदित्यानित्यर्थवादे श्रवणादस्य चरोरदितिदेवता न भवति। पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते—

अमावास्यायामिति। अमावास्यायामतीतायां शुक्लप्रतिपदमारभ्य सोमस्य कलावृद्धयाऽऽप्यायनं भवति।

चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने ऋचौ विधत्ते—

नवोनव इति। ते एते ऋचो तत्रैव व्याख्यास्येये। प्रथमायामृच्यन्ते दीर्घमायुस्तिरतीत्युक्तत्वात्तत्पाठेनाऽऽयुष्प्राप्तिः। अमावास्यायामादित्ये प्रविष्टानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवोत्कर्ष इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचराववैयधिकरण्यम्। द्वितीयस्यामृच्याप्यायपवीति श्रवणात्तयर्चा यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः)।

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽब्रवीद्य-
द्विमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यातै तन्ममासादिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्र॑ राजानमिन्द्र॑
मधिराजमिन्द्र॑ स्वराजानं ततो वै त्रि

[अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः]

इमाल्लोँका॒स्त्रेधाऽदुहत्तत्त्रिधातो॑स्त्रिधातुत्वं यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् [१] एकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वराडिमानेव लोकान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवे माँल्लोकान्प्रत्तान्कामम॑न्नाद्यं दुह उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोकाः समृद्ध्यै सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यच्छम्बट्कारं व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय [२] ॥

(पुरोडाशं त्रयः षड्विँशतिश्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिर्यक्ष्मगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे त्वन्नादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति ।

प्रजापतिरत्तुं योग्यमन्नं देवेभ्यो विभज्य तवेदं तवेदमित्यादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमब्रवीद्यदन्नमिमाँल्लोकानभिव्याप्यातिरिक्तं भवति तन्ममास्त्विति । तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमाँल्लोकानभिव्याप्यातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते–इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवेमे लोका इन्द्रराजादीनां पृथिव्यादिलोकत्रयपालकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापतिरिन्द्रराजादीँल्लोकांस्त्रेधाऽदुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः । तदिदं सारं प्रजापतिः स्वप्रियत्वेन स्वीकृतवाँल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्मात्त्रेधा दोहनमकरोत्तस्मात्त्रिधातुनाम्नो यागस्य त्रिधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धास्त्रयो धातवो भागा यस्मिन्यागे स यागस्त्रिधातुः ॥

अथ विधत्ते—

यं कामयेतेति ।

यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतायं यजमानोऽन्नादः स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयमन्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । असौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इमानेव लोकाँल्लोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वत्सेन वत्सचोषणेन प्रत्तां प्रस्नवनं प्रापितां गां जनो दोग्धि, एवमेवेमाँल्लोकान्प्रत्तान्देवैरभिवार्धितान्प्राप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं लभते ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रकारेण–“अथैनं त्रिधातुमेकादशसूत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रथमं पुरोडाशमधिश्रित्य परितपनान्तं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं ज्यायांसमधिश्रित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ज्यायांसमधिश्रयति प्रचरणकाले दक्षिणार्धात्प्रथमां देवतां यजेन्मध्याद्द्वितीयामुत्तरार्धात्तृतीयां सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति” इत्युक्तम् (ति) । “प्राच्यां दिशि त्वामिन्द्रेति तिस्र ऋचो व्यत्यासमन्वाह प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूच्योत्तमया यजेदुत्तमामनूच्य प्रथमया यजेदेवं सर्वा याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति” इति (च)। तत्राधिश्रयणं विधत्ते–

उत्तानेष्विति । प्रकृतावधोमुखानां कपालानामुपरि पुरोडाशावधिश्रयति । अत्रापि तथात्वे यातयामत्वं गतसारत्वं तत्परिहारायोत्तानत्वम् । पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति–

[इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः]

त्रयः पुरोडाशा इति । ज्यायस्त्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं ज्यायस्तस्मादपि स्वर्गो ज्यायान् । ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिलक्ष्य यथा युगपदेव हस्तप्राप्तिर्भवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छम्बट्कारो वैयर्थ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैयर्थ्यं न भवति तथेत्यर्थः। याज्यानुवाक्यासु विपर्यासं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे त्वृचां त्रित्वाद्धवींषि विनश्येरन्नेकैकस्य हविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् । सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन षडृचः संपद्यन्त इति नास्ति हविर्नाशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन्तान्देवानसुरा अजयन्ते
देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपाऽऽय
न्तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत्तदिन्द्रोऽचाय-
त्तदन्वपाक्रामत्तदवरुधं नाशक्नोत्तदस्मादभ्य-
र्धोऽचरत्स प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया सर्वपृष्ठ
याऽयाजयत्तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधाद्य इ-
न्द्रियकामः [१] वीर्यकामः स्यात्तमेतया
सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

दधाति यदिन्द्राय राथंतराय निर्वपति यदेवा- ग्नेस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय बार्हताय य देवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैरूपाय यदेव सवितुस्तेजस्तत् [२] एवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्रा शाक्कराय यदेव मरुतां तेज स्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव बृह- स्पतेस्तेजस्तदेवाव रुन्ध एतावन्ति वै तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्ध उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्य यातयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशः [३] भवति वैश्वदेवत्वाय समन्तं पर्यवद्यति समन्त मेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्यासमन्वा हानिर्दाहायाश्व ऋषभो वृष्णिर्बस्तः सा दक्षिणा वृषत्वायैतयैव यजेताभिशस्यमान एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्तत्पुरोडाशोऽष्टाचत्वारिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुर्याग ईरितः ॥

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

देवासुरा इति । पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां संबन्धि वैश्यं प्राप्ताः विशो भावो वैश्यम्, असुरसेवकप्रजारूपत्वमित्यर्थः । तदानीं तेषां यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽपाक्रामत् । इन्द्रस्तद्वि-दित्वा तत्सामर्थ्यद्वयमनु स्वयमप्यवरोद्धुमक्रामत् । गत्वा च तदवरोद्धुं नाशक्नोत् । तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यद्वयादाभिप्रायार्थः सन्नचरत् । तत इतरार्थमाप्त्यर्थं प्रजापतिमुपसेव्य सर्वपृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान् । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैव-तसाध्यानि सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक्त इन्द्रोऽत्र देवता । तस्मादियमिष्टिः सर्वपृष्ठा । नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोक्तव्यः, किं तु स्तोत्राभिज्ञत्वं देवताया विशे-षणम् ॥

इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकाम इति । राथंतरादिगुणविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव देवता इत्युच्यन्ते ॥

तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः । एवं बार्हतादिषु योज्यम् ।

अथेन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्राथंतरत्वादिविशेषणैस्तदीयतेजःप्राप्ति-र्भवति । पूर्वोक्तविधाताविव विशेषं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशषट्कप्राप्तेस्तदपवादायैकत्वं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विश्वेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथो-क्तगुणविशिष्टानां विश्वेषामिन्द्रादिदेवानां प्राप्तिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरायेति यथासामाम्नातं द्वादशसूत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रचरणकाले पूर्वार्धा-त्प्रथमां देवतां यजत्येवमितराः प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवद्यति ” इत्युक्तम् ति) । “ अभि त्वा शूर नोनुम इति षड्ऋचो व्यत्यासमन्वाहेति (ह) कदा चन स्तरीरसीति चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वार्धादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते -

भवतः समान६ हि चक्षुः समृद्ध्या उदु त्यं जातवेदस६ सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-मुदगादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-वास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् [२] ॥

(वि ह्यष्टाविँशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सर्वपृष्ठोक्ता वीर्यकामाभिशस्तयोः ।

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

रजनो वा इति । रजननामकः कश्चित्पुरुषः क्रतुजिन्नामकं पुरुषमयात्प्राप्नोत्। रजनः कुणेरपत्यं, क्रतुजिज्जनकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्यश्चक्षुषो दृष्टेर्वननं संभजनं तदर्हतीति चक्षुर्वन्यः, रोगोपहतां दृष्टिं समाधातुं शक्त इत्यर्थः । अतो दृष्टिपाटवाय क्रतुजितं प्राप्य त्रिहविष्कयेष्ट्या तत्पाटवं प्राप्तवान् ॥

विधत्ते-

यश्चक्षुष्काम इति । भ्राजस्वते दीप्त्याधिक्ययुक्ताय । उन्मेषनिमेषसद्भावान्मनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च कदाचिज्ज्वलति कदाचिदुपशाम्यति । तस्मादनित्यत्वसाम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरग्नेश्च संबन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वात्सूर्यप्रकाशवन्नित्या तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः ॥

आग्नेयद्वयमध्यवर्तिनासिकासाम्येन प्रशंसति -

यदाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्यजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । तेन सौर्येण नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधृते परस्परामिश्रणाभावाय विविधत्वेन स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इति पुरोनुवाक्या, वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरिति याज्या ॥

[सांग्रहणीष्टिविधिः)

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्कां वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । समानी एकविधे । यदुक्तं सूत्रकारेण—' चतुर्धाकरणकाले सौर्यात्त्रीन्पिण्डानुद्धृत्योदु त्यं जातवेदस॰ सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद्गादनीकमिति पिण्डान्यजमानाय प्रयच्छति तान्यजमानः प्राश्नाति ' इति । तत्र त्रिभिर्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु त्यमिति । उदु त्यं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् । सप्त त्वा हरित इत्येषा तूपरितनस्य प्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव चक्षः पाटवोपेतमासीत्तत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोनुऽवाकः ।)

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह॰ संजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविद्ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह॰ संजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुविद्ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह॰ संजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविदामनमस्यामनस्य देवा ये संजाताः कुमारा समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामयन्तां हृदा तान्म आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमसि (१) आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मां कामयन्तां हृदा ता म आमनसः

कधि स्वाहा वैश्वदेवीँ सांग्रहणीं निर्वपे
द्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वा-
मेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त ए
वास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन
एव सजातानाम् [२] गृह्णाति ध्रुवोऽसि
ध्रुवोऽहँ सजातेषु भूयासमिति परिधीन्प
रि दधात्याशिषमेवैतामा शास्तेऽथो एतदेव
सर्वँ सजातेष्वधि भवति यस्य वै विदुष एते
परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य
देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै
सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रिय-
स्तानेवावरुन्धे त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते
[३] ॥

(स्वाहाऽऽमनमति सजातानाँ रुन्धे पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सांग्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्गन्धर्वोऽसि विश्वावसु-
रित्यादिकान्परिधिमन्त्रानपवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति-

[सांग्रहणीष्टिविधिः]

ध्रुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानभिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां प्रतिवादित्वराहित्यायाऽऽज्ञाधारित्वमुग्रत्वम् । आज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्कृत्वमभिभूत्वम् । परिधिमन्त्राणाम्नायोपहोममन्त्रान्पठति—

आमनमस्येति । अत्र सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुषङ्गेण मन्त्रद्वयं द्रष्टव्यम् । सजातानाकामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे हूयमानाज्य त्वं तादृशमसि । अत आमनस्य सजातानाकामयितुं मन्वानस्य यजमानस्य ये सजाता ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्सजातानहं हृदा चित्तेन कामये । ते च मां हृदा कामयन्ताम् । तान्सजातान्मे मदर्थमामनसो मामाकामयितुं मन्वानान्कुरु । इदमाज्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रस्त्रीमन्त्रौ व्याख्येयौ । इदानीमिष्टिं विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक्स्वीकारः संग्रहणम् । तद्यस्यामिष्टावस्ति सा सांग्रहणी । तदेतदभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति—

सांग्रहणीति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ग्रहणं मनोग्रहणं, तदेव सम्यग्ग्रहणमित्युच्यते । ततः सांग्रहण्येष्ट्या सजातानां मनांसि स्वाधीनं करोति । आदावाम्नातान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

ध्रुवोसीति । त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते । किं चैवं विदुषस्तैर्मन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमधिकं संपद्यते । मन्त्रान्तराणि विनियुङ्क्ते—

आमनमसीति । अत्र सजाता इत्यन्ते मन्त्रभागे समनस इत्याद्युक्तभागोऽनुषञ्जनीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रभाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वभागोऽनुषञ्जनीयः । तथा सति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये मे च ये महान्तः पुरुषाः प्रौढा ये च क्षुल्लका बाला याश्च पत्नीभगिनीमात्रादयः

स्त्रिय एतावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेष्ट्या स्वाधीनान्करोति । ते च जना स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः--

'सांग्रहण्यां तु परिधीन्परिधत्ते ध्रुवस्त्रयात् ।
आमनेति त्रिभिस्तत्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥
मन्त्रभेदः सजातेति कुमारेति पदद्वयात्' ॥

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः ।
त्रित्वलिङ्गादिशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः' ॥ इति ।

'सांग्रहणीष्टौ श्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । एताभिस्तिसृभिराहुतिभिः प्राकृतास्त्रयोऽनूयाजा बाध्याः । कुतः । त्रित्वलिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतधर्मभावेन मा भूद्बाध्यत्वम् । इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधानात्प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं त्रित्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते, आहोस्वित्त्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः आद्ये त्रित्वमग्न्यादिष्वपि सत्त्वेन नानूयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तत्कर्मान्तरविधानान्न बाधः, किंतु समुच्चयः । तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽम्नायते--"यत्प्रयाजानूयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानात्मन्धत्ते" इति । तस्मादामनहोमानामनूयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

[आयुष्कामेष्टिमन्त्राः]

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत्तत्सर्पिरभव
द्यदध्रियत तद्घृतमभवदश्विनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते
दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां दे-
वानां प्राणोऽसि [१] तस्य ते ददतु येषां
प्राणोऽसि स्वाहा घृतस्य धारामृतस्य प-
न्थामिन्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तत्त्वा वि-
ष्णुर्विष्णुः पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गव्यैरयत । पाव-
मानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपांशो-
र्वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे
जीवनस्यायै बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रि-
ष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा स-
वितोत् (२) सृजतु जीवातवे जीवनस्यायां
अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य
वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे
जीवनस्यायां इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि
प्रियꣳ रेतो वरुण सोमराजन् । मातेवास्मा
अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्य-
थाऽसत । अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिराय-

ष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेन पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सोम आयुष्मान्पञ्च विंशतिश्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)।

इष्टिः सांग्रहणी प्रोक्ता नवमे ग्रामकामिनः (ण)॥

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामेष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्पठति। कल्पः—“ यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्ष्य ” इति । अनेन प्राकृत आज्यमसीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु -

यन्नवमैत्तमिति । यद्यस्मात्कारणाद्दध्न उद्ध्रियमाणं सन्नवमैन्नवं नूतनरूपमभवत्तस्मान्नवं च तन्नीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नम्। यद्यस्मात्कारणादग्निसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽसर्पत्प्रसृतोऽभूत्तस्मात्सर्पिरिति नाम । यस्मात्प्रसृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरध्रियत तद्घनीभूतमभवत्तस्माद्घृतमिति नाम । घृक्षरणदीप्त्योरिति धातोर्नैतद्रूपं किंतु घृतमित्यत्र घकारस्य घकारादेशः । कल्पः—“ उपहोमकालेऽश्विनोः प्राणोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं चतुर उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पाठस्तु—

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । त-

[आयुष्कामेष्टिमन्त्राः]

न्माययोः प्राणोऽसि तावश्विनौ तस्य ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यते । तयोरश्विनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यम् । कल्पः–" यत्खादिरं आज्यं तदग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामासादयति तद्यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिति " इति । पाठस्तु-–

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षेतेत्यध्याहारः । कीदृशीं धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादिपरम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैश्याधिपैः प्रयतां *क्रयणभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृत तत्वा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपश्यत्परिपश्यति । इडा पश्वभिमानीनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्प्रेरयति गोषु स्थापयति ।

कल्पः–" अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मण इतर ऋत्विजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति " इति । पाठस्तु–

पावमानेनेति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संबन्धिना त्रिवृदादिस्तोमसाध्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रवच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपादनेन, उपांशोर्वीर्येणोपांशुग्रहहोमसामर्थ्येन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यभेदेनान्वेतुं त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजत्विति तदुच्यते । जीवातव जीवनहेत्वौषधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवनस्यायै चिरं जीवितुमेच्छा जीवनस्या तदर्थम् । एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ । अग्नेमान्त्रिया ।पिवेऽग्निर्यया गीत्या सा गीतिर्मान्त्रायज्ञायज्ञियस्य गानमित्यर्थः ।

कल्पः- ' अथ यजमानो हिरण्याद्वृतं निष्पिबतीममग्न आयुषे वर्चसे कृधीति ।श्नन्तमभिमन्त्रयते " इति । पाठस्तु -

---

* विक्रयाय भाण्डेषु संचितामिति ख. पुस्तकस्य पाठान्तरम् ।

इममग्न इति । हेऽग्न इमं यजमानं दीर्घायुषे बलाय च समर्थं कुरु । हे वरुण हे सोम राजन्नस्य यजमानस्य प्रियं रेतः पुत्रोत्पादकं संपादय । हेऽदिते पृथिवि मातृवदस्मै सुखं प्रयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा जरदष्टिरस-त्तथा कुर्वन्तु । जराया अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ जरदष्टिः । बाल्ये यौवने च मर-णरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

कल्पः—' अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याध्वर्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ' इति । पाठस्तु—

अग्निरायुष्मानिति । अग्निरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽ-ग्निर्वनस्पतिभिरायुष्मान्काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तूपशाम्य-ति । तेनाग्नेरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योज्यम् । सोमः सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणासु वर्धते । यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेष्वृत्विक्षु वर्धते । वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीवन्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुषङ्गद्योतनाय तेन त्वाऽऽयुषेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

' ज्योगामयाविनास्त्विष्टौ यन्नवेत्याज्यमीक्षते ।
अश्विनोरुपहोमा स्युर्घृत स्वाम्याज्यमक्षिते ॥
स्पृष्ट्वार्त्विजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।
इमं घृतं पिबन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥
अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।
यथोचितानुषङ्गैस्तैर्गृह्णीते स्वामिहस्तकम् ।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ " इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ
रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सर-
स्वतीं वागग्नाविष्णू आत्मा यस्य ज्योगा-
मयति यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम-
येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं नि-
र्वपेदाग्नेयमष्टाकपालꣳ सौम्यं चरुं वारुणं
दशकपालꣳ सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमे-
कादशकपालमग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणा-
ति सोमाद्रसम् (१)वारुणेनैवैनं वरुणपाशा-
न्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दधात्यग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन च
भिषज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव यन्नव
मैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमेवा-
स्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽश्विनोः प्राणोऽसी-
त्याहाश्विनौ वै देवानाम् [२] भिषजौ
ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणो-
ऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रा
वरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवा-
स्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
धाराममृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैत-

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

त्पावमानेन त्वा स्तोमेनेति [३] आह प्राणमे-
वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तो-
मेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा
मात्रयेत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृ-
त्विजः पर्याहुर्यावन्त एवर्त्विजस्त एनं भिष-
ज्यन्ति ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव
यजमान आयुर्दधाति यदेव तस्य ताद्धिर
ण्यात् [४] घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृ
तꣳ हिरण्यममृता देवाऽऽयुर्निष्पिबाति शत
मानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयु
ष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यथो खलु यावतीः समा
एष्यन्मन्येत तावन्मानꣳ स्यात्समृद्ध्या इम-
मग्न आयुषे वर्चसे कृधीत्याऽऽहायुरेवास्मि
न्वर्चो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽस
दित्याह जरदष्टिमेवैनं करोत्यग्निरायुष्मानि-
ति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आयुष्मन्तस्त
एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति (५) ॥

(रसं देवानाꣳ स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वाविꣳशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः)।

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति। यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं प्रविशति, मांसभक्षणेन कृशत्वात्। सोमेन रसस्वीकाराद्बलक्षयः। वरुणपाशेन ग्रहणादुदरादिव्यथा। सरस्वतीमेतदीया वाग्भाषा गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति। जीवात्मा त्वग्नाविष्णू प्राप्नोति, तेन मुमूर्षति। इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति। ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य चापमृत्युपरिहारार्थमियं पञ्चहविष्केष्टिः। मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

यन्नवमैत्तदिति। मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्घृतनिर्वचनैरस्याऽऽज्यस्यैतद्विद्यमानरूपं महिमानं ख्यापनाय मन्त्रो व्याचष्टे। यद्वा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव घृतस्य महिमानं व्याचष्टे। मन्त्राक्षरैरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र पृथग्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः।

उपहोममन्त्रान्व्याचष्टे—

अश्विनोरिति। यजमानस्याऽऽज्यावेक्षणमन्त्रे स्पष्टार्थतां दर्शयति—

घृतस्येति। ऋत्विग्भिः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेनेति। पवमानस्य वायोः प्राणरूपत्वात्तेन प्राणस्थापनं, बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्रप्रकृतित्वेन सारत्वात्तेनौजोधारणम्। अग्नेरात्मा प्रीयतेऽनयेत्युक्तत्वात्तेनाऽऽत्मस्थापनम्। एतेषां पाठं विधत्ते—

ऋत्विज इति। पाठकाले हस्तग्रहणं विधत्ते—

ब्रह्मणो हस्तमिति। एकधैव सर्वेषामृत्विजामैकमत्येनैव यजमानस्य यदेवाऽऽयुः संपादनीयमस्ति तत्सर्वं तस्मिन्यजमाने स्थापयन्ति।

यदुक्तं सूत्रकारेण—' पात्रसंपादनकाले खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुङ्क्ते सौवर्णस्य प्रवर्तं शतमानस्य कृतम्, अथो खलु यावतीः सभा एष्यन्मन्येत तावन्मानः स्यात् " इति। आज्यग्रहणकाले तूष्णीं खादिरे चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सादनकाल उत्तरेण ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन्प्रवर्तमवदधाति " इति च। प्रवर्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्। (तत्र घृते स्थापितात्प्रवर्तान्निष्पीडितस्य घृतस्य पानं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

हिरण्यादिति । तस्य परिमाणं द्वेधा विधत्ते--

शतमानमिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यसकृदुक्तम् । अथवा रुग्णो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान्प्राप्नोतीत्यध्वर्युर्मन्येत तावद्भिर्मानैः परिमितं कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावद्भिर्गुञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः । प्राश्नतो यजमानस्याभिमन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्रायं दर्शयति--

इदमन्न इति । आयुषश्चरमभागस्थाया जराया अष्टिर्व्याप्तिर्यस्य । अथवा जीर्यत्यष्टिरशनं यस्यासौ जरदष्टिः नीरोग इत्यर्थः । अध्वर्योर्यजमानदक्षिणहस्तग्रहणं विधत्ते--**अग्निरायुष्मानिति** ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवता-
मार्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशाद-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्र
तिगृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्ता-
वतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्वरुणमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुण-
पाशान्मुञ्चति [१] चतुष्कपाला भवन्ति

[अश्वदानवत इष्टिविधिः]

चतुष्पाद्ध्यश्वः समृद्ध्या एकमतिरिक्तं नि

र्वपेद्यमेव प्रतिग्राहीमतीति यं वा नाध्येति

तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते यद्यपरं प्रति-

ग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनु निर्वपेदमुमे

वाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु

वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजतेऽपोन-

प्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदप्सुयोनिर्वा

अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति स एनꣳ

शान्त उपतिष्ठते (२) ।

(मुञ्चति चरुꣳ सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्थिनोः ।

अथ द्वादशेऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अनयद्दत्तवान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः स्वकीयं देवत्वमाच्छेदार्तमकरोत् । प्राजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजापतिरेव पूर्वमश्वस्य देवता । तस्मिन्नश्वे वरुणाय दत्ते सातिस्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं तन्निमित्तेन दुःखेन स प्रजापतिः पर्यदीर्यत तदीयं परितो दीर्णं दीर्घरोगग्रस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशरूपत्वाद्वारुणेष्ट्या निवृत्तः । इदानीमिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा इति । प्रतिगृह्णातीत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वात्प्रतिग्राहयति ददातीत्ययमर्थः संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला इति । अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते–

एकमतिरिक्तमिति । यमेवाश्वमित ऊर्ध्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रतिग्रहीष्यति दास्यति, अथवा यं कंचिदश्वं प्रतिगृहीतं नाध्येति विस्मरति तदर्थोऽयमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गाधिक्यं विधत्ते -

यद्यपरमिति । कांश्चिदश्वान्दत्वा तदानीमेवष्टयनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किंतु कंचित्कालमतिलङ्घ्य पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्वसंख्याकान्पुरोडाशान्निरुप्य सौर्यमनुनिर्वपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । स चाऽऽदित्यो विलम्बदोषं परिहरन्नुपरिष्टाद्वर्तत इत्यभिप्रायः । इष्टयङ्गत्वेनावभृथं विधत्ते–

अपोऽवभृथमिति । अपः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो निराकृतो भवति ।

अङ्गान्तरं विधत्ते–

अपोऽनप्त्रीयमिति । अपोनप्त्रा देवता यस्य सोऽयमपोनप्त्रीयस्तं चरुमवभृथदेशाद्यज्ञभूमौ समागत्य निर्वपेत् । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमप्सुयोनिः । उच्चैःश्रवसोऽश्वस्य समुद्रादुत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । तस्मादपोनप्त्रीयचरुणा तमश्वं स्वकीययोनिगामिनं करोति । स चाश्वः शान्तः सन्रोगमनुत्पाद्यैनं यजमानं सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्–

" अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।
दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥
अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा न देयः केसरीत्यतः ।
निषेधाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ।
न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।
वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र सा " ॥

इदमाम्नायते–" यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्व-

[अश्वदानवत इष्टिविधिः]

पेत्" इति। तत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते। तत्र विशेषाश्रवणाल्लौकिकवैदिकदानयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः। न केसरिणो ददातीनि स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं लौकिकं निषिद्धं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः। "वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति" इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवत्वेनोच्यते। न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वं प्रमितम्। वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम्। अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम्। अस्ति हि वैदिकमश्वदानं "वडवा दक्षिणा" इत्यादिश्रवणात्।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"यावतः प्रतिगृह्णीयादश्वांस्तावत्य इष्टयः।
प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि॥
असंजातविरोध्यर्थवादाद्दातुः प्रजापतेः।
इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत्"॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेन्न। उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतेः। उपक्रमश्चैवं श्रूयते—"प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत" इति। अनयद्दत्तवान्। स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान्। तेन च रोगेण ग्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायेष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते। असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि प्रतिग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितणिजर्थपरतया व्याख्येयम्।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा।
अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शोषतः"॥

'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति। अत्र शतसंख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम्। तत्र पर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकेऽधिश्रयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चे-

न्नैवम् । तप्तेषु चतुर्षु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिश्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीयसंस्कारं कर्तुमागच्छति तावता कालेनासौ शुष्को भस्मीभवति । तस्मादेकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

' तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।
कुम्भीवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात्प्रकृताविव ॥ '

इदं श्रूयते–' यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ' इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रं तथाऽत्रापि कपालमहत्त्वेन तन्त्रमिति चेत् । मैवम् । प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किंचात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेष्ववस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्न कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयभेदः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोनुऽवाकः ।)

या वा॑मिंद्रावरुणा यत॒व्या॑ त॒नूस्तये॒मम॑ꣳ ह॑सो मु॒ञ्चतं॑ या वा॑मिंद्रावरुणा स॒हस्या॑ र॒क्षस्या॑ तेजस्या॑ त॒नूस्तये॒मम॑ꣳह॑सो मु॒ञ्चतं॒ यो वा॑मिन्द्रावरुणाव॒ग्नौ स्रामस्तं वा॑मे॒ते॑नाव॑ यजे॒ यो वा॑मिन्द्रावरुणा द्वि॒पात्सु॑ प॒शुषु॒ चतु॑ष्पात्सु गो॒ष्ठे गृ॒हेष्व॒प्स्वोष॑धीषु॒ वन॒स्पति॑षु॒ स्रामस्तं वा॑मे॒तेनाव॑ यज॒ इन्द्रो॑ वा ए॒तस्य॑ [१] इन्द्रि॒येणाप॑ क्रामति॒ वरु॑ण

[पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः]

एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत्पयस्या भवति पय एवास्मिन्तया दधाति पयस्यायाम् (२) पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूह्यावं द्यति यथाऽऽविद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तद्यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याहैतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति [३] ॥

(एतस्य पयस्यायां पाति षड्विꣳशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

चतुष्कपाला विहिता द्वादशे त्वश्वदानिनः ।

अथ त्रयोदशे पाप्मना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्त्रान्पठति ।

कल्पः-'ऐन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुप्यैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदुद्वास्यालंकृत्य पयस्यायां पुरोडाशमवदधात्येतयैव प्रच्छाद्याऽऽसादयत्यथास्मात्प्रातीदिशं पयस्यां व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूहति मुञ्चतमित्यस्य स्थानेमुक्तमिति मन्त्रान्तान्संनमति सहैव पयस्यायाः पुरोडाशस्यावद्यति यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्राम इत्युपहोमाः' इति ।

तत्र प्रथमस्य व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु-

या वामिति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्या तनूर्यतव्या पापान्मोचने प्रयत्नवती तया तन्वा यजमानं पापान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां पाठस्तु ।

या वामिति । सहस्येत्यत्र तनूरित्यस्यान्त्यभागस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र या वामित्याद्यभागस्यानषङ्गः । रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागयोरनुषङ्गः । सहो बलं तदर्हतीति सहस्या । रक्षो रक्षणं तदर्हतीति रक्षस्या । तेजो रोचनशक्तिस्तदर्हतीति तेजस्या उपहोमे प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु-

यो वामिति इन्द्रावरुणावग्नौ वां युवयोर्यः स्रामः पापविशेषो युवयोर्होमार्थे वह्नौ यजमानेन योऽपराधः कृतस्तमपराधं युवयोः संबन्धिनैतेन होमेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु-

यो वामिति । द्विपात्सु पशुष्वित्यत्र स्रामस्तं वामित्याद्युत्तरभागस्यामनुषङ्गः । वनस्पतिषु स्राम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । * चतुष्पात्स्वादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो यजमानस्य द्विपात्सु पशुषु मनुष्यादिरूपेषु यः स्रामः पापविशेषस्तं पापविशेषं युवयोः संबन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योज्यम् । अथेष्टिं विधत्ते-

---

* चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्यनन्तरं पशुष्विति पदस्यानुषङ्गो ज्ञेयः ।

[पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

इन्द्रो वा इति । य पाप्मगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽपगच्छति, वरुणो रोगेणैनं बाधते, अतः पाप्मना गृहीतस्य तदुभयविषयेष्टिः । पयसि प्रभवाऽऽमिक्षा पयस्या । तां प्रशंसति–

पयस्येति । पयः शब्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारजनितश्रद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाद्यदपक्रामति तदानीमेव पाप्मना गृहीतो भवति । यद्यत्र हविः पयस्या भवेत्तर्ह्यस्मिन्यजमाने तया पयस्ययाऽऽहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति । यथाप्राप्तं कंचिदंशविशेषं विधत्ते–

पयस्यायामिति । शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणैनं यजमानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरोगेण शरीरस्यादार्ढ्यम् । किंच *पयस्याधारत्वेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृहग्रामादिरूपाधारवन्तं [करोति] । या वामिन्द्रावरुणेत्यादिमन्त्रहविषो विभागं विधत्ते–

चतुर्धेति । विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते -

पुनरिति । मिश्रितयोः पुरोडाशामिक्षयोः सहावदानं विधत्ते–

समृह्यावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तमाविद्धं स्वशरीरं बाणादिकं संदंशादिना निष्कृष्य छिनत्ति तादृगेव तत्समूह्यावदानं संपद्यते । उपहोमे प्रथममन्त्रं व्याचष्टे–

यो वामिति । होमाधारेऽग्नौ कृतेन स्रामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तमपराधमवजय इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेनं यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति–

यो वामिन्द्रेति । पशुषु स्रामस्तं वामित्येवमनुषङ्गो योजयित्वा प्रदर्शितः। प्राण्युपजीवनयोग्या अपादयः पञ्च पदार्थाः । तत्र पशुशब्देन द्विपादचतुष्पादश्च गृह्यन्ते । गृहा () अत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतावत्य उपजीवनीयास्ताः सर्वा अपि यजमानार्थं वरुणपाशादुपद्रवान्मोचयति अत्र विनियोगसंग्रहः—

---

* पुरोडाशस्येति शेषः । () अग्निना गोष्ठोपलक्षणमभिप्रेतम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

"यावामिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धा व्यूहते हविः ।
यो वामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमा उदीरिताः ॥
दूविपास्त्वित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।
त्रयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥" इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

स प्रत्नवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः । त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन्राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय । अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । संदेवत्रा बभूवथुः । युवम् [१] एतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् । युवꣳ सिन्धूꣳरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् । अग्नीषोमाविमꣳ सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः । आऽन्यं दिवो मातरिश्वा

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

जभारामथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः। अ-
ग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्र-
चक्रथुरु लोकम्। अग्नीषोमा हविषः प्र-
स्थितस्य वीतम् (२) हर्यतं वृषणा जुषे-
थाम्। सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं
यजमानाय शं योः। आ प्यायस्व सं ते।
गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे कविं क-
वीनामुपमश्रवस्तमम्। ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां
ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सा-
दनम्। स इज्जनेन स विशा स जन्मना
स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः। देवानां यः
पितरमाविवासति (३) श्रद्धामना हवि-
षा ब्रह्मणस्पतिम्। स सुष्टुभा स ऋक्वता
गणेन वलꣳ रुरोज फलिगꣳ रवेण। बृह-
स्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशती-
रुदाजत्। मरुतो यद्ध वो दिवो या वः श-
र्म। अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तविष्मान्दाता व-
सूनां पुरुहूतो अर्हन्। सहस्राक्षो गोत्रभि-
द्वज्रबाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु। ये
तेऽर्यमन्बहवो देवयानाः पन्थानः (४) रा-
जन्दिव आचरन्ति। तेभिर्नो देव महि शर्म
यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे। बु-
घ्नादग्रमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृꣳ-

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं भजतम् । कीदृशौ । सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ । सहूती समानाह्वानयुक्तौ देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूवथुर्युवां संभूयैव सन्तौ न कदाचिदप्यन्योन्यं वियुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह–

युवमेतानीति । हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ युवां सक्रतू समानसंकल्पौ सन्तौ दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधत्तमस्थापयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां गृभीतान्सिन्धून्मध्योदकादिनिमित्तेनापूर्णत्वापवादेन पङ्कादिरूपेण दृष्टेन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीरभिशस्तेस्तस्मादपवादादवद्यात्पङ्कादिदृष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृत्यं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते । "अग्नीषोमीयमष्ट कपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह–

अग्नीषोमाविममिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे मदीयमिमं हवमाह्वानं सुष्ठु शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयानि प्रतिहर्यतं मनसा प्रतीगृह्णीत, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तत्रैव याज्यामाह–

आऽन्यं दिव इति । मातरिश्वा वायुरन्यं युवयोरेकमग्निं दिवो द्युलोकस्थादादित्याद्यादाजभाराऽऽहृतवान् । तथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते "आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः" इति । श्येनो गायत्र्याः पक्षिरूपावतारोऽन्यं युक्येरिकं सोममद्रेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य द्युलोकस्योपरि अमथ्नात्सोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानीतवानित्यर्थः । एतच्च "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् । हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्धमानौ यज्ञार्थमुरुं लोकं विस्तीर्णं स्थानं चक्रथुरुरुकृतवन्तावेव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह–

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य समर्पितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्नुतं हर्यतं प्रतिगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां,

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

सुशर्माणा शोभनसुखयुक्तौ स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादेवं तस्मादथानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिमिश्रणं च धत्तं कुरुतम् ।

"सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेत्" इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते पयाꣳसीत्येषा याज्या । एते उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके 'मा नो हिꣳसीज्जनिता' इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्येते अतस्तत्रैव व्याख्यास्येते ।

"ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकामः" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

गणानां त्वेति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्त्रपते गणानां गणपतिं कृत्स्नदेवगणस्वामिनं त्वां हवामह आहूवयामः । कीदृशं त्वां कविं कवीनां विदुषां मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमश्रवस्तममुपमानत्वेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासावुपमश्रवाः, सर्वगुणसंपन्नत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथोक्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पालनैर्निमित्तभूतैर्बुवन्सादनमस्मिन्कर्मण्युपवेशनमासीद प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह—

स इज्जनेनेति । स इत्स एव यजमानो अनेन किंकरादिना युक्तं वाजमन्नं भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया प्रजया सहितं वाजं भरते । स एव ब्राह्मणादिजन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव नृभिर्बन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः श्रद्धामनाः श्रद्धायुक्तमनस्को देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा स्वकीयेनाऽऽविवासति आ समन्ताद्विशेषेण परिचरति, स इज्जनेनेति पूर्वत्रान्वयः ।

अत्रैव विकल्पितां याज्यामाह । यद्वा तत्रैवोपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुभेति । स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः स्तोभा यस्य मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुप्तेन सुष्टुभा, ऋक्वता, ऋचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स ऋक्वांस्तेन ऋक्वता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्रुरोज बभञ्ज

जेत्यन्वयः । कं बलं फलिगं फलमस्यास्तीति फली यजमानस्तं गच्छति प्राप्नोतीति फलिगस्तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं रुरोज । हव्यसूदो हविर्भोक्ता कनिक्रददहो स्वादुतमं हविरिति क्रन्दनं कुर्वाणो बृहस्पतीर्वावशतीः प्रस्नुतस्तनत्वेन वत्सान्प्रति हम्बारवं कुर्वतीरुस्रिया गा उत्कर्षेणैतदीयगृहं प्रति प्रेरयति । स इत्यभ्यास आदरार्थः । 'एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशयेयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्यात्' इति विहितयोः प्रतीके दर्शयति -

मरुतो यद्धेति । मरुतो यद्ध व इत्यनुवाक्या । या वः शर्मेति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके व्याख्यातम् । 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामः' । इति चतुर्थेऽनुवाके यद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह --

अर्यमाऽऽतीति । 'असौ वा आदित्योऽर्यमा' इतिश्रुतेरयमशब्द आदित्यं ब्रूते । स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रधर्मैः स्तूयते । वृषभः कामानां वर्षयिता । तुविष्मान्महाबलः । वसूनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु यज्ञेषु हूत आहूतः । अहन्स्वर्गं दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव याज्यामाह--

ये तेऽर्यमन्निति । हेऽर्यमन्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हा ये बहवः पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तेभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोस्माकं संबन्धिने शमेधि सुखकरो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमेधि । अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युः' 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियाम' इत्यनयोरपि एते एव याज्यानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह--

बुध्नादग्रामिति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्कैर्ऋग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतवत्सर्वाधारस्य राज्ञो दृंहितानि समानैर यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषाख्यैराद्रगवानकरोत् । किं कुर्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि श्रैष्ठ्यप्रतिबन्धकान्यवरोधनानि रुजञ्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृतवान् । तत्रैव याज्यामाह—

बुध्नादग्रेणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद (नैर्दे) र्दैर्विमिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां खानि जलप्रवाहार्था-नवकाशान्प्रति वज्रेणातृणज्जलप्रवाहनिरोधकान्पर्वतान्वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घ-याथैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तान्नदीविशेषानसृजत् । न चात्रास्य भूयान्प्रयासः किंतु वृथा । यथा लोके नखैस्तृणच्छेदादिव्यर्थचेष्टामायासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नखालम्भनमात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रैष्ठ्यप्रापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ।

'यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चीयत इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानि जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चीयते । अ-(सोऽ) भिज्ञो बृहस्पतिर्ब्रह्मणो वेदस्य मध्यान्नीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च त्र परिवृढं कर्मोज्जभारोद्धृतवान् । स्वधयाऽमृतेन श्रैष्ठ्यप्रापणलक्षणेनाभि प्रतस्थौ एनं यजमानमभिलक्ष्य प्रस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये श्रैष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

महान्महीति । महान्सामर्थ्येनाधिको बृहस्पतिर्मही प्रौढे पृथिव्यन्तरिक्षे द्यां द्युलोकं सद्म मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात उत्पत्तिमात्रेण व्यस्तभायद्विविधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तूयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारक्षममकरोत् । यस्य यजमानस्य सम्राडचधोकरीत्था साम्राज्यं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यजमानो जनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूला-

दारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्याप्तवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रैष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बुध्नाद्य इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्नादारभ्याग्रमभ्य-त्यवसानमोजसा स्वबलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आविवासन्ति आगत्य विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्बलं यजमानसंबन्धिनां मध्ये प्रबलं पुरुषं भिनद्भिनत्ति प्रातिकूल्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराणि विशे-षेण दर्दरीति प्रातिकूल्यनिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिक्रदुत्साहेन शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं श्रैष्ठ्यमपस्तत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाय जितवान्य-जमानार्थे संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

" यज्ञविभ्रष्टयागे तु याज्याः स प्र निकेति च ।
इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः साम्यचरौ तथा ॥
अग्नी काममापकेऽग्नी ब्रह्मवर्चसिनस्त्रयम् ।
आप्या सं ते चरौ सौम्ये गणां ग्रामप्रदे त्रयम् ॥
मरु यागे नाशकेष्टावर्यमाऽऽर्यमणे चरौ ।
बुध्नादैन्द्रे प्र यस्तिस्रो बार्हस्पत्यानुषूक्तके ।
पञ्चाविंशतित(र) त्रोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

[भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः]

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसुभ्नन्तान्त्सुब्धान्मृतानभि व्यौच्छत्ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं घ्नन्तीति ते रक्षांस्युपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं वृणामहै यत् [१] असुराञ्जयाम तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षांस्यपानुदन्त तानि रक्षांस्यनृतमकर्तेति समन्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अग्नावनाथन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन्नग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निरवपन्यान्येव पुरस्ताद्रक्षांसि [२] आसन्तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवते यान्येवाभितो रक्षांस्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षांस्यासन्तानि तेनापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्ध-

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

मान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विबाधवते (३)
अग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निर्वपति
य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्रणुदते
यदग्नये विबाधवते य एवनेन सदृङ्तं तेन
वि बाधत यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मा-
त्पापीयान्तं तेनाप नुदते प्र श्रेयाꣳसं भ्रातृ
व्यं नुदतेऽति सदृशं क्रामति नैनं पापीया-
नाप्नोति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते
(४) ॥

[वृणामहे यत्पुरस्ताद्रक्षाꣳसि वपेदग्नये विबाधवत एवं चत्वारि च] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्टयः क्रमात् ।
प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिंश्चतुर्थके ।

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिं विधातुं प्रस्तौति ।

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षसां चास्त्येवावान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

शरीरे यल्लोहितमितरेऽकुर्वंस्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रविविदुः रात्रिष्वागत्य केनचि-द्विषादिप्रयोगेणासुम्नन्क्षुभितं कृतवन्तः। तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते। तान्मृतानभिलक्ष्य पश्चाद्व्युच्छन्त्युषाः प्रभातं प्राप्तवती। ततो देवा रक्षसां कृत्य-मिदमित्यवगत्य रक्षांस्युपामन्त्रयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वाधीनानि कृतवन्तः। ततो रक्षांसि विजयफले भागं संप्रार्थ्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि। ततो देवा असुराञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः। तानि रक्षांसि देवा अनृतमकुर्वन्निति नि-श्चित्य महतु परितो वेष्टनमकुर्वन्। तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमयाचन्त। याचित्वा त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन्। तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, या-ज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रप्रायमग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान्। द्वितीयस्य हविषो विबाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मि-न्मन्त्रे श्रूयमाणो विबाधशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विबाधवान्। तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रतीकवान्। तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदितवन्तः। वि-बाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विबाधितवन्तः। प्रतीक-वतोऽग्नेरिष्ट्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः। ततो देवा विजयिनोऽभ-वन्नसुराः पराजिता अभवन्। इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति। त्रिविधो हि भ्रातृव्यः, प्रबलः समानबलो हीनब-लश्चेति। तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति। वेदनं प्रशंसति—

प्र श्रेयांसमिति। भ्रातृव्यं श्रेयांसे प्रणुदते, सदृशमतिक्रामति, पापीयांस्तु न प्राप्नोत्येव॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)।

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा अब्रुवन्यो

नो वीर्यावित्तमस्तमनु समारभामहा इति त इन्द्रमब्रुवन्त्वं वै नो वीर्यावित्तमोऽसि त्वामनु समारभामहा इति सोऽब्रवीत्तिस्रो म इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यब्रुवन्नियमꣳहोमुगियं विमृधेयमिन्द्रियावती [१] इत्यब्रवीत्त इन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्निन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते यदिन्द्रायाꣳहोमुचे निरवपन्नꣳहस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापाघ्नत यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत त्रयस्त्रिꣳशत्कपालं पुरोडाशं निरवपन्त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भयत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावतेऽꣳहसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाꣳहोमुचे निर्वपत्यꣳहस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत [३] अभ्रातृव्यो य-

[भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः]

दिन्द्राय वैमृधाय मृधं एव तेनाप हते य-
दिन्द्रायेन्द्रियावंत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धंत्ते
त्रयंस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वंपति त्रयं-
स्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु
समारंम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजिंतिर्नां-
मेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजंत उत्तमा
मेव विजितिं भ्रातृंव्येण वि जंयते (४) ॥
(इन्द्रियावंती भूत्यां उतैकान्नपञ्चाशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।
आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।
अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टिं विधातु प्रस्तौति—

देवसुरा इति युद्धायोद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन्योऽस्माकं मध्ये योऽतिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्यग्युद्धोपक्रमं कुर्व (म) इति। ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयास्तिस्रास्तनूर्हविर्भिस्तर्पितवन्तः। तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोकं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः। त्रिष्वेकादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते। तेन च त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति। तच्चैश्वर्याय संपद्यते। ततो देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोकशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नुवन्। विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति। पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवदंहोमुगादिविशेषणानि याज्यानुवाक्यागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि। अंहोमुचे प्र

[भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः]

भरेमा मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुक्शब्दः वि न इन्द्रो मृधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमृधशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् । पूर्वोक्तेषु प्रयदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुविबाधवत्वं प्रत्यङ्मुखवत्वं योज्यम् । यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति । स च प्रथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादन्यः श्रेयान्भवति सोऽन्यो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाप्ययोषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वम (मा) त्मसंपादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिषण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिश्नाति । स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्ताद्दशाञ्शत्रूनपहते। तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्संख्यया यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूत्यै संपद्यते । इष्टेर्नामोपादिश्य वेदनं प्रशंसति–

सा वा इति । विशेषेण जनयन्त्यनयेति विजितिः एतद्वेदिता भ्रातृव्येण सह युद्ध्वा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)।

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्त्संगृह्याऽऽदा-यापक्रम्यातिष्ठत्तेऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपा-वर्त्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा दाभीत्यसुराः सा ना-

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

न्यंतराᳪ᳭ श्चनोपावर्तन्त ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि [१] भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृञ्जत यद्वायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम् [२] प्रजां पशूनवृञ्जत तस्मादेताᳪ᳭ संवर्ग इतीष्टिमाहुर्यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्टया यजेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तᳪ᳭ शृतमासन्नमेतेन यजुषाऽभि मृशेदोज एव बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति [३] ।

(बलमस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चचत्वारिᳪ᳭शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिर्नाम (मि)का ।

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं मन्त्रं पठितुं प्रस्तौति–

देवासुरा इति । ओजस्त्वसृङ्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । तथा च संप्रदायविद्भिरुक्तम्–"ओजो नामाष्टमी दशा" इति । बलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाटवम् । वीर्यमुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः पशवः गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्षट्पदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽपक्रम्य दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवासुराश्चैवममन्यन्त–उभयोर्वर्गयोर्मध्ये यतरान्यद्वर्गस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्वर्गस्थिता इदं सर्वैश्वर्यं प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्मन्निति देवानामाह्वानं, दाभीत्यसुराणामाह्वानं विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्मन्निति । दभ्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दाभी तत्संबोधनं हे दाभीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्मध्ये कानपि पुरुषान्नैव प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति–

ओजोऽसीति । अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते । ओजोबले व्याख्याते । सहः सहिष्णुत्वं धैर्यम । भ्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नामेन्द्रादिकम् । विश्वमचेतनं कृत्स्नं जगत् । विश्वायुः कृत्स्नान्नयुक्तम् । सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत् । सर्वाण्यायुष्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वायुः । वैरिणोऽभिभवतीत्यभिभूः यथाय (जुर्म) न्त्रस्यार्थं (प्राप्यं) फलं दर्शयति–

इति वावेति । अनेनवोक्तेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रसाद्य तत्प्रसादादसुराणामोजआदिषट्कं विनाश्य स्वयं तल्लब्धवन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति–

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् ।

[गामुतचरुविधिः)

यस्माद्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमानीतवती तस्मातेन मन्त्रेण हविरभिमृश्य क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा । तदीयाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यातिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेयमिष्टिः। यस्मादेतयेष्ट्या देवा असुराणां संवर्गनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यानिति । संवर्गꣳ सꣳरयिं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दश्रवणाद्वैरिसंबन्धयोजआदिवर्जनहेतुत्वाच्चायमभिः संवर्गः । पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादिमन्त्रं विनियुङ्क्ते—

तꣳ शृतमिति । तं पुरोडाशं शृतं पक्कमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता बृहस्पतिश्चान्ववैताꣳ सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति तं प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् [१] एव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति प्रजापतिः पशूनसृजत ते

(गार्मुतचरुविधिः)

ऽस्मात्सृष्टाः परांश्च आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्तान्पूषा चान्ववैताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठाथ त्वा पशव उपाव र्त्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं पशव उपावर्तन्त यः पशुकाम स्यात्तस्मा एतः सौमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सोमापूषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयाति [३]।

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा त्रीणि च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

(स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेष्टिस्तृतीयके)

अथ चतुर्थे गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति। ताः पराङ्मुखत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृतवत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपातेन ततो देशादुद्गर्मुत्संज्ञकमकृष्टपच्यमरण्यमुद्गरूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ। अत्र चकारादनाम्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चीयते । तदा प्रजापतिं प्रति

[चित्रायागस्योपहोममन्त्राः]

बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रतिष्ठितं करोमि, ततो धान्यवन्तं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीयुक्त्वा तं प्रजापतिं प्रति प्रविष्ठितवान् । ततो धान्यवन्तं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा उपगताः । विधत्ते—

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं विधातुं स्तौति—

प्रजापतिरिति । पशूनिवासस्थानेऽपि भक्षिततृणशेषगोमयादिपातेन गर्मुत उत्पत्तिः । तया गर्मुता प्रजापतिः पूषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनाप्तवान् । अष्टिं विधत्ते—यः पशुकाम इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)।

अग्ने गोभिर्न आ गहीन्दो पुष्ट्या जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् । त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । स हस्रेणायुतेन च । येन देवा अमृतम् [१] दीर्घꣳ श्रवो दिव्यैरयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं गवां कुल्मिं जीवस आ युवस्व । अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्ववनिः सविता

(चित्रायागस्योपहोममन्त्राः)

सुमेधाः स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भृत्यो भागस्तेन सह ओजं आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात्पथो मा योषं मूर्धा भूयास२ स्वाहा (२)॥

(अमृतमष्टात्रि२ंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापत्यर्थिनोरुक्तश्चतुर्थे गामृतश्च .. ।

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चित्रायागं विधित्सुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रान्पठति ।

कल्पः–‘ चित्रापौर्णमासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि सप्ताग्ने गोभिर्न आ गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु–

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागत्यागच्छ । हे इन्दो पशुपुष्ट्या नोऽस्माञ्जुषस्व प्रीणय । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्ता पशूनां धारयिता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठ तु–सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रियः तादृशो वः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणद्भृशं रमताम् । पशुपोषकश्च देव आ गच्छतु । वसु धनमपि आगच्छतु । तृतीयमन्त्रपाठस्तु–

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पालक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु । स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन आवनद्भृशं भजतु रक्षतु । चतुर्थमन्त्र पाठस्तु -

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः श्रेष्ठो वृषा कामानां वर्षिता सोऽस्माकं गृहेषु पशूनां सहस्रेणायुतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु–

[चित्रायागविधिः]

येन देवा इति । हे रायस्पोष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः, तादृशस्त्वमस्मदर्थं गवां कुल्मिं संघं जीवसे जीवनार्थमायुवस्वाऽऽनीय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्गृहपतिरिति । अग्निरस्मद्गृहस्याधिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत इति विश्ववनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । एतेभ्य इदं स्वाहुतमस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु **अग्ने गृहपते इति** ।

हे गृहपतेऽग्ने घृतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमधातुरूपं शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रैष्ठ्यात्पथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तॄणां संबन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा योषं वियुक्तो मा भूवं, मूर्धा यजमानानां मध्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्ने गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायागे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा
यद्वा अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं
चित्रा य एवं विद्वाञ्श्चित्रया पशुकामो
यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते प्रैवा-
ऽऽग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति रेत
एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति सार

स्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवास्मै [१] मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्यै चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै वाक्पुष्टिमेव वाचमपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तान्मिथुनꣳ सप्तैतानि हवीꣳषि भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जुहोति प्रतिष्ठित्यै [२]॥

(अस्मै त एव द्वादश च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः)।

चित्रायागस्योपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—चित्रया यजेतेति। चित्रेति यागस्य नामधेयम्। सा च चित्रा भूमिस्वरूपा यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्येनोत्पद्यते तेन चित्रप्राण्युत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा। तद्वद्विचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्यागोऽपि चित्रेत्युच्यते।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोन्नयति—

प्रैवाऽऽग्नेयेनेति। अत्राऽऽग्नेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशूत्पत्तिबीजं

[चित्रायागविधिः]

प्रक्षिपति । सौम्येन हविषा व्रीह्यादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु पोषकं रेतो धारयति । तृतीयहविर्देवता त्वष्टा च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण विकरोति । अतः सरस्वतीदेवताकः सरस्वद्देवताकश्चेत्युभौ सारस्वतौ भवतः । एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठानेन यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां प्रजानां पशूनां च पुष्टयै संपाद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते । तत्र सिनीवाल्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवाल्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । वाचः पुष्टिहेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्राप्नोति । ऐन्द्रो यागश्चरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवाल्याः स्त्रीत्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शाखान्तरे द्रष्टव्याः ।

पाठप्राप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

सप्तैतानीति । गोपुरुषाश्वाजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्तारण्याः । गायत्र्युष्णिग्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दः संघस्य च ।

अग्ने गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथैता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।
चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।
स्यान्नाम पृष्ठाज्यबहिष्पवमानेषु तत्तथा ” ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-

द्वद्यौगिकः, किंतु रूढया चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ । गुणौ तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम्–

‘ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि सप्तैषद्रव्याणि षडाम्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चित्रापदं कर्मनामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमानशब्द आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्–
‘ चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।
आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥
चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।
पुस्प्रवृत्त्यादिनो (नाऽ) पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ” ॥

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते–‘ चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं पश्वादिफलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रादिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत इति

[चित्रायागविधिः]

नियमो न श्रुतो नापि किंचित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यलाभाद्वैधं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेन्न । परिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

'स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तत्क्रमेऽग्रः क्रमः ।
नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥
याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।
मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः' ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाम्नायते—'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इति । सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य समासे कृते पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति । तौ देवते ययोर्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकप्राप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः । श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः होत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आम्नाते—'प्र णो देवी सरस्वती' 'आ नो दिवः' इति । पश्चात्पुंदेवतायाः 'पीपिवाꣳसꣳ सरस्वतः' 'ये ते सरस्व ऊर्मयः' इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धिरमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणꣳ सुवृक्तिम् । येन शर्ध उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना परि धत्तꣳ स्वस्ति । पुरोवातो वर्षन्जिन्वरावृत्स्वाहा वातावद्वर्षन्नुग्ररावृत्स्वाहा स्तनयन्वर्षन्भीमरावृत्स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेषरावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षन्पूर्तिरावृत् [१] स्वाहा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽतपति वर्षन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युदवर्षन्भूतरावृत्स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः। ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रभृतः क्षत्रभृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत । वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि (२) ॥

त्स्वाहा/

(पूर्तिरावृद्द्विचत्वारिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितियाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः] ।

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र तावत्सप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

(कारीरीष्टिविधिः)

कल्पः—' कारीर्या वृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधायापरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं परिधत्ते ' इति। पाठस्तु—

मारुतमसीति। हे कृष्णवासस्त्वं मरुत्संबन्ध्यसि, त्वे प्रक्षिप्तस्य कृष्णद्रव्यमिश्रस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात्। अत एव मरुतामोजो बलमसि, मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि।

कल्पः—' रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव जनयति ' इति। प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति। पाठस्तु—

रमयतेति। हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत क्रीडयत। कीदृशम् आयिनमागच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं, वृषणमुदकस्य वर्षयितारं सुवृक्तिं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम्। येन पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्धः शीर्णमतिशोषेण हिंसितमेवि प्राप्नोति। तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वत्रान्वयः। हेऽश्विनौ देवभिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धारयतम्।

कल्पः—' पुरोवातो वर्षन्नित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ' इति। पाठस्तु—

पुरोवात इति। यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयञ्जिन्वः प्रजाः प्रीणयन्नावृदावर्तता तस्मै स्वाहुतमस्तु। वातावत्प्रवातेन युक्त उग्रस्तीव्रधारायुक्तः स्तनयन्गर्जन्भीमो गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशनि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न पतति यथाऽवस्फूर्जन्नवनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युल्लक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, त्वेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्दीपकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः। पूर्तिर्महीतलं पूरयिता। अयं वातो बहु यथा भवति तथा वृषाद्वावर्षयात्क्लिलेति श्रुतो जनेषु ख्यातः। आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः। अवस्फूर्जन्दिद्युदितिशब्दौ व्याख्यातौ। आदरार्थं पुनर्वचनम्। इत्थंभूतो यथोक्तगुणैर्युक्तः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः।

कल्पः—' अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्खर्जू-

रसकुन्करीरसकुन्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुना संयुज्य तिस्र पिण्डीः कृत्व पुष्करपलाशैः संवेष्टय ' इति । पाठस्तु-

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशापां नामानि संबुद्ध्यन्तानि ; तादृश्यो हे आपो यूयमिहास्मिन्कर्मणि मामवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्षहेतवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्यूः शुद्धिहेतवः । अजिराः प्रवाहरूपेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रकाशाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेदयन्त्यः । सुफेना जलप्रवाहबाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधीर्बिभ्रति पोषयन्तीति मित्रभृतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सवृष्टिज यशंतोषेण बिभ्रति पोषयन्तीति मित्रभृतः । सुष्ठु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यासां ताः सुराष्ट्राः ।

कल्पः-' समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन दाम्नोप नह्यति ' इति । पाठस्तु-

वृष्णो अश्वस्येति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुख्यस्यैवास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमसि । अतो वृष्टिसिद्ध्यर्थमनेन संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनह्यामि बध्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः-

' कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।
रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥
पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।
वृष्णः संनह्यते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः " ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-

[कारीरीष्टिमन्त्राः]

ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् । उद्नो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । पृथिवीं यदुन्दन्ति । आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः । वि पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति (१) वृष्टयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण । अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् । उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्नो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् । ये देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)।

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः–' उत्करे प्राग्ग्रीवं त्रिगधमनोवस्थितं भवति [त्रि] च्छदींषीत्यथो (दिष्कमथो देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गधायां कृष्णाजिनमाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षद्देवा. शर्मण्या इति मध्यमायाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्रुवोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति इति । पाठस्तु–

देवा वसव्या इति । अत्रोद्नो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेतानुषज्यते । हे देवा उद्नो दत्तोदकानि प्रयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयितारः क एते देवा इत्युच्यते अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा पूर्वत्रान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते–उदाधिं भिन्त, उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदाधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः । लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्यमन्नित्येवमाद्यो हे देवाः शर्मण्याः सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहेमञ्शीघ्रगत इत्येवमाद्यो हे देवाः सपीतयः समानां पीतिः सोमपानं येषां ते तादृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः–' उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीराबध्नाति जुहोतीत्येके ' इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु–

[कारीरीष्टिमन्त्राः)

दिवा चित्तम इति । यदा देवा पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं वहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु–

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्ठु हविषोः दातारो ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशादाचुच्यवुः समन्ताच्च्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं सृजन्ति । बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमावुदकरहितायां यन्ति प्रवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु–

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्वृष्टिमुदीरयथोत्पादयत । ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूप्रदेशान्वर्षयथाऽऽप्लावयथ । हे दस्रा भूमिशोषमुपक्षपयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते । किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नुवताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान्रथाननुवर्तन्तां वृष्टिं दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा रथामारुह्य समागच्छन्त्वित्यर्थः ।

कल्पः– " उत्करे कृष्णामामपक्वां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यात् " इति । पाठस्तु–

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संघ दिवः सकाशात्वृष्टिं सृज । अद्भिः समुद्रसदृशं वह्निदाहमन्तरेणाऽऽतपेन शुष्कामिमं कुम्भमापृण समन्तात्पूरय ।

कल्पः–" अनउपस्तम्भने शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्बद्धा भवत्यब्जा असीति तां प्रोक्षति " इति । पाठस्तु–

अब्जा असीति । हेऽवेऽब्जा उदकाज्जाताऽसि मातृपितृदकाद्रेतोरूपेण परिणतादुत्पन्नाऽसि । किंच, प्रथमजा असि सुवर्भानुप्रसारितादादित्यावरकतमोभागात्प्रथममपहतादुत्पन्नाऽसि । " तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽऽविरभवत् " इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसंबन्धि बलं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि । त्वय्याक्रन्दन्त्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

कल्पः–"उत्करे वर्षाहुस्तम्बं प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्वां जुहोति" इति । वर्षाहुः पुनर्नवा । पाठस्तु–

उन्नम्भयेति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि भवमिदं नभ आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्य दिवि भवस्योदन उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक हे देव त्वमीशानः सन्दृतिं विसृजोदकपूर्णदृतिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं कुरु ।

कल्पः–" ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमव धूनोत्यूर्ध्वग्रीवंबार्हिष्टादिशसनम् " इति ।

पाठस्तु–ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्रविश्य सस्यनिष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिक्षेत्रमनु च विशेषेण विशन्त ।

अत्र विनियोगसंग्रहः–

वृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।
दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्त्रये ॥
उद्नो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।
दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥
स्थालीमद्भिः पूरयित्वा ह्यब्जाः प्रोक्षत्यावें स्थिताम् ।
उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥
अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

[कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्]

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)।

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावरुद्ध्यै वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्यष्टौ [१] जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिꣳ सं प्र च्यावयति कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकरन्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्ध्यै यतीनामद्यमानानाꣳ शीर्षाणि पराऽपतन्ते खर्जुरा अभवन्तेषाꣳ रस ऊर्ध्वोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्त्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति यत्करीराणि भवन्ति (२) सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमव रुन्धे मधुषा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनाꣳ रसो यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति मान्दा वाशा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा [३] च्यावयति

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप न ह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैनः समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरेकान्नत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते—

मारुतमसीति । तूषा वस्त्रस्य दशान्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूषम् । जलपूरितैर्मेघैरादित्यप्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमानोऽपि कृष्णवस्त्रमावरणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ।

मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते—

रमयतेति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति ।

पुरोवातो वर्षन्नित्यादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—

वातनामानीति । जिन्वरुग्ररित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति यो वायुर्वृष्टेरीश्वरः स तुष्टः सन्वर्षयति ।

पाठप्राप्तां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति—

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सक्तूनां संयवनं यद्विधास्यते तस्याऽऽधारं विधत्ते—

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान्व्रीहीन्निवहन्ति तण्डु-

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

ह्यग्निनाष्टि च । अतोऽत्रापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कृतं भवति । देशविशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदीति । वेदेर्बहिः संयवने यज्ञभूमिमप्रविश्य हविर्नावरुध्यते ।

करीराणि विधातुं प्रस्तौति—

यतीनामिति । पारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुखे ब्रह्मात्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्वभ्यः प्रायच्छत् । तथा कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञा समाम्नायते—'अरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इति । पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम् । तथा च स्मर्यते—

'नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।
वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः'॥ इति ।

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं षष्ठकाण्डे समाम्नायते—"इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्" इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम् । सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालास्थीनि भूमावपतन्, तानि खर्जूरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महाखर्जूरास्तेषां फलानि शिरःकपालसदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतितश्च सोमलतासदृशीनां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दवाच्यान्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाहुतिश्च सौम्या सती दिवः सकाशाद्वृष्टिं प्रच्यावयति ।

"अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिः" इति स्मृतेः ।

सक्तूनां मिश्रणद्रव्यं विधत्ते—**यत्करीराणीति** ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्य पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

कुर्वन्ति । तेषां च रसानामोषधिजन्यत्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्त्रेण संयवनं विधत्ते—

मान्दा वाशा इति। मान्दादीन्यपां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति, किंच, हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवैना अपः स्वनामभिराच्या वयति । कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं व्याचष्टे—

वृष्णो अश्वस्येति । यथाऽश्वो वृषा सेचनसमर्थ एवं पर्जन्योऽपि सेचनसमर्थः संन्नुदकपूर्णे(रणे)न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्वर्षति । अतः कृष्णेन रज्जुरूपेणैनं पर्जन्यं समृद्धं करोति ; तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै [१] अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नये धामच्छेदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालꣳ सौर्यमेककपालमग्निर्वा

इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति
यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्‍रश्मिभिः
पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छद्दिव खलु वै
भूत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते ता
एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताः [२]
एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन्वर्षत्येव
सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृणेत्याहे-
माश्चैवामूश्चापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूर
च्छैत्यब्जा असि प्रथमजा बलमसि समु-
द्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुन्नम्भय पृथिवी-
मिति वर्षाह्वां जुहोत्येषा वा ओषधीनां वृ-
ष्टिवनिस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति ये देवा
दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति
(३) ॥

(अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।
अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छदिस्त्रये सक्तुबन्धनार्थं मन्त्रान्विनियुङ्क्ते-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिमिच्छति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सक्तुहोमं पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते-

यदि वर्षेदिति । तावत्ये सक्तुबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्तरेण पिण्डीर्जुहुयात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः । तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिर्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां प्रयुञ्जानेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोन्नयति -

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वान्मित्रत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीन (णाऽऽवरक) त्वाद्वरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोरात्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः। कुतः । कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुमशक्यत्वान्निरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्वपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति —

अग्नय इति । धामा ह यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वाद्धामच्छदग्निः । तदर्थस्तु धामान्यस्मदद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छादयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वाप । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरितिस्मृत्यनुसारेणाग्निरस्माल्लोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र तत्र नयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतस्तीव्रै रश्मिभिः परित आवर्ततेऽतिशयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्स धामानि गृहादीन्याच्छादयन्निव बहुलमेघयुक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यग्निमरुत आदित्य इत्येता एव देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावार्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामग्रीं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थालीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे -

सृजा वृष्टिमिति । अद्भिः पृणेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः समर्धयति ।

[त्रैधातवीयेष्टिविधिः]

सृजा वृष्टिमित्यनेन मूः स्वर्गस्था अपः समर्पयति । किंवाऽऽभिरेव भूलोकस्थाभिरद्भिरमूरच्छैति स्वर्गस्था अपः प्राप्तुं गच्छति–

कृष्णाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति–

अब्जा इति । पुनर्नवाख्यां होमं विधत्ते–

उन्नम्भयेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्वृष्टिभाक् । वर्षतौ बहुलतरसमुद्भवान् । मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते–

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिवीभागा इत्युक्तवाल्लोकाः प्रीताः सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दाᳪंस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानी त्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुदुष्णिहा जगत्यै यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दाᳪंस्यव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव तद्यहृच्यध्यक्षराणि यज्जगत्या [१] परिदध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुभिन्द्रिय एव वीर्ये यज्ञं प्रतिष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने त्री ते वाजिना त्री पधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरू-

पत्वाय सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयं कामायकामाय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो वै [२] एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैवैनं यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेन य जते नैनमभिचरन्स्तृणुत एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजातमेवैनद्ददात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति [३] यः सहस्रेण यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनसृजत ताꣳस्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वाꣳस्त्रैधातवीयेन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजापतिः पशूनसृजत तस्मादेवैनान्त्सृजत उपैनमुत्तरꣳ सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः [४] यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिष्षमृद्धत्वाय त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लो-

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

कानामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येव-
मिव हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अ-
न्तरिक्षस्य रूपꣳ समृद्ध्यै सर्वेषामभिगमय-
न्नव द्यत्यछम्बट्कारꣳ हिरण्यं ददाति तेज
एव (५) अव रुन्धे ताप्यं ददाति पशूने-
वाव रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवाव रुन्धे
साम्नो वा एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां ता-
र्प्यमुक्थामदानां धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानव
रुन्धे [६] ॥

(जगत्याऽभिचरन्त्सर्वो वै गच्छति यज्ञस्तेज एव त्रिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितियाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः एकादशोनुवाकः)।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समापिता।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधीयते । तत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धाय्ये विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाꣳसीति । एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीत्वेन सर्वाण्यपि च्छन्दांस्यनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं घटत इति तदुच्यते—ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् । अतस्त-दुभयानुवचनेन सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते । प्र सो अग्ने तवोतिभिरित्येषा ककु-च्चदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र होमे पूर्व्यं वच इत्येषो-ष्णिक्दीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन त्रिष्टुब्ज-गत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कां वारयितुमन्त्रभागं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता । यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पात्पशुस्वरूपा एव । पूर्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुराडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्थापनं विहितम् । एवमत्रापि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशेऽध्युपर्यन्यः पुरोडाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधिकाक्षराणि चत्वारीति यत्तदवमन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः । * प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते—

यज्जगत्येति । उष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वाल्लक्षितलक्षणया जगतीशब्दो गायत्रीं ब्रूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र बाध इत्युच्यते । अथवा शाखान्तरानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाद्यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दर्शयति—

अग्ने त्री त इति । त्रिशब्दा बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती । सेयं तृतीयकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके समाम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्यामृचि त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सारूप्यम् । सर्वकामसाधनत्वेन यागं विधत्ते—

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि च्छन्दांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वाण्यत्रोष्णिक्कुब्भ्यामेवावरुध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वकामार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

* प्रकृतावा जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितुमिति तै० । इति ख. पुस्तके पाठान्तरम् ।

[त्रैधातवीयेष्टिविधिः]

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते—

त्रैधातवीयेनेति। अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते—

एतयैवेति। एतयैव त्रैधातवीयेष्टयैव।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरप्तोर्याममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिं प्रति साधनत्वं विधत्ते—

एतयैवेति। यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमसमर्थः सन्नहं तेन यक्ष्य इति कामयते सोऽयमेतयेष्टया यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं सहस्रं दातुं शक्तो भवत्येव। ततस्ताद्दृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति।

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत उपरितनहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थं विधत्ते—

एतयैवेति। यः पुमान्गोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एष पशूनामवसानं प्राप्नोति। तेनोत्तरक्रतूननुष्ठातुमसमर्थो भवति। अतस्तत्सामर्थ्याय पशुकामः सन्प्रजापतिवदेतेनेष्ट्वा पशुयोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति। तदुत्तरक्रतुषु दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति। यज्ञं संकल्प्याननुष्ठातुः संकल्पभ्रंशपरिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति। आवृ (व्र) श्चनं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत्।

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति। समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः। तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य त्रिवारं समृद्धत्वं संपद्यते। पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

त्रयः पुरोडाशा इति। पूर्वप्रपाठकोक्तत्रिधाताविव प्रमाणवैषम्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति। चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवादितुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति। भूलोकवर्तिनो मनुष्याः। स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रादयश्च विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम्। अन्तरिक्षवर्तिनस्तु यक्षगन्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम्। एवं यवमयस्येतरवैलक्षण्यादन्तरिक्षरू-

पत्वम् । तच्च समृद्ध्यै संपद्यते । त्रिधातुवत्त्रिष्वपि पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तस्पर्शेनावदानं विधत्ते–

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण–“ हिरण्यं तार्प्यं धेनुरिति दक्षिणा ” इति, तदेतद्विधत्ते–

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य घृताक्तवस्त्रत्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाम्यात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वदित्याम्नानाद्धिरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिमित्याम्नातत्वात्तार्प्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादीदृशं संबन्धमभिप्रेत्य तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उक्थैः शस्त्रैर्देवतानां जायमाना मदा यास्वृक्षु ता ऋच उक्थामदास्तासां नवप्रसूतधेनुवद्धर्षणहेतुत्वाद्धेन्वा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णान्प्राप्नोति ।

अथ मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्–

“ असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ।
आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ”

चित्रया यजेत पशुकामः, कारीर्या वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चेन्मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । ‘देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत’ इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः]

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳ सोममाऽहरत्तस्मि न्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्तस्य यदत्यशिष्यत तत्त्वाष्ट्राऽऽह वनीयमुपप्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव व्य‍रमत यदि वा तावत्प्रवणम् (१) आसी द्यदि वा तावदध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषो मावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्व ङ्ङवर्धत स इमाल्लोँकानवृणोद्यदिमाल्लोँकान वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्तमुद्यन्तुं नाशक्नोदथ वै तर्हि विष्णुः [२] अन्या देवताऽऽसीत्सोऽब्रवी द्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमिदमिति स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयमभि पर्यावर्ताद्ध्यबिभेद्यत्पृथिव्यां तृतीयमासीत्ते नेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽ ब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् [३) मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्राय

च्छत्तत्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति
प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र
इन्द्रियं दधात्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासी
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽ
ब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् [४]
मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रा
यच्छत्तत्प्रत्यगृह्णाद्द्वाविमाऽधा इति तद्वि
ष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्य गृह्णाद
स्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यद्दिवि तृती
यमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हा येनाहम [५] इद-
मस्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वी ३ इत्यब्र-
वीत्संधां तु सं दधावहै त्वामेव प्र विशानी-
ति यन्मां प्रविशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवी-
त्त्वामेवेन्धीय तव भोगाय त्वां प्र विशेय-
मित्यब्रवीत्तं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षु
त्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यः (६) एवं
वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यं तदस्मै प्रायच्छत्त-
त्प्रत्यगृह्णात्त्रिर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति
प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र
इन्द्रियं दधात्विति यत्त्रिः प्रायच्छत्त्रिः प्र-
त्यगृह्णात्तत्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यद्विष्णुर-

[त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदाक्षिणयोर्विधिः]

न्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मायैन्द्रावैष्णवꣳ हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै तत्प्रायच्छदृचः सामानि यजूꣳषि सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रंदाक्षिणम् (७) ॥

(प्रवणं विष्णुर्वा इदमिदमहं यो यवत्येकविꣳशतिश्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)।

त्रैधातवीयतद्द्रव्ये एकादश उदीरिते।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ कर्मनाम्नि विधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति। विश्वरूपनाम्नस्त्वष्टृपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितनप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति। स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिन्द्ररहितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः। तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत्। स तु त्वष्टा त्वं पुत्रं मेऽवधीरित्यवदत्। तमिन्द्रं नोपाह्वयत। स चेन्द्रो यज्ञस्य विघातं कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान्।

अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदिति। तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसरूपं यदल्पमत्यशिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वैर्युत्पादनाय प्रवृत्तमकरोत्। तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति। तस्यायमर्थः- हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा वर्धस्वेति। सोऽग्निर्यावता कालेनोर्ध्वज्वालारूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्या-

मीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्ज्वाला शान्तेत्यर्थः। तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम्। तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रशत्रुरिति विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेनं भवितव्यम्। आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः। स च बहुव्रीहितां द्योतयति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात्। सति बहुव्रीहाविन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति। सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः अपराधाभावे सत्युन्नतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति। अपराधे त्ववनतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसिद्ध्यभावः सूच्यते। यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायाग्निः (ग्नेः) प्रवणमवनतमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा [ग्नेर्ज्वा] लयाऽधिका वृद्धिरभूत्, तद्यथा तथा वा तिष्ठतु। स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्नीषोमावभिव्याप्य समुत्पन्नो होमाधाराङ्गाराभिमानिनमग्निदेवं हूयमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरूर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां दृष्टवानित्यर्थः। एतच्चोपरितनप्रपाठके 'नावब्रूतामभिसंदष्टौ वै स्वः' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति। एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति--

स इषुमात्रमिति। इषुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम्। अथास्य वृत्रस्य वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति--

तस्मादिति। तस्मात्सर्वलोकावरकाद्वृत्रादिन्द्रोऽबिभेत्। यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाऽप्यबिभेत्। त्रिष्वपि लोकेष्वनेनावृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव स्थानाभावः। ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राय वज्रमसिञ्चत्, अस्त्ररूपत्वायाभिमन्त्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै दत्तवानित्यर्थः। सोऽयमिन्द्रसंबन्धी वज्रोऽभिमन्त्रितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत्। तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति--

तमुद्यन्तुमिति। यदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत्तं विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयमापन्नस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तुं न प्रभवति। यन वीर्येणायं वत्र इदं जगद्व्याप्तवान्,

[त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदाक्षिणयोर्विधिः]

यादृशं वीर्यमावामुभावस्माद्वृत्रादाहरिष्यावः। अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमाग-च्छेति। प्रार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति—

स विष्णुरिति। विष्णुर्मूर्तित्रयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान्। यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्यावर्तात्सर्वदिग्व्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽबिभेत्तस्मादिन्द्र-भीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः। मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्त-मिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिव्यामिति। विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्त स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थित्वस्तं वज्रमुदयच्छत्। तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा प्रहारस्ति वा इदं किंचिन्मयि वीर्यं पृथिवीव्याप्तिक्षमं तत्सर्वं तुभ्यं दास्या-मीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान्। स चेन्द्रस्तत्स्थी चकार। स्वीकृत्य च मां धार-येति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत्। स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वित्यभिप्रेत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं प्रत्यगृह्णात्। ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये दर्शयति--

यदन्तरिक्ष इति। हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत्। तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति--

यद्दिवीति। येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्सर्वं ते प्रदास्यामी-त्युक्त इन्द्रोऽङ्गी चकार। अङ्गीकारार्थोऽयं स्त्वीशब्दः। अस्तु तथेत्यर्थः। तस्य वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्द्रवृत्रयोः संधिं दर्शयति--

संधां तु सामिति। तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः। तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) किंत्वन्यच्छेषं वक्तव्यमस्ति। तावदुभौ संधानं कर-वाव। कीदृशं संधानमिति तदुच्यते--हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति। तत इन्द्र एवमब्रवीद्यदि त्वं मां प्रविशेस्तदा किं मामेव भोक्ष्यस इति। ततो वृत्र इदमब्रवीन्नाहं त्वां भोक्ष्ये, किंतु त्वामिन्धीयोदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीप-येयं, तच्च तव बहुविधान्नभोगायोपयुज्येत। ततस्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं

वृत्रः प्राविशत् । प्रविष्टश्च वृत्रो बह्वन्नपूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्यन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतद्वेदनस्य क्षुदपघातः फलम् । तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तदिदानीं दर्शयति--

तदस्मा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति--

यत्त्रिः प्रेति । वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनेन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो धातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य सोऽयं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासक्तदेवतां विधत्ते--

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽयमिन्द्रोऽत्यादरेण प्रायच्छत्तस्माद्व्यासक्तयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं प्रत्तं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण प्रशंसति--

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविविमुन्नयति -

सहस्रमिति । यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।

देवा वै राजन्याज्जायमानादबिभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त्स वा एषोऽपोब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एषोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान्घ्नꣳश्चरेद्यं कामयेत राजन्यमन-

[ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

पोऽधो जायेत वृत्रान्घ्नꣳश्चरेदिति तस्मा ए-
तमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदैन्द्रो वै राज-
न्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं दाम्नोऽपो-
म्भनान्मुञ्चति हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षा-
देवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति [१] ॥

(एनं द्वादश च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

[अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः] ।

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ।

अथ त्रयोदशेऽनुवाक ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवद्देवानपि हनिष्यतीति मत्वा देवा भीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धलक्षणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथोम्भनशक्तिप्रतिबन्धं पूरितवन्तः । अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्तिको जायेत गर्भनिर्गमनमारभ्य वैरिणो मारयन्निव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं राजन्यं इत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयन्नेव चरत्विति तस्येयमिष्टिः । देवेष्विन्द्रस्य क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्- "यान्येतानि देवत्रा क्षत्त्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः" इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । "ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः" इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरौ

निरुप्ते सत्येनैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छाक्तिप्रतिबन्धान्मोचयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते—

हिरण्मयमिति । दाम रज्जुः । बन्धके दामनि दत्ते सति प्रत्यक्षत एव बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोंनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रे । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः। यमादित्या अꣳशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति । तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति स्रोत्यास्तत् [१] जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽसत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वरा-

[याज्यानुवाक्याभिधानम्]

डिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय । अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानम् (२) अस्य जगतः सुवर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः । त्यद्द्यावं इन्द्र ते शतꣳ शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रꣳ सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः [३] सोतुर्बाहुभ्याꣳ सुयतो नार्वा । रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । उदग्ने शुचयस्तव वि ज्योतिषोदु त्यं जातवेदसꣳ सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषः [४] च । विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः । विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा

उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादय-
ध्वम् [५] ॥

(वदीशानमादित्स्तस्थुषांस्त्रिꣳ शच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अब्रुवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्त्वा यन्नाग्ने गोभिश्चित्रया मरुतं देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः स्व-र्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा वै राजन्यान्नवोनवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः प्रजां पशून्देवा वसव्याः परिदध्यादि-
दमस्म्यष्टाचत्वारिꣳ शत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ।

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्तव्याः । तत्र " यः अपयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत् " इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह-नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलायुक्तः । द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्रवद्दी (न्द्रेदी) प्तिकारणभूत (णभूत)। आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतश्चिह्नं, त-

[याज्यानुवाक्याभिधानम्]

स्मिन्नुदिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उषसां प्रभातकालानामग्र उपक्रमे प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोत्रादीनां प्रवृत्तेर्देवेभ्यो भागं विदधाति । तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति प्रकर्षेण ददातु । तत्रैव याज्यामाह–

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशुं स्थिरभूतैककलामात्रावशिष्टमादित्या शुक्लपक्षे प्रतिदिनमेकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति । किंच, यमक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं वह्न्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिता पिबन्ति, एकैकां कलामपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पत्तौ स्मर्यते "प्रथमां पिबते वह्निः" इति । ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमक्षितय एकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेन चन्द्रेणाभूते (तमये) न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तारो देवा नोऽस्मान्रोगग्रस्तान्रोगं निवार्याऽऽप्याययन्तु ।

" यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं विधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे " इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्यारूपां स्वराडिन्द्रहविषो याज्यारूपामुभयाकारामृचं पठति–

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽधिपतिरसि । अपि च, हे वृत्रहन्नुदीच्यां वृत्रहा वैरिघातकोऽसि । किंच स्रोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् । नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किंच, त्वं वृषभः कामानां वर्षयिता हव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एध्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि ऋत्विग्भिर्हविर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति–

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु क्वापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयाति अराज्ञामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं संपादयति । किंच, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽन्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिष्टीरभिभवितुं समर्थो भूयाः । अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराडिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति–

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अपि च ननु चेत्यादिवन्निपातसमुदायस्यैकार्थत्वम् । परिरिच इत्यत्र प्रशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते । अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिरिचे

सर्वतो लोकत्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः । किंचेन्द्रो रणाय युद्धार्थमाववक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराट् स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तान्युद्यतानि येनासौ विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः । अमत्रोऽमाद्रोगात्क्षुद्रूपादन्नदानेन त्रायत इत्यमत्रः ।

'य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्' इत्यत्र राथंतरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रत्यादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुव पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुषः स्थावरस्यापीशानं सुवर्दृशं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारम् ।

राथंतरेन्द्रहविषो याज्या, बार्हतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिद्धीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामित्त्वामेव हवामह आह्वयामः । किंनिमित्तं, वाजस्य सातावन्नस्य दाननिमित्तम् । अत एव सातावितिसप्तम्यन्ततया छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु प्राप्तेषु सत्पतिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वयं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्वतः शत्रुसेनागतानश्वान्दृष्ट्वा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्धीर्यदानेनास्मान्पालयेत्यर्थः ।

बार्हतेन्द्रहविषो याज्या, वैरूपेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

यद्द्याव इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्द्युलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवान्तरविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाष्ट जातमात्रं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न व्याप्नुतो न शक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्तथाऽपि हे वज्रिंस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैरूपेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपा कदा चनस्तरीरसीत्येषा नात्राम्नाता किंतु शाखान्तरवशाद्व्याहर्तव्या । सा च प्रथमकाण्ड एव व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्वरेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । स च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

त्वां हर्यश्वतु । हरिनामका अश्वा यस्यासौ हर्यश्वः, हे हर्यश्व ते त्वदर्थमद्रिरूपांशु-सवनादिरूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांस्त्वं (स्वं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशोऽद्रिः, सोतुरभिषोतुर्ऋत्विजो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः अत एव नार्वा न त्वेवार्वाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति । तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनवाक्ये-त्युभयप्यामृचं पठति—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्य, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्ष-युक्ताः, तुविवाजा बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्तु अस्माकं सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरद्भिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेन हृष्याम ।

यश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-लं सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्' इत्यत्राऽऽग्नेये कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदग्ने शुचय इति । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके व्याख्याता । वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरि-त्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता । सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति ।

उदु त्यमिति । सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता । तत्रैव याज्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽश्वा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां शोचिष्केशं शोचींषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विच-क्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणि-जातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य

वस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा । स लोकत्रयमाप्राः सर्वतः पूरितवान् । 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह -

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युज्यं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशा देवा, ऋतावृध ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतुभिर्हवनश्रुतस्तैस्तैर्ऋतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः । तत्रैव याज्यामाह-

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । ये यूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च द्यवि द्युलोके स्थ ये चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निद्वारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽन्येऽपि वा यजत्रा यष्टव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हर्षयध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः-

'आदित्येष्टौ नवोद्दे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाष्टक)म् ।
राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशसमूहके ॥
आग्नेय उदविज्योद्वे उदु त्यं जातवेदसम् ।
सप्त चित्रं त्रयं सौर्ये सांग्रहण्या उ(मु)मे इमे ।
विश्वे देवा इति प्रोक्ता मन्त्राः सप्तदशैव हि ॥'

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

[अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः]।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)।

हरिः ॐ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानꣳ सुरापानमन्नादनꣳ स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः स र्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेदीदृङ्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानम् (१) आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानꣳ स कलविङ्को यदन्नादनꣳ स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ताꣳ संवत्सरमबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्निति स पृथिवीमुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणै खातात्पराभविष्यन्तीं मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते [२] संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृतꣳ ह्यस्यै तृतीयं ब्र-

ह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन्वरं वृणामहै वृक्णात् (३) पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याव्रश्चनाद्वो भूयांसः उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादाव्रश्चनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति वारेवृतꣳ ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्स निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वाऽऽव्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यम् [४ कामंमन्यस्य स स्त्रीषꣳसादमुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वियात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारेवृतꣳ ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीत नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्याऽऽ-

[अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः]

स्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्न-
मभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति
यां मलवद्वाससꣳ संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां प-
राचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो या स्नाति
तस्या अप्सु मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलति-
रपमारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दतो
धावते तस्यै श्यावदन्या नखानि निकृन्तते
तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या
रज्जुꣳ सृजति तस्या उद्बन्धुको या पर्णेन
पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति
तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा
पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय
[७] ॥

(यत्सोमपानं ते वृक्णात्तस्य नाऽश्यं वदेत मारुको या खर्वेण
वा त्रीणि च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः)।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
द्वितीयादिचतुर्थान्तैस्त्रिभिरेतैः प्रपाठकैः ।
उक्ताः काम्येष्टयः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥
आद्ये दर्शपूर्णमासमन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।
विधयो मन्त्रसंबद्धा बहवः प्रतिपादिताः ॥
तच्छेषविधयो वाच्या व्याख्येया होत्रमन्त्रकाः ।
* अतोऽनुब्राह्मणं त्वत्र वर्ण्यते पाठकद्वये ॥
प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाका द्वादश संस्थिताः ।
आध्वर्यवं पूर्वषट्के याज्या उत्तम ईरिताः ॥
हौत्रमन्त्रविधिव्याख्यावारादिमायमन्तरे ।
अग्नीषोमीयहविषो विधिस्तत्राऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥

तत्र द्वितीयानुवाके पौर्णमासीगतमग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके कांचिदाख्यायिकामाह—

विश्वरूपो वै इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । त्रिभिः शिरोभिरुपेतत्वाद्विश्वरूपत्वम् । या विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंबन्धी, असुराणां तु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन शिरसा सोमं पिबति । राजसेनान्नमत्ति । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति तथा रहस्य ऋत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावान्न स उदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति । एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्विश्वरूपादिन्द्रोऽबिभेत् । किमिति,

* प्रकृतब्राह्मणामिति ख. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

[अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

इंद्रस्त्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति । अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः-समर्पणं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिण शिरःसु च्छिन्नेषु तानि शिरांसि पक्षि-त्रयरूपेणोत्पन्नानि । तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनापवादं च दर्शयति—

तस्याञ्जलिनेति । तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या तामञ्जलिना स्वी चकार । पापिनां शिक्षायामीश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन्ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतेत्येवमङ्गी चकारेत्यर्थः । प्रा-यश्चित्तमकृत्वा संवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्थौ । आत्मतत्त्वज्ञानेः पापलेपाभावाद्भीत्यभावस्तस्य युक्तः । अत एव कौषीतकिन इन्द्रवाक्यमेतदामन-न्ति " यन्मां हि विजानीयास्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहमहनमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छ " इत्यादि । दुरिताभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं ब्रह्महन्नित्येवं संबो-ध्याभितस्तस्याऽऽक्रोशं कृतवन्तः ।

ततस्तस्य जनापवादस्य परिहारायेन्द्रेणानुष्ठितमुपायविशेषं दर्शयति—

स पृथिवीमिति । उपासीदुपेत्य प्रार्थितवान् । खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूमिं खनन्ति तदुपद्रवात्पराभूता पीडिता भवि-ष्यामीति मनसा चिन्तयामि । खातप्रदेशः संपूरणमन्तरेण पांसुप्रक्षेपात्तृणाद्युत्पत्ते-र्वाऽपिरोहात्पूरितो भूयादिति वरः । तदिदमस्यै वारेवृतमस्याः पृथिव्याः खातपूरणं वरेण लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतस्तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिरिणमभ-वत् । इतस्तत आनीय प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमूषरक्षेत्रमासीत् । तस्मा-दिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवस्तास्मिन्निरिणे कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाध्यवस्येत् । श्रद्धैव देवो यस्यासौ श्रद्धावा-नित्यर्थः ।

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमुक्त्वाऽपरस्य तं दर्शयति—

स वनस्पतीनिति । वृक्णाच्छेदनात् । आव्रश्चनाच्छिन्नप्रदेशाद्भूयांसो बह्वंकुरा उत्तिष्ठन्त्विति वरः । वृक्षान्निर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्मह-त्याया स्वरूपत्वान्निर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तरमस्ति । न

सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नवृक्षप्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम्। अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाश्यमिच्छायां सत्यामशितुं योग्यम्। त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति-

स स्त्रीषꣳसादमिति। स्त्रियः सम्यक्सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीषꣳसादः। ऋतुविषयादृतुसंबन्धाद्वीर्यात्प्रथमसंभोगादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि। गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः-

"यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्" इति।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत्।

यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्प्रतिमुच्याऽऽस्ते तस्मात्तया सह संभाषणं न कुर्यात्। तया सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः। तत्स्वामिकं तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्नीयात्। अपि चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः-स्त्रियाः शृङ्गारोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात्। तया वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत्। अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति। प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते-

यां मलवद्वाससमिति। अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः। यामरण्ये, मलवद्वाससꣳ संभवन्तीत्यनुवर्तते। पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम्। सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ह्रीतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते। मारुको मरणशीलः। दुश्चर्मा कुष्ठी। प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति। खलतिः केशशून्यः। अपमारी दुर्मरणयुक्तः। काणः कुण्ठिताक्षः। श्यावदन्मलिनदन्तः। क्षणत्ति तृणादि च्छिनत्ति। उद्बन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः। खर्वेण बहूनि पक्केन शरावादिना। खर्वो वामनः। यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत्। भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु। व्रताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति।

[अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः]

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।
पुमर्थः स्यात्क्रतौ क्वापि संवादस्याप्रसक्तितः " ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" मलवद्वाससा न संवदेत " इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । " यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत " इति । रजस्वलाया निःसारणान्न क्रतौ संवादप्रसक्तिः तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्र᳚ सोममाऽहरत्तस्मि-
न्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽ-
वधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सो-
ममपिबत्तस्य स यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽह-
वनीयमुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति य-
दवर्तयत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रश-
त्रुर्वर्धस्वेति तस्मादस्य [१] इन्द्रः शत्रु-
रभवत्स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्स इषु-
मात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लो-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

कान्वृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत्स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रꣳ सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत तावब्रूतामग्नीषोमौ मा [२] प्र हारावमन्तः स्व इति मम वै युवꣳ स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्तावब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्तच्छीतरूरयोर्जन्म य एवꣳ शीतरूरयोर्जन्म वेद (३) नैनꣳ शीतरूरौ हतःस्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुरेति स देवता वृत्रान्निर्हूय वार्त्रघ्नꣳ हविः पूर्णमासे निरवपद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ [४] अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां

[अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः]

तत्स॑ꣳस्थाप्य॒ वार्त्र॑घ्नꣳ ह॒विर्वज्र॑मा॒दाय॒ पु॒न॑र॒भ्याय॑त॒ ते अ॑ब्रूतां॒ द्यावा॑पृथि॒वी मा प्र॒हा॑राव॒यो॒र्वै श्रि॒त इति॒ ते अ॑ब्रूतां॒ वर॑ं वृणा॒व॒है नक्ष॑त्रविहिता॒ऽहम॑सा॒नीत्य॒साव॑ब्रवी॒च्चि॒त्रवि॑हिता॒ऽहमिती॒यं तस्मा॒न्नक्ष॑त्रविहिता॒ऽसौ चि॒त्रवि॑हिते॒यं य ए॒वं द्यावा॑पृथि॒व्योः (५)

वर॑ं वे॒दैनं॒ वरो॑ गच्छति॒ स आ॒भ्यामे॒व प्रसू॑त॒ इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑हन्ते दे॒वा वृ॒त्रꣳ ह॒त्वाऽग्नी॒षोमा॑वब्रुवन्ह॒व्यं नो॑ वहत॒मिति॒ ताव॑ब्रूता॒मप॑तेजसौ॒ वै त्यौ वृ॒त्रे वै त्ययो॒स्तेज॒ इति॒ तेऽब्रुव॒न्क इ॒दम॒च्छैती॒ति गौरि॒त्य॑ब्रुव॒न्गौर्वाव सर्व॑स्य मि॒त्रमि॒ति साऽब्र॑वीत् (६)

वर॑ं वृणै॒ मय्ये॒व स॒तोभय॑ेन भुनजाध्वा॒ इति॒ तद्गौरा॒ऽह॑र॒त्तस्मा॑द्गवि॑ स॒तोभय॑ेन भुञ्जत ए॒तद्वा अ॒ग्नेस्तेजो॒ यद्घृ॒तमे॒तत्सोम॑स्य॒ यत्पयो॒ य ए॒वम॒ग्नीषोम॑यो॒स्तेजो॒ वेद॑ तेज॒स्व्ये॒व भ॑वति ब्रह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति॒ किंदे॑वत्यं॒ पौर्ण॑मास॒मिति॑ प्राजाप॒त्यमिति॑ ब्रूया॒त्तेनेन्द्रं॑ ज्ये॒ष्ठं पु॒त्रं निर॑वासायया॒दिति॒ तस्मा॑ज्ज्ये॒ष्ठं पु॒त्रं धने॑न॒ निर॑वसाययन्ति (७) ॥

(अ॒स्य मा॒ वेदा॒ऽऽ द्यावा॑पृथि॒व्योर॑ब्रवी॒दिति॒ तस्मा॒च्चत्वारि॑ च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्घाते विश्वरूपवधः सम्यक्समीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुरादौ तस्योपोद्घातस्य विध्युपयोगं दर्शयति-

त्वष्टा हतपुत्र इति। यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयदस्मात्कारणाद्वर्तयत्येतदर्थामिति व्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्षष्ठासमासस्वरं विसृज्य बहुव्रीहिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः शातयिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृत्रस्यास्येन्द्रो घातकोऽभूत् । शेषं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य वधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जात इति वदन्प्रजापतिमसेवत । तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमन्त्रितजलेन प्रोक्ष्यैतेन जहीति वदन्प्रायच्छत् । जहि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं वृत्रं हन्तुमभिलक्ष्याऽऽयताऽऽगतवान् ।

इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्वाऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोन्नयति-

तावब्रूतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, वृत्रं मा प्रहर । आवमन्तः स्वः, आवामुभावेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्-युवां मम स्थो वै खल्विति तस्मान्मामभ्येतं मामाक्षिलक्ष्याऽऽगच्छतम् (इति) । ततोऽग्नीषोमौ त्वत्सकाशमागतयोरावयोः किं भागधेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नीषोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेदिति विधिरत्र द्रष्टव्यः । अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावब्रूतामिति । वृत्रस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्यामाभितः सम्यग्दष्टावेव वर्ता-

[अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः]

वहे। तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तयोरागमनाय स्वात्मनः सकाशाच्छीतज्वरं तदनन्तरभाविसंतापं चोभावुत्पादितवान्। तदानीं शीतज्वरशब्दाभिधेययोर्ज्वरतापयोर्जन्म समुत्पन्नम्। तज्जन्मवेदिनं न शीतरूरौ हतो न मारयतः। तत स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरूराभ्यामायुधसदृशाभ्यामेनं वृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्ताभ्यामनपदेनं वृत्रं संयोजितवान्। तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जञ्जभ्यमानान्मुखविदारणं कुर्वतस्तस्माद्वृत्रादग्नीषोमौ निर्गतौ।

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

प्राणापानाविति। अग्नीषोमौ यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवैनं वृत्रं त्यक्तवन्तौ। तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी। यस्मात्कारणादेवैतयोर्नामनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जञ्जभ्यमानो मुखविदारणरूपं गात्रविनाशं कुर्वन्यजमानो पथि दक्षक्रतू इति मन्त्रं ब्रूयात्। निष्ठितामिति मन्त्रवाक्यशेषस्याध्याहारः। तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि स्थिरौ धारितवान्भवति। ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति।

अथानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

स देवतेति। स इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रान्निर्हृय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे संपादितवान्। लोकेऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया विनाशयन्ति। अमावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्वृत्ररूपमन्धकारमाप्याययन्ति सर्वतो वर्धयन्ति। यस्मादेवं तस्माद्वृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्णमासे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये। वृधिधातुयुक्ते ऋचावमावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये। अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्त्वꣳ राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतेतेरे ऋचौ वार्त्रघ्न्यौ। कविर्विप्रेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋचौ वृधिधातुयुक्तत्वा द्वृधन्वत्यौ।

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति—

तस्मꣳ स्थाप्येति। स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं

कृत्वा पूर्ववद्वज्रमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथिव्याविन्द्रमब्रूताम् अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराश्रितो वर्तते । तस्मान्मैं (दस्म) दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य प्रहारमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः । मनुष्यपशुवृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति । ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवो प्रशंसति–

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखान्निःसृतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्थे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमौ तान्देवान्प्रत्येवमब्रूताम् त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगततेजस्काविव संपन्नौ, त्ययोस्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन्परस्परं को नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन द्वैराभावाद्गौरेव वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेष्यतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुत्कोचत्वेन वरमेवमयाचत–अनयोः संबन्धि घृतपयोरूपं तेजो वृत्रशरीरादानेष्यामि, आनीतं च तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मय्येव स्थितेन तेजोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं निर्वर्तयध्वामिति । तमिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् । तस्माद्वरवृतत्वाल्लोकेऽपि निरन्तरं गवि तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोरूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्घृतमेतदेवाग्नेस्तेजो यत्पय एतदेव सोमस्य तेजस्तदुभयवेदनेन तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धित्वेनं च प्रशंसति–

ब्रह्मवादिन इति । नात्र प्रजापतेर्हविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किंतु

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

तत्कर्मस्रष्टृत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्—' प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं च ' इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्णमासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययन्निःशेषवित्तदानेन स्थिरनिवासमकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम् " तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् " इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञान्ससर्ज तथेन्द्रोऽप्येग्नीषोमौ वृत्रान्निःसार्य ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि संबन्धः । अस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्माल्लोकेऽपि ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।
ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमबलत्वतः ॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।
प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विनिनाऽपि कृतार्थता " ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः– ' ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् " इति । आग्नेयभागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः–' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति " इति । तत्रानुष्ठानेऽस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः–मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि–हौत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः " न त्वदेतानि " इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः । यजमानकाण्डेऽग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याम्नाय पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः । मन्त्रैः स्मृत्वा

पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणार्थैवोत्पन्नान्मन्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

" जञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।
वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते–" प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुरेति " इति । गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्जभ्यमानः, तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मात्केवलं पुंधर्म इति चेन्मैवम् क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्–

" वार्त्रघ्न्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शने ।
इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥
क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।
क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥
न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधारत्वादिकालयोः ।
दर्शादेरव्यवस्थितत्वा प्राप्तौ वाक्यादव्यवस्थितिः ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते–' तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम् ' इति । तत्रेदं वार्त्रघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः–" अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् " इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रघ्नी । " त्वं सोमासि सत्पतिः " इति सौम्या द्वितीया वार्त्रघ्नी । " अग्निः प्रत्नेन मन्मना ' इत्याग्नेयी प्रथमा

[अमावास्यायां सांनाय्ययोगविधिः]

वृधन्वती । ' सोमगीर्भिष्ट्वा वयम् " इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथंचिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम् , किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथमे आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । बाढम् । तथाऽपि वार्त्रघ्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वतीयुगलममावास्यामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येन विधीयत इति न वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोऽभि प्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तं निरवपत्तेन वै स मृधोऽपाहत यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यजमानोऽप हत इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्ध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्यायामपश्यदैन्द्रं दधि (१) तं

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

निरवपत्तेन वै स देवतांश्चेन्द्रियं चावारुन्ध यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि देवतांश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्ध इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु व्यार्छत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यम् [२] पृथिवीमनु व्यारत्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्रत्यदुहन्यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं यत्प्रत्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वꣳ समनैषुः प्रत्यधुक्षन्न तु मयि श्रयत इत्यब्रवीदेतदस्मै (३) शृतं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै शृतमकुर्वन्निन्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छृतस्य शृतत्वꣳ समनैषुः प्रत्यधुक्षञ्छृतमकन्न तु मा धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै दध्यकुर्वन्तदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् [४] दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छृतस्यैव पूर्वस्याव द्येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यꣳ श्रित्वा दध्नोपरिष्टाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूतीकैर्वा पर्ण

[अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः]

वल्कैवाऽऽतञ्च्यात्सौम्यं तद्यत्कले राक्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मानुषं तं यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽ तनक्ति [५] सेन्द्रत्वायाग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य संतत्या इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन्त्सोऽब्रवीत्प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन्तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छत्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै नः [६] अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यꣳ सांनाय्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि समगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(दधि मे जम्भुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतदस्या अवदेयं तनक्ति नो द्विचत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पौर्णमास्याममुनिर्वाप्यं वैमृधं विधित्सुः प्रस्तौति-

इन्द्रं वृत्रमिति । अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मृधो वृत्रपक्षपातिनो वैरिणोऽभितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिता मृधो वैरिणो येन देवेनासौ विमृत् । स देवा यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः । तं पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पश्चान्निर्वापयोग्यमपश्यत् ।

अथ विधत्ते-

अद्वैमृध इति । अथ सांनाय्यनामकमैन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रमिति । इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्देवताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च व्यृद्धो वियुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—

यदाग्नेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अत ऐन्द्राग्नविध्युन्नयनायायमर्थवादः-यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य चावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः स्तुत्या तद्विधिरुन्नीयते । शाखान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रदधिविधिस्त्वसंदिग्ध एव ।

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति -

इन्द्रस्य वृत्रमिति । जघ्नुषो हतवतः । व्यार्छद्विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओषधिवीरुधोर्भेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः-

" ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः " इति ।

तदेतदिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । स च प्रजापतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत् । तत्सामर्थ्यं पशव ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्नधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः । पुनः स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः समनयंस्तस्मात्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नामितिव्युत्पत्त्या सांनाय्यनाम भवति । य

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

स्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुह्यमानस्य क्षीरस्य प्रतिधुगिति नाम संपन्नम्। अथ शृतनामनिर्वचनं दर्शयति—

समनैषुरिति। भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैषुः प्रत्यधुक्षंश्च क्षीररूपं तद्वीर्यं मयि न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान्। ततः प्रजापतिः पशून्प्रति शृतं पक्वं कुरुतेत्यब्रवीत्। तथा कृते सति तदिन्द्रियसामर्थ्यं पक्वं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत्। य(त)स्माच्छ्रा पाक इत्यस्माच्छ्रितो वा शृतमिति नाम निष्पन्नम्। अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति—

समनैषुः प्रतीति। संनयनप्रतिदोहनशृतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छृतं मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातञ्चनकर्तॄन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्रवीत्। तच्च दधिकृतं सदेनमिन्द्रमधिनोदप्रीणयत्। तस्माद्दधिनाम संपन्नम्। अत्रैन्द्रं दधीति विधिर्विस्पष्ट एव। शृतनामनिर्वचनार्थवादैन्द्रं पय इति विधिमुन्नयेत्। अन्यथा वक्ष्यमाणशृतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात्।

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—

ब्रह्मवादिन इति। यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माज्जुह्वामवदानेऽवदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम्।

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अतादृत्येति। तत्पूर्वं दध्यावदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयम्। तथा सत्यस्मिन्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्टाद्दध्ना प्रीणयति। क्षीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येवमुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति।

अथाऽऽतञ्चनं विधत्ते—**यत्पूतीकैरिति**।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः। पलाशवृक्षस्यांशाः पर्णवल्काः। प्रौढबदरफलानि क्वलाः। ईषदम्लतक्रमातञ्चनम्। पूतीकादिभिरातञ्चनं सोमादीनां प्रियम्। तथा सत्यनेन्द्रप्रीत्यै दध्नाऽऽतञ्च्यात्।

दध्नाऽऽतञ्चनस्योपर्यग्निहोत्रार्थयवागूशेषे (ष) णातञ्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रेति । दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-पितृयज्ञं विधत्ते-

इन्द्रो वृत्रमिति । वृत्रवधेन सुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो भीतोऽत्यन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोक्ताः पितरः प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्य पूर्वेद्युः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् । दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि तद्यागः । पितृणां त्वमावास्यायामेव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन पिण्डपितृयज्ञो विहितः । बाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र तदनुवादोऽस्तु । तामेव स्तुतिं द्योतयितुममावास्यानिर्वचनं दर्शयति-

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पलायनदेशात्प्रतिनिवृत्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संप्राप्ताः परस्परमिदमब्रुवन्-अद्य नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनममा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधारणत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्वस्विति तदुच्यते-इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु श्रेष्ठं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । यस्माद्देवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमा वसत्यद्येति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

ऐन्द्रं दधीति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां द्रढयति —

ब्रह्मवादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा समागच्छंस्तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्निति सांनाय्यं वैश्वदेवमिति केषांचित्पक्षः । अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं भिषज्यन्त एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः न तु सांनाय्यलिप्सया तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयात् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

" संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता " ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति " इति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधाना त्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेण्त्यणोपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

" दर्शपूर्णिमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।
दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥
अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम् ।
एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः " ॥

" यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति " इति कालद्वये विहितम्, " यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति " इति एकस्मिन्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तूक्तमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावेवैनौ यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एताम् (१) इष्टिमपश्य आग्नावैष्णवमेकादशकपालꣳ सरस्वत्यै चरुꣳ सरस्वते चरुं तां पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते मिथुनान्पशून्त्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२) सर्वं वृङ्क्ते पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याꣳ हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्या-

[अग्नावैष्णवादियागविधिः]

त्मना दर्दात्यन्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं
तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति
दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानश
औदुम्बरम् (३) भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर
ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे
नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रियः
शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो दे-
वता यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै
देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीया-
न्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरꣳ हि
व्रतं नाति स्वा [४] एवैनं देवतेज्यमाना
भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्सरस्य पर-
स्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्निवाꣳसमग्निर्व्रतमा
लम्भयति ततोऽधि कामं यजेत [५] ।

(एतां तदौदुम्बरꣳ स्वा त्रिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उक्ते वैमृधसांनाय्ये द्वितृतीयानुवाकके ॥

(अग्नावैष्णवादियागविधिः)

अथ चतुर्थे आग्नावैष्णवादयो वक्तव्याः ।

तत्राऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रशंसामाह-

ब्रह्मवादिन इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स एव दर्शपूर्णमासयाजी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संपद्यते । एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो(णो)त्तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुचरतामसुराणां देवसमानं विजयं दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वञ्चयित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता असुराश्च पराभूताः । अथ विधत्ते-

यो भ्रातृव्यवानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रप्रहारः । अग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञ इत्युक्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं क्रतुं च विनाशयति । सारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवत्वात्तदीयहविर्भ्यां मिथुनानां पशूना वर्जनम् । एतावता भ्रातृव्यस्य यावद्वित्तमस्ति तत्सर्वं नाशितं भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्यां पितृयज्ञमेवामावास्यायां क्रियते " (इति) तदेतद्विधत्ते-

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके वृत्रप्रसङ्ग इदमुक्तम्-' घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आऽमावास्यायां प्याययन्ति ' इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृव्यं हत्वा दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते-

साकंप्रस्थाय्येनेति । दधिक्षीरपूर्णाभिश्चतसृभिः कुम्भीभिर्ब्राह्मणाहृताभिः साकंप्रस्थवन्तौ प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्यागे सोऽयं साकंप्रस्थायीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् । लोके च यस्मै राज्ञे करप्रदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादत्रापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं

[आग्नावैष्णवादियागविधिः]

तर्पयति । तद्यागप्रकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः–‘ साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वैर्वा प्रातः ’ इति ।

क्षीरश्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते–

दारुपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्दारुपात्रेण होमः । न ह्यत्र जुह्वामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् । दारुविशेषं विधत्ते–

औदुम्बरमिति । प्रथमप्रपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्–‘ पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुहूवत्कल्पः ’ इति । ‘ यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुहूवन्त (त) मनु जुह्वति स्विष्टकृद्भक्षाश्च न विद्यन्ते ’ इति च ।

नागतश्रीरिति । शुश्रुवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपत्वात्तदभिज्ञः प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमाम्नायते–‘ अहे बुध्नियं मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम् ’ इति । ग्रामाध्यक्षो ग्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राजन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव त्रयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामतिक्रम्य यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकीयदेवतायाः प्रच्युतः सन्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तद्देवताशापेन पापीयान्दरिद्रश्च भवति । अगतश्रियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते–

संवत्सरमिति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्मादूर्ध्वं नानुष्ठेयं भवति तस्मादगतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताऽन्यस्मिन्संवत्सर इज्यमाना सती भूत्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ।

अगतश्रियः कांचिदिष्टिं विधत्ते–

संवत्सरस्येति । व्रतपालकोऽग्निर्महेन्द्रयागाधिकारनिवारकपापरूपं वृत्रं संवत्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं व्रतं प्रापयति ।

व्रतपतेष्टेरूर्ध्वमगतश्रिय इन्द्रमहेन्द्रयोरैच्छिकत्वं विधत्ते-

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम् -

' आक्रामन्सह कुंभीभिरस्मिञ्छेषक्रिया न वा ।
जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥
कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय (य्य)कर्मणि ।
न स्विष्टकृदिदं(डं)कार्यमग्नीधे स्रुक्प्रदानतः ' ॥

' साकंप्रस्थाय्येन यजेत पशुकामः ' इति विहिते कर्मणि श्रूयते-' सहकुम्भीभिरभिक्रामन् ' इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः सांनाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सांनाय्यशेषेणेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सांनाय्य इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्तत्वाज्जुहूप्रभृतेः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अभ्युदयेष्ट्यादीत्रयाविधिः]

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्परिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्येव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सांनाय्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधञ्श्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठति न द्वे [२] यजेत यत्पूर्वया संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्याद्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु ह्रीतमुखथपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायतेऽनादृत्य तद्द्वे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वयाऽऽलभते यजेत उत्त-

रया देवता एव पूर्वयाऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्त
रया देवलोकमेव (३) पूर्वयाऽभिजयति
मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनुपैत्येषा
वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा
अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति
दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे
सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां
यजेत पूर्णमासि वै देवानाꣳ सुतस्तेषामेतम
र्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावा-
स्यायामनूबन्ध्या यत् [४] पूर्वेद्युर्यजते
वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति सदो-
हविर्धाने एव सं मिनोति यद्यजते देवै-
रेव सुत्याꣳ सं पादयति स एतमर्धमासꣳ
सधमादं देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽ
मिक्षयाऽमावास्यायां यजते यैवासौ दे-
वानां वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा
एष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञम् [५]
अभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापी
यान्भवति यदि नावविध्यति सदृङ्ङ्यावृ-
त्काम एतेन यज्ञेन यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञ
स्ताजक्पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते त-

[अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिगाथाविधिः]

स्यैतद्व्रतं नानृतं वदेन्न माꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति (६) ॥

(चन्द्रमा इव देवलोकमेव यद्यज्ञ पल्पूलयेयुः षट्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

द्विधा चतुर्थे पुभेदात्प्रोक्ता सांनाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्याद्यो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विविनक्ति—

नासोमयाजीति । सोमयागात्पुरा दर्शयागी सांनाय्यं नानुतिष्ठेत् । असोमयाजिनः पयोऽनागतमप्राप्तम् । सोमस्यौषधिराजत्वेन तदभावे तत्योषधिरसविशेषस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तर्ह्यसौ परिमोष एव तस्कर एव सन्ननृतं करोत्यन्याय्यं करोति । अपि च वह्नौ सिच्यमानं तत्सांनाय्यमन्याय्यत्वात्परैव सिच्यते विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् । न चास्येतरवत्पयोऽनागतं, सोमस्यौषधिराजत्वेन पयोरूपत्वात् । सांनाय्यमपि तथाविधम् अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि धारयति । अथाभ्युदयेष्टिं विधत्ते—

वि वा एतामिति । चतुर्दश्याममावास्येयमिति भ्रान्त्या संदिहानो रात्रावेव हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमाम्नायते—'यदि बिभीयाद्दभि मोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातञ्चनस्य निदध्यादर्धं न यद्युदियात्तेनाऽऽतञ्च्य प्रचरेद्येदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति । अयमर्थः—यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या वत्सानपाकृत्य सायं दुग्ध्वा दध्यर्थमातञ्चनं विधाय पश्चात्तिथौ संदिहानो मां प्रति

चन्द्रोऽभ्युयदेष्यतीति भीतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुप्य फलीकरणान्तं विधाय तादृशैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वातञ्चनेन निष्पन्नस्य दध्नोऽर्धमुत्तरस्यां रात्रौ पुनरातञ्चनार्थमवस्थापयेत् । इतरस्त्वर्धं न पृथगवस्थापयेत्, किंतु तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात्तदानीं पृथगवस्थापितेनार्धेन परेद्युर्मुख्यामावास्यायां रात्रौ सायंदोहमातञ्च्य निष्पन्नेन दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदियात्तदा तण्डुलैर्दध्यर्धेन च दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगमवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्मणान्भोजयेदिति । एवं स्थिते सति यस्य यजमानस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुप्तं संपादितं भवति । ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युदेति । चन्द्र एतं यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यर्धयत्येवास्य भ्रातृव्यं च वर्धयति । अतोऽभ्युदयं निमित्तीकृत्यैतण्डुलान्मध्यमस्थविष्ठाणिष्ठरूपैस्त्रेधा भिन्नांस्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च दात्रादिगुणकाम्यादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—" द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्ध्नुवामित्युक्त्वाऽऽहैकामेव यजेत " इति । अस्यायमर्थः—पौर्णमास्यामन्वाधाय प्रतिपदि पौर्णमासयागं कृत्वा तदानीमेवान्वाधाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमासयागं कर्यात् । एवममावास्यायामपि । सेयमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तामेतां सुमनसमिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं विधत्ते—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिना यदुच्यते द्वे यजेतेति तन्न युक्तम् । यदि तत्र पूर्वया पौर्णमास्या संप्रति यजेत सम्यगनुतिष्ठेत्तदानीमुत्तरया छम्बट्कुर्यात् यदुत्तरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैयर्थ्यम् । तथा सति द्विरनुष्ठिता सेयमिष्टिरित्यपि वक्तुं न शक्यते, इष्टावधिकावृत्तेरविहितत्वात् । नाप्यग्निष्टोमादियज्ञ इति वक्तुं शक्यतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनामभावात् । अत उभयभ्रष्टत्वात्तदनुष्ठाता यजमानः सभायां ह्रीतमुखी भवति । तैः पृष्टः सन्नुत्तरं वक्तुं न प्रगल्भो भवेत् । तस्मादृद्धिकाम्यावृत्तिं परित्यज्यैकामेव पौर्णमासीममावास्यायां च यजेत । तथा सत्यस्य यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमु वक्तव्यमयमिति । तमिमं पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

अनादृत्येति । एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्यगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्यगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात् । अत एतदनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञक्रतूनुपैति । किंचाद्य द्वितीयायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । वर्धिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समृद्धिर्धनं भवति ।

यथेयं सुमना नामेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणविकृतिस्तथैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते—

दाक्षायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—' दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ' इति ।

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां चैकैकं विधत्ते—

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति—

पूर्णमासे वा इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं, तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽभिषुतो भवति । पयो वै सोमः पय सांनाय्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति । प्रतिदिनमनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्या प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः ।

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति—

तेषां मैत्रावरुणीति । येयममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा तेषां देवानां वशाऽनूबन्ध्या संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेद्युः शुक्लप्रतिपदि यजत इति यत्तेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुनरेव वत्सानपाकरोतीति यत्तेन सदोहविर्धाने ' द्वौ मण्डपौ संपादितवान्भवति ।

द्वितीयायां प्रातराग्नेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्तेन देवैरिष्यमाणां सुत्यामेव संपादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पीतवान्भवति । तस्मादाग्नेयादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयामावास्याकर्मणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा संपद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थं एव या वशाऽनूबन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां यज्ञमभ्यारोहति सम्यगनुतिष्ठति एषां साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्राप्नोति । बहुकालं (ल)व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्य च यथा लोके श्रेयान्राजामात्यादिरुत्तमं पदमभ्यारूढः स्वकीयभृत्यानामग्रे ममेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कामयते तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी पुनः पुनः फलसंपादने करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यतीति । अन्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किंचिद्वैकल्यं करोति तदानीं पापीयान्भवति, अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिकृष्टो भवति । यदि नावविध्यति वैकल्यं न करोति तदानीमन्यैः सदृङ्समान एव भवति न तु तेभ्य आधिक्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन यजत । यस्मादेष यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्तस्मादेतदनुष्ठायी ताजक्पुण्यो वा भवति तदानीमेवेतरेभ्यो व्यावृत्त एव भवति । एतद्विरोधी ताजक्प्रमीयत एव । अथवा यजमान एव सम्यगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यात्प्रमीयते वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराय व्रतविशेषान्विधत्ते—तस्यैतद्व्रतमिति ।

पल्पूलनं वस्त्रशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः यस्माद्देवाः पूज्या एतत्सर्वमनृतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षायणयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च

[अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिशयविधिः]

सूत्रकार आह—‘ (*दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत, एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा) संतिष्ठते दाक्षायण-यज्ञः ’ इति ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः ।
पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।
देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘ यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठा-स्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् ’ इति । अयमर्थः—दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अख-ण्डिता ईषत्खण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुण-विशिष्टेभ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रक्रान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः । कालापराधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः । हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत्परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽ-पनयोऽत्राभिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्धविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वेद्युर्निरुप्तं तद्धविः पूर्वदेवतात्मनोऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषो परस्परविभागोऽत्र विधीयते, न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ख. पुस्तके ‘ सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽ-नेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा । इति पाठा-न्तरम् ।

प्राप्तत्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः, स विभागः। ततः पूर्वदेवतास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो वह्न्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं हविः प्रदातव्यम् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शे । तथाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः। दध्नो द्व्यहकालीनत्वेनार्थसिद्धेः(द्धे) पूर्वेद्युर्दोहनातञ्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते । यद्वा व्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वेद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते–' यदि बिभीयादाभि मोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् ' इति । अयमर्थः भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्याभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिष्यते । ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्–

" ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।
उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया " ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मान्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणेयमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्–

" प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्रिमः ।
तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् " ॥

निर्वापात्प्राग्यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः । तण्डुलान्विभजेदितिष्टवाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः–वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसो

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

रतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात्। हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत्।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

" प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान्।
प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह॥
प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः।
शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः "॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वप्तव्यः। कुतः। प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्। इत्येकः पक्षः। चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यंभावाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः। अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः। अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति। अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः। प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः क्ऌप्तो न पदार्थांशेन। ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राद्धान्तः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः।
नान्यस्येत्यग्रिमोऽन्त्यः स्याद्देवमात्रविधानतः "॥

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधश्चरुं शृते चरुमिति विधिर्न संगच्छते। तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति चेन्मैवम्। अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते। दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत। ततस्तण्डुलवत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसंभवाच्च सांनाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि।
अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः "॥

अभ्युदयेष्टचां शृते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आम्नायेते । तयोः प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने । ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।
कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥
गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।
गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् " ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-" दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत " इति । तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिल्लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेन्न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाच्चावगम्यते । तथा हि अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु " द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये " इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायस्तद्युक्तो यागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्

" अनृतं न वदेदेष पुंधर्मो वाऽनुवादगीः ।
सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

[अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः]

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः।
स्मार्तानुवादः पुंस्क्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥
नाऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत्।
स्मार्तोक्तनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः" ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते–नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते। कुतः। प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंधर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात्। वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तृवाचकम्। तेनाऽऽख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम्। अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते । अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत्। तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः। आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नह्येतद्वाक्यं स्मृतेर्मूलम्। भिन्नविषयत्वात्। स्मृतिश्चोपनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति । तन्मध्यपातित्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः। आख्यातेन भावनाऽभिधीयते। कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधीयते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादन्यः क्रत्वर्थः संयोगः । अतो प्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विध्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्श-पूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामव स्यत्येतानि वा अङ्गापरूꣳषि संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरूꣳष्येव संवत्सरस्य प्रति दधात्येते वै संवत्स-रस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वा-न्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोक-मनु पश्यति (१) एषा वै देवानां विक्रा-न्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्ण-मासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि-क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्ण-मासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः पन्थास्तꣳ समारोहत्येतौ वै देवानाꣳ हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वा-न्दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानाꣳ हरी ताभ्याम् (२) एवैभ्यो हव्यं वहत्येतद्वै दे-वानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वा-न्दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्ये जुहोत्येष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्ण

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

मासावहरहर्हविर्धानिनाꣳ सुतो य एवं वि-
द्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति
सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति देवा वा
अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्णमा-
सावपुनन्तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां च
पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयान्निरिन्द्रि
यः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः
पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
मासीं च नोपैत् [४] ते एनमभि समन-
ह्येतां तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति
तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापय-
क्ष्मस्य यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य
एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते
यक्ष्मा विन्दन्ति स एते एव नमस्यन्नुपाधा-
वत्ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां
भागधे असाव [५] आवदधि देवा ई-
ज्यान्ता इति तस्मात्सदृशीनाꣳ रात्रीणाम-
मावास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त
एते हि देवानां भागधे भागधा अस्मै म-

[दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः]

नुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि क्षुधंमघ्न-
न्त्सद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पि-
तरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या
अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यम्
(६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहरैदसाव फलं सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्याद्यास्तिस्र इष्टय ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवान रथो रथस दृशः । तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकपाषाणादिषु क्षुण्णेषु मार्गो विस्पष्टो भवति, अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति— सुखेनाध्यवसातुं शक्यत । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतित्वात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गाः सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमात्रस्यो-

[दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः]

प्रदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठातुं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्बहुधा प्रशस्यते ।

तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिबन्धकूर्परकक्षादिसंधिरूपाणि परूंषि पर्वाणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः परूंषि, तद्विदित्वानुष्ठाने तदुभयं प्रविदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अथेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शाखान्तरे श्रुतत्वाद्युद्धजयहेतुत्वमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

एतद्वै देवानामिति । साक्षाद्व्यवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्नं पात्रहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वदित्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त असाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिदं हविर्धानं तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानान्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रतिहोत्रं सायंप्रातरनुतिष्ठति, पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरभाविनि सोमया-

गेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः-“ अथैकेषामग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं ’ हुत्वा दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयागविषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्द्रियते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयाविधिमर्थवादेनोन्नयति-

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवा न लेभिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासीं च दिनद्वयमपुनश्शोधितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावस्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनाद्दर्शनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तेः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः अतस्तयोः कर्मणोर्योग्या न भवन्ति । तस्मात्तावेवैतावुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोधितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथ्योः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोधितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव प्राप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथ्योः कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्नियमं विधत्ते—

नामावास्यायामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथ्योर्यज्ञियत्वमाख्यायिकया प्रपञ्चयति-

सोमस्य वा इति । अर्धमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, कृष्णप-

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

क्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्यावेनं सोममभिसमगच्छेतामाभिमुख्येन संभोगाय गृहीतवत्यौ। बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान्। एतच्च प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्याख्येयम्। आवामुभे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवयोराधिश्रितगाग्न्यादयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः। एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा प्रयच्छन्ति।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति–

भूतानि क्षुधमिति। भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिन.। वनस्पतयः पनसाम्राद्याः। तेषां फलग्रहणमेव क्षुन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति। एवं क्षुधो हननं यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रूपं शत्रुं सर्वदा हन्ति॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)।

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्नेवाश्रयन्त हिं करोति साम्नैवाकर्हिं करोति यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैनान्प्र युङ्क्ते हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्बर्सम् [१] नह्यत्यप्रस्रंसाय संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथ-

मामन्वाह राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति त्रिर्वि गृह्णाति त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति बार्हती मुत्तमामन्वाह बार्हतो वा असौ लोकोऽमु मेव लोकमभि जयति प्र वः (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रंभते प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्राचीनꣳ रेतो धीयतेऽग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मा त्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभि द्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो दे वाꣳ जिगाति यजमानः सुम्नयुरिदमसीदम सीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्याग्न आ याहि वीतय इति संतत मुत्तरमर्धर्चमा लभेत [४] प्राणेनैवास्या पानं दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरत्निꣳ सामिधेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽ र्धर्चौ सं दधात्येष वा अरत्निः सामिधेनी नां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत ऋ

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

षेऋ॑षेर्वा एता निर्मि॑ता यत्सा॑मिधेन्य॑स्ता य-
दसं॑युक्ताः स्युः प्रजया॑ प॒शुभि॒र्यज॑मानस्य
वि तिंष्ठेरन्नर्धर्चौ सं द॑धाति सं युनक्त्येवै-
नास्ता अस्मै संयु॑क्ता अव॑रुद्धाः सर्वा॑माशिषं॑
दुह्रे [५] ॥

(वसं वो जायन्ते प्र वो वाजा॑ लभेत दधाति सं दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अनुवाकैः षड्भिरेतैराघ्र्वमुदीरितम् ।

अथोत्तरैरनुवाकैर्हौत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमेऽनुवाके तदनन्तरभाव्यष्टमे च सामिधेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाम्नाताः ।

कल्पः (ल्पे) पुरस्तात्सामिधेनीनां होतेत्युपक्रम्यान्तराऽऽहवनीयमुत्करं च प्रतीचीनं गच्छञ्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति पक्षान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

'सत्यं प्रपद्ये ऋतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनार्तां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः । भूर्भुवः सुवः । हिम्' (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १) इति ।

सत्यं यथार्थभूतमिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतमिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापति-

शरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदामिति हस्तेनाभिनयः । अहं होता पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुर स्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विष्मस्तमुभयविधमत्रक्रामामीति पूर्वेणान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामका लोकास्तान्हिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—' व्याहृतीरुक्त्वा त्रिरभिहिंकृत्यानवानमभिहिंकारादृचमुपसंदधाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः ' इति ।

अनवानमनुदच्छ्वसन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

' प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः '। (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २) इति ।

हे देवा यो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमानस्य सुम्नयुः सुखेच्छुर्भवतु । यदेतदुक्तं त्रिर्हिं करोतीति तदेतद्विधत्ते—देवा वै नर्चीति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु सामन्येव संतुष्टाः । ततो हिमितिशब्दमुच्चारयेत् । तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमितिशब्दस्यः त्रिरुच्चारणमभिप्रेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवा आश्रयन्त यत्रैव सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुङ्क्ते होता हिं कुर्वन्प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः । प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया ऋग्रूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सामिधेनीनामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

[हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्]

त्रिः प्रथमामिति। " प्र वो वाजा अभिद्यवः " इत्येषा प्रथमा। " आ जुहोत दुवस्यत " इति वा " त्वं वरुण उत मित्र " इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा। तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन यज्ञस्य बर्हिर्मन्तभागान्बध्नाति बध्नाति। यथा-लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्वोढुकामोऽन्तद्वयं बध्नाति तद्वत्। तच्च बन्धनं स्रंसनराहित्याय भवति।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वाहेति। तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोज्य-वस्तुसंतत्यै च संपद्यते। किंच राक्षसाः श्वासनिरोधेनापहता भवन्ति।

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति। कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे " प्र वो वाजाः " इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादियं राथंतरी। रथंतरसामयुक्ते कर्मणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण—" तृतीयां सामिधेनीं त्रिर्विगृह्णाति " इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिर्वि गृह्णातीति। तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सकृद्विग्रहः कार्यः। अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः। तत उत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः। एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बार्हतीमुत्तमामिति। य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्ठ्येति शब्दस्य श्रूयमाणत्वादियं बार्हती। सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा। तथा सत्युत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति। एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वात्स्वर्गलोकस्य बार्हतत्वम्,

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति। कस्यापि देवाविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति सेयमनिरुक्ता। प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः। अत इयं प्राजापत्या। यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः। तस्मात्प्राजापत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुखे रेतोवर्तिनि योषिच्छरीरेऽश्वति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अग्न आ याहीति । यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः प्रजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इति । व्रजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमासा वाजाः । इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—

इदमसीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि, अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येष तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण यज्ञस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ।

यदुक्तं संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै ' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति -अयं यजमानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्प्राप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वामनूच्य विच्छेदमकृत्वोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धर्चमुपक्रमेत । तेन सांतत्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापानवायुं पुनरप्यन्तरा गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

तदेव सांतत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरत्निमिति । कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्तभागोऽरत्निः । न च तस्यारत्नेर्मध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्वदुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये सांतत्यमरत्नित्वेनोपचर्यते । यो होता तदिदं सांतत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररत्निपरिमितस्य पुरुषस्यारत्निमात्रप

[हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्]

रिमितो बालो यथा नीचो भवति तद्वदमुं कुरुत इत्यर्थः । य एवं वेदेति पुनरभिधानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सांतत्यं विपक्षबाधकोपन्यासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

ऋषेर्ऋषेर्वा इति । ऋषिरतीन्द्रियस्य द्रष्टा । तादृश ऋषिरेकैकां सामिधेनीमीश्वरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निर्मितवान् ।

अत एव स्मर्यते—

" युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा " ॥ इति ।

तथा सति भिन्नेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेयुस्तदानीं यजमानस्य प्रजया पशुभिरेताः सामिधेन्यो विविष्ठरन्वियुक्तास्तिष्ठेयुः । प्रजापशुसमृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्परिहाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः सामिधेनीः संयोजितवानेव भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धयोः संधातव्यताविति शङ्कनीयम् । तयोरेकार्षिप्रवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंधानमन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभावात् । यथोक्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वामाशिषं दुहूवे दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।
स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः " ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—' त्रिः प्रथमामन्वाह ' इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः । प्रथमामित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वादृक्परत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टाप्प्रत्ययादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्यृचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यृचो नाभ्यासः ॥

[अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)।

अयंज्ञो वा एष योऽसामाऽग्न आ याहि वीतय इत्याह रथंतरस्यैष वर्ण स्तं त्वा समिद्भिरङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तृचमन्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमुष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लोकावशान्तौ (२) आस्तां ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यग्न आ याहि वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्यमित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लोकावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यैशाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश [२] वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश

[होत्राविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

एव संवत्सरमाप्नोति नृमेधश्च परुच्छेपश्च
ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन्दारावार्द्रेऽग्निं जंन
याव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति नृमेधोऽभ्य-
वद्त्स धूममंजनयत्परुच्छेपोऽभ्यवदत्सोऽग्नि
मंजनयद्दष इत्यब्रवीत् [३] यत्समाव-
द्विद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति सामि-
धेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद्घृतवंत्प
दमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वा समिद्भि-
रङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज
नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्गाय
त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
न्वाह (४) तेन पुंस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना का
व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्र-
जापतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्याव-
र्तत ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदु
षोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्यन्वाह भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवतीम-
न्वाह भ्रातृव्यमेवैतया (५) ध्वरति शो-
चिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैतद्यज-
मानमेवैतया पवयति समिद्धो अग्न आहु-

तेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दाय यदृतं ऊर्ध्वमम्यादध्यायथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत्त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणाꣳ सहरक्षा असुराणां त एतर्ह्या शꣳसन्ते मां वरिष्यते माम् (६) इति वृणीध्वꣳ हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्तादर्वाचो वृणीते तस्मात्परस्तादर्वाञ्चो मनुष्यान्पितरोऽनु प्र पिपते (७) ॥

(अग्नावाह पञ्चदशाब्रवीदन्वाहितवा वरिष्यते नामैकान्नत्रिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽत्यन्तविस्तरात् ।

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता—

‘ अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ’ । (ब्रा० का० ३ प्र० अ० २) इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणानो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य च होताऽऽह्वाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निषीद ।

[हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु—

'तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः घृतेन वर्धयामसि। बृहच्छोचा यविष्ठय' (ब्रा॰ का॰ ३ प्र॰ ५ अ॰ २) इति।

हेऽङ्गिरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्भिर्घृतेन च वर्धयामः। हे यविष्ठ्य युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व।

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

'स नः पृथु श्रवाय्यम्। अच्छा देव विवाससि। बृहदग्ने सुवीर्यम्' (ब्रा॰ का॰ ३ प्र॰ ५ अ॰ २) इति।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं कर्माच्छाभिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभातं कुरु। प्रकाशयेत्यर्थः। बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम्। सुवीर्यशब्देन हूयमानस्य हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते। पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

'ईडेन्यो नमस्यस्तिरः। तमांसि दर्शतः। समग्निरिध्यते वृषा' (ब्रा॰ का॰ ३ प्र॰ अ॰ २) इति।

अयमग्निः सम्यगिध्यते। कीदृशः, ईडेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्कारयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दर्शतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता। षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

'वृषो अग्निः समिध्यते। अश्वो न देववाहनः। तꣳ हविष्मन्त ईडते' [ब्रा॰ का॰ ३ प्र॰ ५ अ॰ २] इति।

अयमग्निः सम्यगिध्यते। कीदृशः। वृषः कामानां वर्षयिता। अश्वो न देववाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वोढा। तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तुवते। सप्तमसामिधेनी पाठस्तु -

"वृषणं त्वा वयं वृषन्। वृषाणः समिधीमहि। अग्ने दीद्यतं बृहत्' (ब्रा॰ का॰ ३ प्र॰ ५ अ॰ २) इति।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषाणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहुति-

वृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः। कीदृशं त्वां, बृहद्दीप्तं प्रौढ-ज्योतिं यथा भवति तथा दीप्यमानम्। अष्टमसामिधेनीपाठस्तु-

"अग्निं दूतं वृणीमहे। होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २) इति।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे। कीदृशं, दूतं देवान्प्रति प्रेषणार्हं, होतार-माह्वातारं, विश्ववेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्ववेदास्तादृशम्। अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुक्रतुं शोभनकर्माणम्। नवमसामिधेनीपाठस्तु-

"समिध्यमानो अध्वरे। अग्निः पावकः ईड्यः। शोचिष्केशस्तमीमहे" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २) इति।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीड्यः स्तुत्यः शोचींषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे प्राप्नुमः।

दशमसामिधेनीपाठस्तु-

"समिद्धो अग्न आहुत। देवान्यक्षि स्वध्वर। त्वꣳ हि हव्यवाडसि" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २) इति।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्याक्षि यजासि। हे स्वध्वर सुष्ठुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्यन्वयः।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु—

"आजुहोत दुवस्यत। अग्निं प्रयत्यध्वरे। वृणीध्वꣳ हव्यवाहनम्" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २) इति।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्नध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम्। अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया। तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्प्यते। तथा च सूत्रकारः—"त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम्" इति।

[हौत्रविवक्षयाऽत्राम्निष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

विकल्पितायाः पाठस्तु—

" त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टप्रापकत्वान्मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया मतिभिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुषणनानि सुष्ठु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वस्तिभिः सदा पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्रहितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं तृचः सामत्रयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतित्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शाखान्तरे वा तास्वृक्षु गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृहदग्न इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् । अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयवासिनां दुःखमासीत् । स्वर्गे सम्भूतदेवानां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयविपर्यये लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमूचुः—इमावग्न्यादित्यौ विपर्यूहेन विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छतेति । अत्र आयाहीत्यस्यामृचि बर्हिषि निषीदसीति लिङ्गाद्देवःस्थानप्राप्त्या च प्रथमलोके स्थापनं तया संपद्यते । बृहदग्ने सुवीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातत्वोक्तिलिङ्गाद्दृचस्तृतीयत्वाच्चैतस्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथाऽप्युच्चैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनाऽऽदित्यः श्रूयते । किंच, हंस-

मन्त्रावसान ऋतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः। तस्मात्तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति। अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता शान्तिः। तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति। तद्वेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति। संख्यां विधत्ते-

पञ्चदशेति। यद्यपि द्वादश पठितास्तथाऽप्येकादशैव। एकस्याः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात्। तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः। अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्रूपत्वमपि संपद्यते। एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चदशत्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते। इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति-

तासां त्रीणीति। तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्कत्वादेकैका चतुर्विंशत्यक्षरा। तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति। यद्यपि वासिष्ठानां परिधानीयायास्त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यविरोधः।

आसु सामिधेनीषु "तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि" इत्येतं मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्चेति। नृमेधपरुच्छेपनामानावृत्विजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्रसामर्थ्यविषयं वादमकुरुताम्। तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा-आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनीमन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नार्द्रे काष्ठे मथनेनाग्निं जनयावेति। तदा प्रथमं नृमेध आर्द्रं काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत्। स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्धूममुत्पादितवान्। परुच्छेपो मन्त्रं पठित्वाऽग्निमजनयत्। तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रियद्रष्टाऽसीत्यभिप्रेत्य संबोधितवान्। संबोध्य चैवं पप्रच्छ यद्यस्मात्कारणात्समावद्विद्वाऽऽवयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान्न त्वहमिति। तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच-यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च

[हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

समानं तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं तत्तेज इति तदुच्यते—घृतशब्दोपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—'तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः' इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि 'घृतेन वर्धयामसि' इत्ययं पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं पादं पठन्नपि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादार्द्रकाष्ठे मयाऽग्निरुत्पादितः ।

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

स्त्रियस्तेनेति । ऋग्गायत्रीसामिधेनीशब्दैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयमानत्वात्स्त्रीत्वमेव । अतः पुरुषत्वाय वृषञ्शब्दवतीमृचं ब्रूयात् । तेन पाठेन पुंस्वतीः पुरुषवत्यः सेन्द्रा इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाः संपद्यन्ते । ईडेन्य इत्येषाऽपि वृषण्वती । समाग्निरिध्यते वृषेत्यन्ते पठितत्वात् । वृषो अग्निरित्येषाऽपि वृषशब्दोपेतत्वाद्वृषण्वती । तयोरप्येषा प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अथाग्निं दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधिविग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोशनसः सकाशात्परावृत्याग्नेरभिमुखोऽभूत् । ततो देवानां विजयोऽभूदसुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्यनेन मन्त्रेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिध्यमानो अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमिति । हिंसारहितेत्यर्थः । तस्यामृचि तृतीयपादं प्रशंसति—

शोचिष्केश इति । मध्यपादेऽग्निः पावक ईड्य इति पावकशब्देनैव पवित्रत्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शुचिहेतूनां रश्मीनामुक्तिमाभिमेत्य

पवित्रमेतद्वाक्यमित्यभिधीयते । तस्मादेतयर्चा यजमानमेव शोधयति । ' समिद्धो अग्न आहुत '' इत्येषा काचिदध्वरवती । देवान्यक्षि स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । " आ जुहोत '' इत्यसावप्यध्वरवती । अग्निं प्रयत्यध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्यृचो- रुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वासामृचां सामान्यतो विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमिधमव- शिष्य सर्वमिध्मशेषमभ्यादधाति '' इति । तदेतद्धृदि निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति-

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अग्न इत्यनेन भूतार्थवाचिना क्तप्रत्ययेन सामिधेनीसाध्यस्याग्निसमिन्धनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षि- प्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसमिधामस्कन्दायावि- नाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्द्र- ष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसान- कालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य त्रिरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षिपेदिति विधिरुन्नेयः ।

चरमायामृचि हव्यवाहनमित्याग्निविशेषणं प्रशंसति-

त्रयो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव वरिष्यत इत्ये- वमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवंगुणसिद्ध्यर्थं हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाश्वलायनेन -" सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महा असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् " इति "। तदेतद्विधत्ते-

[प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्]

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमार्षेयमात्मीयगोत्रर्षींस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरुपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृग्वादेः सकाशान्नैति नापगच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादर्वाच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतदर्वाक्त्वम् । यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यार्वाचो वृणीते तस्मादेव कारणाल्लोकेऽपि पूर्वपूर्वभाविनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)।

अग्ने महाँ असीत्याह महान्ह्येष यदग्नि-
र्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद्ध इत्याह देवा ह्येत
मैन्धतमन्विद्ध इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य
ऐन्धार्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रा
नुमदित इत्याह [१] विप्रा ह्येते

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यच्छुंश्रुवाꣳसः कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुंश्रुवाꣳसो ब्रह्मसꣳशित इत्याह ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्तो होतेत्याह न ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वꣳ ह्येष तरत्यास्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह चमसो ह्येष देवपानोऽराꣳ इवाग्ने नेमिर्देवाꣳस्त्वं परिभूरसीत्याह देवान्ह्येष परिभूर्यद्ब्रूयादा वह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै (३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्न आ वह सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप ह्वयत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सꣳ श्यति सोऽस्य सꣳशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता [४] इत्याहाग्निर्वै देवानाꣳ होता य एव देवानाꣳ होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽ

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

शीर्षमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निः
होतारमवृथा इत्यग्निनोभयतो यजमानं
परि गृह्णीयात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेव-
त्या वै जुहूर्भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् (५) यद्द्वे
इव ब्रूयाद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्घृतवतीम-
ध्वर्यो स्रुचमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन
वर्धयति देवायुवमित्याह देवान्ह्येषाऽवति
विश्ववारामित्याह विश्वं ह्येषावतीडामहै
देवां ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञि-
यानित्याह मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नम-
स्या देवा यज्ञिया देवता एव तद्यथाभागं
यजति [६] ।

(विमानुमदित इत्याह चनास्मै होतोपभृद्देवता एव त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाम्नाताः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

कल्पः—" अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनिति अथ चतसृषु " इति । पाठस्तु—

" अग्ने महाꣳ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः । कविशस्तो ब्रह्मसꣳशितो घृताहवनः । प्रणीर्यज्ञानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् । चमसो देवपानः । अराꣳ इवाग्ने नेमिर्देवाꣳस्त्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाय " (ब्रा० का० ३ प्र० अ० ३) इति ।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निविन्मन्त्राः । तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । अग्निरिति यदेष यस्मात्सर्वाहुत्याधारत्वेन महांस्तस्मान्मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिमानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते । यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्भारतेति संबोध्यते । मन्त्रे येयमसावसाविति वीप्सा तेन(तया) भृग्वादीनामृषीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । स च भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्धत प्रज्वलितवन्तस्तस्माद्देवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरैन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इति । शुश्रुवांस श्रुताध्ययनसंपन्ना जात्या विप्रा विद्यया विबुधाः कवयश्च भवन्ति । तैरयमनुमदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छ्वासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वोच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

प्रणीर्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वो-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

हनायाध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादद्दवातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति नातिक्रामति तस्मादयमतूर्तो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति प्राप्नोति तस्मात्तूर्णिर्हव्यवाडित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्भ्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहूसदृशो जुह्वामिवास्मिन्हविष्प्रक्षेपात् । न चास्य दारुमयजुहूवच्छैथिल्यं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवद्दृढमित्यर्थः । यथा मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः । हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानराञ्चेमिः परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुर्थ्यां निविदि देवयत इति पदं शाखान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्(यस्त)स्मै देवयते यजमानाय । एतत्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेवतीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभा भवति । तदेवद्भ्रातृव्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव वाक्यशेषात्तेनैवैतेन यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः—" देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यद्देवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमावह महेन्द्रमावह देवाँ आज्यपाँ आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति न स्वं महिमानमावहेदा चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा " इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

[* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयते, इति ।

* धनुश्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण ह्वयते)। हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्यभागदेवं सोममावह । पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह । पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपदमुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्यायामसांनाय्यिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः सांनाय्यदेवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्प्रयाजानूयाजदेवानावह । अग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थ्यातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज एव देवानभिप्रेत्य स्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वामावाहनकर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽवाहनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मादसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽयं सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवानावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु हविष्प्रापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यद्देवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्णवग्नीषोमाणां विकल्पाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

अग्निमग्न इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाऽऽज्यभागादिविषयक्रमेण देवताः सर्वाः क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथा पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतन्निगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ चाग्न इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संश्यति तीक्ष्णी करोति । सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽप्रमत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—" अथ स्रुगादापनेन स्रुचावादापयत्यभिहोता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्युर्जुहूपभृतौ स्रुचावादत्ते " इति ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

घृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु घृतवती-मध्वर्यो: स्रुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्रुचोरादापनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाम्नातः । तस्य पाठस्तु—

" अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-मान देवता । घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहै देवाꣳ ईडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ४) इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आम्नातम्—" अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा " इति । अतोऽयमग्नि-र्वेत्तु होमकर्म जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते प्रकृष्टम-वित्रं फलदानरूपमस्मद्रक्षणं यस्मिन्होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं वेत्तु होमकर्म जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्नेरुपरि भारः प्रक्षि-प्यते किंतु वयं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि होमकर्म-ज्ञानवन्तस्तिष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः । हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां स्रुचं जुहूमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी कुर्वित्यर्थः । कीदृशीं स्रुचं, देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्सर्वान् राक्षसकृतान्विघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । ईडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं स्तुमः । नमस्यान्नमस्कारप्रियान्पितॄन्नमस्कुर्मः । यज्ञियान्यज्ञप्रियान्देवान्यजाम ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

अग्निर्होतेति । दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सद्भाव इत्येतद्दर्शयति—

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतादृशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं दर्शयति—

साधु त इति । शाखान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि योऽग्निं होतारमवृथा इति किंचिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्यायमर्थः—हे यजमान यस्त्वमग्निं होतारमवृथा होतृत्वेन वृतवानसि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तमिमं शाखान्तरपाठं दूषयति–

यद्ब्रूयादिति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यद्याग्निः होतारमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्श्वयोर्यजमानोऽग्निना परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहाधिक्येन म्रियेत । तस्माच्छाखान्तरपाठो नाऽऽदर्तव्यः ।

यद्यपि जुहूपभृतौ द्वे अपि आदातव्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य जुह्वा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्रुचमित्येकवचनमेव पठनीयमित्येतद्दर्शयति--

यजमानदेवत्येति । स्रुचावित्येव द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समप्रधाने इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभृतमुपेक्षितामिव तिरस्कर्तुं जुहूप्राधान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । नहि जुह्वा इवोपभृतः क्वचिदपि साक्षाद्धोमसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या युक्तम् ।

देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिप्रेतमित्येतद्दर्शयति–

देवायुवमिति । ईडेन्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति -

ईडामहा इति । देवता यजतीत्येदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितॄन्नमस्यतीत्येतदपि द्रष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेर्यो भागः स्तुत्यादिरूप उपचरितस्तं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्–

" चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति ।
विक्रियेत न वाऽऽद्येऽपि किं स्याद्दध्याज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात्पृषदाज्यपान् ।
द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्रहविष्ट्वतः ॥
द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ।
गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसाधिनेमीनामभिधानम्)

चातुर्मास्येषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकारायाड्जोषणनिगमा अतिदिष्टाः । तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः–" देवाꣳ आज्यपाꣳ आवह " । " स्वाहा देवाꣳ आज्यपान् " । " अयाड्देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि " । " देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त " इति । सोऽयमाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः । तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति. द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् । आज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्धविष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविः । ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पृषदाज्यं द्रव्यान्तरम् । तदेव हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेलनादाज्ये पृषत्ता गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वमित्याज्यपशब्दोपेता एव निगमाः पठितव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रीꣳ स्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्र-
स्तानेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशाननु ब्रू-
याद्राजन्यस्य पञ्चदशो वै राजन्यः स्व एवै-
नꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति त्रिष्टुभा परि द-
ध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै

राजन्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति जगत्या परि दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशून्परि गृह्णात्येकविꣳशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविꣳशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै [२] चतुर्विꣳशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिꣳशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिꣳशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे द्वात्रिꣳशतमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिꣳशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशून् (३) अव रुन्धे

[अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः]

चतुश्चत्वारिꣳ शतमनु ब्रूयादिन्द्रियकाम-
स्य चतुश्चत्वारिꣳ शदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं
त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धेऽष्टा-
चत्वारिꣳ शतमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाच-
त्वारिꣳ शदक्षरा जगती जागताः पशवो
जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे सर्वाणि छन्दाꣳ
स्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य
छन्दाꣳ स्यवरुद्धानि यो बहुयाज्यपरिमितमनु
ब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै [४] ॥

(कामयेत प्रतिष्ठित्यै पशून्त्सप्तचत्वारिꣳ शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा निगदादयः ।

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ।

तत्र राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते–

त्रीꣳ स्तृचानिति । प्र वो वाजा इत्येका त्रिरावृत्तत्वात् (त्ता) । अग्न आयाहीत्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया त्रिरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन तृचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीन्वर्णान्राजन्यस्यानुकूलान्करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते -

पञ्चदशानु ब्रूयादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रीꣳस्तृचानित्यनेन विशेषवचनेन नित्यबाधप्राप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तत्संबन्धीन्द्रियरूपत्वम् । राजन्यस्य युयुत्सुत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते-

यदि कामयेतेति । आजुहोत दुवस्यतेत्येषा गायत्री । तत्सवितुरित्यस्या गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चसनिष्पत्तेस्तस्य गायत्रीरूपत्वम् ।

वैश्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते -

सप्तदशानु ब्रूयादिति । "समिध्यमानो अध्वरे" "समिद्धो अग्न आहुत" इत्यनयोर्मध्ये "पृथुपाजा मर्त्यः" "तꣳ सबाधो यतस्रुचः" इत्येतयोर्धाय्ययोः प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्ययोरुत्पन्नत्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ।

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधानीयां विधत्ते-

जगत्या परीति । जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीरदध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं प्रसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते -

एकविꣳशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्भिरेवमुक्तम् -एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः । अग्निमग्निमित्येकादश । पृथुपाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाशतय्यास्विम्म आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थ-

[काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामाभिधानम्]

मागम इति । अस्यायमर्थः--यदा सामिधेनीबुद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्यस्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाहीत्यादिकं यथाम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्यते तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु * धाय्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां संख्या चतुर्थ एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय विधत्ते--

चतुर्विꣳशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिꣳशतमिति । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम् । तच्छन्दोनुष्ठानेनान्नस्य लभ्यत्वात्तस्य च्छन्दसोऽन्नत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिꣳशतमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्रूपत्वमनुष्टुभः । वाचि सर्वेषां छन्दसामन्तर्भावादनुष्टुबितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिꣳशतमिति । पशूनां बृहतीच्छन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वात्तदाहृतत्वम् । फलान्तराय विधत्ते—

चतुश्चत्वारिꣳशतमिति । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अष्टाचत्वारिꣳशतमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाꣳसीति । बहुभिर्दाक्षिणायादिभिरिष्टिभिरग्नीषोमीयादिपशुभिरैन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनत्रये गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि च्छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मात्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि च्छन्दांस्यनुब्रूयात् ।

---

* अत्र ख. पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

'समिध्यमानः प्रथमोऽनुधर्मः' इत्येषा त्रिष्टुप् । 'त्वामग्ने प्र दिव आहुतं घृतेन' इत्येषा जगती । एतदुभयं समिद्धवत्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रीꣳस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिꣳशतमनुब्रूयादित्यन्तेयः संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येतद्विधत्ते ·

अपरिमितामिति । अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

"सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।
पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्पते ॥
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।
पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः" ॥

अनारभ्य श्रूयते -'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति । प्र वो वाजा अभिद्यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदश्यं साप्तदश्यं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः--विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते । प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदश्यमवतिष्ठते । न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति । साप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्--

"साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।
पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥

[काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्]

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ।
भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः " ॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगामीति चेन्मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं प्रकृतावववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार--' चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ' इति । तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृताविति पूर्वः पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्--

" सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।
संहृतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽस्योऽस्त्वाज्यभागवत् ।
सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे ।
पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् " ॥

अनारभ्य किंचिदाम्नायते--" सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् " इति । तथा वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ मित्रविन्दायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदश्यं विहितम् । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धत्वाद्विकृतिष्वेतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत्क्लृप्तोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति । साप्तदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः-- वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते, किंतु चोदकप्रा-

प्तास्ता अनूद्य साप्तदश्यं विधीयते । तत्र साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या क्रतुसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः । क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी विकृतिसंबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु यद्वा प्रकरणविधिर्वैमृधादिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणवदुपसंहारो न त्वाज्यभागवदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

"सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।
आगमः पूर्ववन्नैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥
तत्राप्याद्यन्तयोर्यावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ।
अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥
त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ।
विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् " ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—"एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य" इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः -एकादशाभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्वा वृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—" त्रिः

[सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्युधाराविशेषयोरभिधानम्]

प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् " इति । अतः काम्यानामभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यापुरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथा सति तदेवाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षण्णामृचामागमेनैकविंशसंख्या पूरणीया ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्ह्याश्रुततरं वदति तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्सदेवमन्तरानूच्यꣳ सदेवत्वाय विद्वाꣳसो वै (१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वानोऽभूवन्न पन्थानः सम

रुक्षन्नन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽ-
थान्वाहाध्वनां विधृत्यै पथामसꣳरोहायाथो
भूतं चैव भविष्यच्चाव रुन्धेऽथो परिमितं
चैवापरिमितं चाव रुन्द्धेऽथो ग्राम्याꣳश्चैव
पशूनारण्याꣳश्चाव रुन्धेऽथो [२] देव
लोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति देवा
वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्र-
जापतिस्तूष्णीमाघारमाऽऽघारयत्ततो वै देवा
यज्ञमन्वपश्यन्यत्तूष्णीमाघारमाघारयति यज्ञ-
स्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवाभ्यन-
क्त्यलूक्षो भवति य एवं वेदाथो तर्पयत्येवै-
नास्तृप्यति प्रजया पशुभिः [३] य एवं
वेद यदेकयाऽऽघारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वा-
भ्यां द्वे प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्रेचयेन्मन-
साऽऽघारयति मनसा ह्यनाप्तमाप्यते ति
र्यञ्चमाघारयत्यच्छम्बट्कारं वाक्च मन-
श्चाऽऽर्तीयेतामहं देवेभ्यो हव्यं वहामीति
वागब्रवीदहं देवेभ्य इति मनस्तौ प्रजापतिं
प्रश्नमैताꣳ सोऽब्रवीत् [४] प्रजापतिर्दूती
रेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्यायति
तद्वाचा वदतीति तत्खलु तुभ्यं न वाचा

जुहवान्नित्यब्रवीत्तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन एव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैना न्त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणार्ध्यं त्रयः [५] इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्ध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या आघारमा घारयति तिर इव [६] वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयत्यृजुमा घारयत्यृजुरिव हि प्राणः संततमा घारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मं तस्याऽऽघारयेत्प्राणमेवास्माज्जिह्मं नयति ताजक्प्र मीयते शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाघार आत्मा ध्रुवा [७] आघारमाघार्यं ध्रुवाꣳ समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्दैव्योऽसुराणां तौ प्रजा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

पति प्रश्नमैताꣳ स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदे-
तद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः शृणुतेति
वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव देवानां
तमवृणीत ततो देवाः (८) अभवन्पराऽ-
सुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्ब्राह्म-
णश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह य-
द्ब्राह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्रा-
ह्मणो न परोच्यः (९) ॥

(वा आरण्याꣳश्चाव रुन्धेऽथो पशुभिः सोऽब्रवीद्दक्षिणाध्यर्धं त्रयं
इव ध्रुवा देवाश्चत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराघारविशेषश्चाभिधीयते । तत्राऽऽदौ तावद्यागकर्तॄणामुपवीतं विधातुं प्रस्तौति—

निवीतमिति । यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वस्त्रेण वा धीयेते संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् । तस्माद्दृषितपर्णं निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽधस्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनावीतम् । तच्च पितॄणां कर्माणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः प्राचीनावीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपवीतस्य लक्षणं स्वाध्यायब्राह्मणे समाम्नातम्—' दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् ' इति । तच्च देवानां कर्माणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्यायादिकं तथैवाऽऽचरन्ति इदानीं विधत्ते—

उप व्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवलक्ष्ममेव देवचिन्हमेव कृतं भवति यागकर्तॄणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते—

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठन्मनुष्य आ समन्तादतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मात्तिष्ठन्ननुब्रूयात् । तदेवानूद्य प्रशंसति—

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसनादुत्थितस्य प्रत्यासन्नः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिजित्यै संपद्यते । याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते—

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलनाभावादत्र प्रतिष्ठा । अत्युच्चध्वानिमतिनीचध्वानिं चापवदन्मध्यमध्वानिं विधत्ते—

यत्क्रौञ्चमन्वाहेति । यथा क्रौञ्चाख्यः पक्षिविशेष उच्चध्वानिं करोति तत्सदृशे सत्यासुरं भवेत् । मनुष्यास्तूपविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः सोऽपि वर्ज्यः । मध्यमध्वनेर्देवप्रियत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंचिद्विशेषं विधत्ते—

विद्वा२ंसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानुब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदिमध्य एव प्रक्षिप्यानब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् ' ते च दक्षिणं पादं वहिर्न प्रक्षिपन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृवा भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति, किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन पन्थानस्ताग्विदुषः पुरुषान्नैव समरुक्षन्संरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्गभ्रंशो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादविन्यासं बहुधा प्रशंसति–

अथो भूतमिति । चतुर्ष्वप्येतेषु प्रथमेनान्तःपादप्रशंसा द्वितीयेन बहिष्पादप्रशंसेति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा हौत्राः समापिताः । अथाऽऽध्वर्यवस्त्वाघारं विधत्ते–

[देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनीरनूच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापृतमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं किंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य तूष्णीमेव ऋजुमाघारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्तव्यविशेषमनुस्मृतवन्तः । अतोऽत्रापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाघारोऽनन्तरभाविनो यज्ञकर्तव्यस्यानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपयत्य स्रुवेण प्राजापत्यमाघारमाघारयतीति अत्रमाघारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावादयो गुणविशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाऽऽघारं प्रशंसति–

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिभाननाघारस्य

[सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाधारविशेषयोर भिधानम्]

प्रयोजनं, किंतु वन्हौ प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् । एतद्वेदनं प्रशंसति -

अलूक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमरूक्षः पारुष्यरहितः स्नेहोपेतो भवति । आवारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारेणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्तर्पयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति-

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण-‘ स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्याऽऽसीन उत्तरं परिधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमृजुꣳ संततं ज्योतिष्मत्याधारयन्सर्वाणीध्मकाष्ठानि सꣳस्पर्शयति ’ इति । वेदेनोपयम्य स्रुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वोत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ स्रुवद्युक्तहस्तमन्तः प्रसार्य ज्योतिष्मति वन्हौ घृतं क्षारयंस्तद्घृतं सर्वसामिधेनीकाष्ठस्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्ध्यानं वदेत-द्विधत्ते-

यदेकयेति । यद्येकामृचं पठित्वाऽऽधारयेत्तदानीमेकैव सामिधेनी तृप्ता भवेत् । द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिर्ऋग्भिराधारं यदि कुर्यात्तेनायमाधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋक्प्राप्ता । तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मनसैवाऽऽधारयेन्मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा प्राप्तुं शक्यते ।

दक्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् । स एव सूत्रकार आधारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्-‘ ऋजू प्राञ्चौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा ’ इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यञ्चमेति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीचीमारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि घृतं पतेत् । तथा सति समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बट्कारं यथा

[सामिधेनीषु हौतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमित्संस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽघारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति—

वाक्च मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी क्रियते—' अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि ' इति वाक्येन । ततो वाक्च मनश्चेत्येतौ हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्-हे वाक्त्वं मनसो दूतीरेवासि दासीभूतेवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते-यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूतीत्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि वाचा मा जुहोत्विति । तस्मादाघारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होम प्रजापतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण " इध्मसंनहनैः सह स्फ्यैश्चैते स्फ्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिक्रामन्परिधीन्यथापरिधि तमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्य " इति । तदेतत्संमार्जनं स्फ्येन सहितैरिध्मसंनहनदर्भैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्त्संमार्ष्टीति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनावृत्तिं विधत्ते-

त्रिर्मध्यममिति । प्राणापानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं प्रसिद्धं, स्वर्गलोकयमलोकब्रह्मलोकविषयास्त्रयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो जय इतरयोः प्राप्तिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तूयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—" वेदेनाग्निं त्रिरुपवाजय " इति । तदेतद्विधत्ते-

त्रिरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति-

[सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाद्ध्वर्य्वाधारविशेषयोरभिधानम्]

द्वादश समिति । न केवलं संवत्सरदेवताया: प्रीति: किंतु तत्संवत्सरं यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वत्र विहितं तिर्यञ्चमाघारमनूद्य प्रशंसति—

आघारमिति । प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमान: स्वर्गो लोको दक्षिणोत्तरायामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यगाघारेण यजमानाय स्वर्गमुत्पादितवान्भवति । अथवा स्रुच्याघारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्द्रष्टव्य: ।

आघारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

ऋजुमिति । दक्षिणां दिशामारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाघारधाराया वक्रत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च हृदयमारभ्य मुखे नि:सरन्वामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन ऋजुरेव भवति संततश्च भवति । अत: प्राणस्यान्नस्य च संतत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षसामवकाशाभावादप्रहतिर्भवति । ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्रत्वं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्मं वक्रं यथा भवति तथाऽऽघारयेत् । तेन वक्रत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु प्रविश्य वक्रत्वं प्रापयति । तेन श्वासोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आघारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिर:स्थानीयस्याऽऽघारस्य प्रक्षेपे सति स्वास्मिन्नेव यज्ञशिर: स्थापितवान्भवति । ननु

[सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाधारविशेषयोराभिधानम्]

परिधिसंमार्जनादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां व्याख्यायमानत्वाद्भुवनमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वृजुत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्तदोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादनुब्राह्मणमेतादिति संप्रदायविदः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण " ऊर्ध्वस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाꣳश्चिकित्विन्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानः" । इति " इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता " इति च । अस्यायमर्थः- यजमानस्य यादृशान्यार्षेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्तव्यानि । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्तावे त्वार्षेयं वृणीत इति होतृकर्तृकमग्निविषयं वरणमुक्तम् । तयोरयं विशेषः । अर्वाञ्चमारभ्येत ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युर्वृणीते । होता तूत्तममारभ्याधस्तनान्वृणीते । तद्यथा--भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युकर्तृके तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते–

अग्निर्देवानामिति । द्विविधो ह्यग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः स च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो दैव्यः । स चान्यत्रापि श्रूयते--' दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विप्रुषो भागधेयम् ' इति । स चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तावुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र

[सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाधारविशेषयोरभिधानम्]

योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः। ब्रह्माणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात्। दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति। तयोर्मध्ये ब्राह्मणमाग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत् हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमर्हसि। तस्मात्त्वमेव यागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति। किं तत्सर्वमिति तदुच्यते--होतारं प्रत्यध्वर्युराश्रावयेति प्रयुङ्क्ते तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते--हे देवा इदं यजमानसंबन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे होतस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत्। तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां श्रवणं यथा भवति तथा हौत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति। आसुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुक्तत्वादसौ याज्यादिकं मा ब्रवीत्यभिप्रायः। यस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं कृतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन्। पराभूता असुराः। प्रशंसति--

यद्ब्राह्मणश्चेति। यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति अधिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्यैवाऽऽधिक्यं ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति। ब्राह्मणस्य पराभववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति। तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभवविषयो न कर्तव्यः। सोऽयं प्रासङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः

अत्र मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

" निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः।
अपूर्वत्वात्प्रकरणान्नुः क्रतोर्वा विधीयते।
प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात्।
उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता "॥

[सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाचारविशेषयोरभिधानम्]

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णसाधारणवत्सर्वपुरुषार्थ इत्येक प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः प्रकरणबलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं, लोहितोष्णीषादिवद्दृत्विग्धर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयं न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पतेत् । अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसावैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिंश्चोपवीतविधावर्थवादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये उपवीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन (ण) स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः । उपव्ययत इत्यस्य तु विधित्वं प्रथमकाण्डस्याऽऽद्यानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽथवा ।
दर्शाङ्गता प्रक्रियैषाऽन्तराऽतोऽस्त्विहाग्रिमः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

लिङ्गादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः । एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्–“ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणास्यावान्तरस्यं स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेन्न । निविद्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगतत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महाꣳ असीत्याद्याभिर्निविद्भिर्वैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते–निविद्भिर्न्यवेदयन् । तन्निविदां निवित्त्वम् ” इति । ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । भवतु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं, निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेन्न । काम्यसामिधेनीभिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्–

सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाल्लिङ्गं स्यात्सिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेवदनूदितम् ” ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्याधारविशेषयोरभिधानम्)

" यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति " इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्येन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधाय तस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासंभवात्प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" ऋजुत्वाद्य आघारे विकल्पन्ते न वाऽग्रिमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः " ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते— ऋजुमाघारयति, संततमाघारयति, आघारमाघारयति ' इति । तेषामृजुत्वादीनामाघारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेन्न । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टाद्वारभेदात्सहानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् –

' आघारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्रिमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽज्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ' ॥

संततमाघारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् अतो मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेन्नैवम् । धा (घा) र्यमाणाज्यबिन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य बिन्दुपातेऽपि कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याघाराय यदाज्यं जुह्वा गृहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकालवर्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

आयुष्ट आयुर्दा अग्न आ प्यायस्व सं तेऽवते हेड उदुत्तम प्र णो देव्या नो दिवोऽग्नाविष्णू अग्नाविष्णू इमं मे वरुण तत्त्वा याम्युदुत्यं चित्रम् । अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः । तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यह्वीः । सम् (१) अन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति । तमू शुचिꣳ शुचयो दीदिवाꣳसमपां नपातं परि तस्थुरापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः । स शुक्रेण शिक्वना रेवदग्निर्दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु । इन्द्रावरुणयोरहꣳ सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृडात ईदृशे । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः [२] विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् । दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः । आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्र

मुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो अग्नेऽवमो भवो
ती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अव
यक्ष्व नो वरुणम् (३) रराणो वीहि
मृडीकꣳ सुहवो न एधि । प्रप्रायमग्नि-
र्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः । प्र ते यक्षि प्र
त इयर्मि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवे-
षु । धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे
पूरवे प्रत्न राजन् । (४) वि पाजसा वि
ज्योतिषा । स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष
यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत् । तꣳ सुप्र-
तीकꣳ सुदृशꣳ स्वञ्चमविद्वाꣳसो विदुष्ट-
रꣳ सपेम । स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वा-
न्प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत् । अꣳहोमुचे
विवेष यन्मा वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रिया-
णि शतक्रतोऽनु ते दायि ॥ ५ ॥

(यह्वीः सयध्वराय नो वरुणꣳ राजꣳश्चतुश्चत्वारिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

[काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्]

विश्वरूपस्त्वष्टेन्द्रं वृत्रं ब्रह्मवादिनः स त्वै नासोमयाज्येष वै देवरथो देवा वै नर्चि नायज्ञोऽग्ने महान्त्रीन्निवीतमायष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नैनꣳ शीतरूरावद्य वसु पूर्वेद्युर्वाजा इत्यग्ने महान्निवीतमन्या यन्ति चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

होतुर्नियम आघारश्लोकमेकादशे द्वयम् ।

अथ द्वादशे काम्येष्टियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अतीते तृतीयप्रपाठके इदमाम्नातम्-" यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालꣳ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालꣳ सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालम् " इति । तथा ' यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ' इति । ' यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् ' इति च । एतेषु सप्तसु हविःषु क्रमेण याज्यानुवाक्याप्रतीकानि दर्शयति-

आयुष्ट इति । तत्राऽऽग्नेयस्याऽऽयुष्टे विश्वतोऽदधदिति पुरोनुवाक्या । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सौम्यस्य त्वा प्यायस्व समेतु त इति पुरोनुवाक्या । सं ते पयाꣳसि समु यन्तु वाजा इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डे मा नो हिꣳसीदित्यनुवाके व्याख्यास्यते । वारुणदशकपालस्याव ते हेड इति पुरोनुवाक्या । उदुत्तमाभीति याज्या । एतच्चोभयं वैश्वानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सारस्वतस्य प्र णो देवीत्यनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत इति याज्या । आग्नावैष्णवस्याग्नाविष्णू

महि तद्वामिति पुरोनुवाक्या । अग्नाविष्णू महि धामेति याज्या । चतुष्टयम-प्येतत्प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके व्याख्यातम् । वारुणचतुष्कपाल-स्येमं मे वरुणेति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा यामीति याज्या । एतच्चोभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके व्याख्यातम् । सौर्यस्योदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थप्रपा-ठके व्याख्यातम् ।

अथापोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अपां नपादिति । अपामुदकानां नपाद्विनाशयिता तथाविधनामकः क-श्चिद्देव उपस्थं स्वस्योपवेशनस्थानमास्थादातिष्ठति प्राप्नोमीत्यर्थः । कीदृशो देवः । जिह्मानामूर्ध्वं आवर्तरूपेण कुटिलगतीनामुदकानामुपरि वर्तमानः । विद्युतं वसानो मेघमण्डलमध्य उपविष्टत्वाद्विद्युदेव तस्याऽऽच्छादकं वस्त्रम् । आपश्च तं देवं परियन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश्य आपः । तस्य देवस्य ज्येष्ठं प्रशस्तं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीर्धारयन्त्यः । बहुलवृष्ट्या स्वकीयस्य स्वामिनस्तस्य देवस्य माहात्म्यं ख्यापयन्त्य इत्यर्थः । हिरण्यवर्णा बहूनां विद्युतां मध्ये वर्तमान-त्वाद्धेमवर्णत्वम् । यह्वीर्महत्यः । तत्रैव याज्यामाह—

समन्या इति । अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं संगताः प्रवाहरूपेण गच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण * प्रविष्टा इव तिष्ठन्ति । ऊर्वो वडवाग्नेराधारः समुद्रः । स च वहन्तीषु स्थिरासु चाप्सु समानः । न तावदयं प्रवहन्तीनामपां प्रवेशेन वर्धते स्वयम् । नापि तासामभावे सति स्थिराभि-रद्भिः परिक्षीयते । तादृशं समुद्रं नद्यः पृणन्ति स्वप्रवेशेन प्रीणयन्ति । तमु शुचय आपः परितो व्याप्य तस्थुः स्थिताः । कीदृशं, शुचिं शोधयितारं दीदिवांसं व-डवाग्निजनकत्वेन दीप्यमानमपां नपातमविनाशयितारम् ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

तमस्मेरा इति । तमपां नपातमापः परियन्ति । कीदृशं तं युवानं सर्वदा यौवनोपेतम् । कीदृश्य आपः, अस्मेरा विडम्बनारूपेण स्मयरहिता अनुकूला इत्यर्थः । युवतयः सर्वदा यौवनोपेताः । मर्मृज्यमानास्तत्संयोगे शोध्यमानाः ।

* ख. पुस्तके 'उपरिष्टादिव' इति पाठान्तरम् ।

[काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्]

सोऽपां नपादग्निरनिध्मः काष्ठरहितोऽप्यप्सु दीदाय दीप्यते । कीदृशः, शुक्रेण शिक्वना युक्तः शुद्धेन प्रकाशेन युक्तः, रेवद्धनवान् , घृतनिर्णिग्विलापनेन घृतं निर्णेनेक्ति निःशेषेण शोधयतीति घृतनिर्णिक् ।

यो पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदित्यस्याः पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रावरुणयोरिति। सम्राजोः सम्यग्दीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरवो रक्षणमहमावृणे सर्वतः प्रार्थये । तौ चेन्द्रावरुणावीदृशे रक्षणे वृतौ नोऽस्मान्मृडातः सर्वदा सुखयताम् । तत्रैव याज्यामाह—

इन्द्रावरुणेति । हे इन्द्रावरुणौ युवं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखमापन्निवारणरूपं यच्छतम् । किमर्थम्, अध्वराय यागानुष्ठानाय विशे प्रजासमृद्धये जनाय परिवारकजनसिद्धये च । यः पाप्मा दुर्धिययज्युपाति अस्मदीयं दीर्घकालमाविधागमयोगमतिलङ्घ्य नोऽस्मान्वनुष्यति पीडयति । वयं तु युवयोरनुग्रहवशात्पृतनासु पापकृतासु पीडासु दूढ्यो दृढतरा अपीडिताः सन्तस्तं पाप्मानं जयेम ।

पञ्चमकाण्डे मैत्रावरुण्यामिक्षा विहिता—“ यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत ” इति । तत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ नो मित्रेति । आ नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्या । प्र बाहवेति याज्या । एतदुभयमग्नाविष्णू महि तद्वामित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

पुनराधेयप्रकरण आम्नातम्—“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते यस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् ” इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नो अग्ने इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं मर्कि विद्वान्सन्वरुणस्य देवस्य हेडोऽस्मद्विषयं क्रोधमवयासिसीष्ठा अपनय । यजिष्ठो यष्टृतमोऽतिशयेन यागनिष्पादकः । वन्हितमोऽतिशयेन देवहविर्वोढा । शोशुचानोऽत्यन्तं दीप्यमानः । विश्वा द्वेषांसि सर्वान्विरोधिकृतान्द्वेषानस्मत्प्रमुमुग्ध्यस्मत्तः प्रमोचय ।

तत्रैव याज्यामाह—

स त्वं न इति। हेऽग्ने स त्वं नोऽस्माकमूत्या रक्षणेनावमो भव रक्षको भव। कीदृशस्त्वम्। अस्या उषसो व्युष्टौ नेदिष्ठोऽद्यतनस्योषःकालस्योपरितने प्रातः-कालेऽत्यन्तं प्रत्यासन्नो नोऽस्माकं वरुणं वरुणेन कृतमभीष्टनिवारकं पापादिकम-वयक्ष्व नाशय। रराणो रममाणः सन्मृडीकं सुखसाधनमस्मदीयं हविर्वीहि भक्षय। ततो योऽस्माकं सुहव एधि सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यो भव।

'यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाश-मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते" इत्यत्र प्रवतोऽग्नेर्हविषः पुरो-नुवाक्यामाह—

प्रप्रायमिति। अयमग्निर्भरतस्य हविर्भरणवतो यजमानस्याऽऽह्वानं प्रप्रशृ-ण्वेऽतिप्रकर्षेण शृणोतु। यद्योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भा भासमानः सन्बृहद्दोच-तेऽत्यन्तं दीप्यते। योऽग्निः पृतनासु सङ्ग्रामेषु पुरुं जयपूर्तिमभितस्थौ सर्वतः करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दीदाय भवतु अतिथिरिवेह समागच्छतु। कीदृ-शोऽग्निः। दैव्यो देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलभूतः। तत्रैव याज्यामाह—

प्र ते यक्षीति। हेऽग्ने ते त्वदर्थं प्रयक्षि प्रकर्षेण यजे ते त्वदीयं मन्म मननं मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षेणेयर्मि व्याप्नोमि। नोऽस्माकं हवेषु यागेषु वन्द्यो नमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवति तेन प्रकारेणानुग्रहमियर्मीति पूर्वत्रा-न्वयः। हेऽग्ने त्वमियक्षवे यष्टुमिच्छते पुरवे हविः पूरयित्रे यजमानाय प्रियं दातुं धन्वन्प्रपेवासि मरुभूमौ शीतलपानीयपूर्णशालिवासि। हे प्रत्न पुरातन, हे राज-न्दीप्यमान। एतद्रूपं वह्निविशेषणम्।

अथ विबाधवतोऽग्नेर्याज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति—

वि पाजसेति। वि पाजसा पृथुना शोशुचान इत्येषा पुरोनुवाक्या। सेयं चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्याख्यास्यते। वि ज्योतिषा बृहतेति याज्या कृणुष्व पाज इत्यनुवाके व्याख्याता। अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरोनुवाक्या-माह—

स त्वमग्न इति। हेऽग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मप्रारम्भमात्रेण यातुधान्यो राक्ष-सजातीः सर्वाः प्रत्योष प्रत्येकं दह। कीदृशस्त्वम्, उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु याग-गृहेषु दीद्यद्दीप्यमानः। तत्रैव याज्यामाह—

[काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्]

तꣳ सुप्रतीकमिति । वयं तमग्निं सपेम समवेताः प्राप्ता भूयास्म । कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनोपक्रमम् , अस्मास्वनुग्रहस्तेन सुष्टूपक्रान्तं, सुदृशं शोभनकटाक्षेणास्मान्पश्यन्तं, स्वञ्चमस्मदीये कर्माणि सुष्ठ्वागच्छन्तं, विदुष्टरमतिशयेन भक्तचित्तवेदिनम् । यद्यपि वयमविद्वांसस्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्तथाऽपि तं प्राप्तास्मः । सोऽग्निर्वक्षद्यष्टुमिच्छतां पुरुषाणां विश्वा वयुनानि सर्वानभिप्रायविशेषान्विद्वाञ्जानन्नवतिष्ठति । अतः सोऽग्निरस्मदीयं हव्यं प्रवोचत्प्रकर्षेण ब्रवीतु ।

अथ " यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते " इत्येतेषु त्रिहविःषु याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति—

अꣳहोमुच इति । अꣳहोमुचे प्र भरेमेत्येषा प्रथमस्य हविषः पुरोनुवाक्या । विवेष यन्मेति याज्या । वि न इन्द्र मृध इति द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । इन्द्र क्षममभि वाममिति याज्या । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इति तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । अनु तेदायि मह इत्येषा याज्या । तदेतत्षट्कं प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

" ज्योगामयाविनो ह्यायुरायुर्दाऽग्नेयके तथा ।
आप्या सं ते च सौम्ये स्यादवोदुत्तेति वारुणे ॥
सारस्वते प्र णो ह्यानोऽग्नाऽग्नावैष्णवे भवेत् ।
इमं तत्त्वाऽश्वदानीष्टौ उदु चित्रं तु सौर्यके ॥
अपां न समपोनप्त्र इन्द्रावेत्यैन्द्रवारुणे ।
मैत्रावरुण आमिक्षायागे त्वा नः प्र वेति च ॥
पुनराधेयके त्वाग्निवारुणे त्वं न इत्युभे ।
प्रप्रेति प्रवदाग्नेये विद्वयं बाधसंयुते ॥
स त्वं प्रतीकसंयुक्ते अꣳ हवित्यैन्द्रयामके ।
वीन्द्रेति वैमृधे हीन्द्रियाऽनु ते त्विन्द्रियावते ।
मन्त्रा ह्यस्मिन्ननुवाके पञ्चत्रिंशदुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः

॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठः प्रपाठकः)।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)।

हरिः ॐ ।

समिधो यजति वसन्तमेवर्तूनामव रुन्धे तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवाव रुन्ध इडो यजति वर्षा एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मात्स्वाहाकृता हेमन्पशवोऽव सीदन्ति समिधो यजत्युषस एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं यजति यज्ञमेवाव रुन्धे

[प्रयाजविधिः]

[१] इडो यजति पशूनेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे समानयत उपभृतस्तेजो वा ऽऽज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रुन्धे दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनूनपातं यजति [२] यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजाति य एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठत्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठति देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्यो ऽसुरान्प्राणुदन्त तत्प्रयाजानाम् (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्त प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते समिधो बह्वीरिव यजति तनूनपातमेकमिव मिथुनं तदिडो बह्वीरिव यजति बर्हिरेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेद

[प्रयाजविधिः]

प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते देवानां वा अनिष्टा देवता आसन्नथासुरा यज्ञमजिघांसन्ते देवा गायत्रीं व्यौहन्पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो वर्म यज्ञायाभवद्वर्म यजमानाय यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्वरूथं पुरस्ताद्वर्षीयः पश्चाद्ध्रसीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः [५] इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञꣳ सꣳस्थाप्यमपश्यन्तꣳ स्वाहाकारेण प्रयाजेषु समस्थापयन्वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सꣳस्थापयन्ति प्रयाजानिष्ट्वा हवीꣳष्यभि घारयति यज्ञस्य संतत्या अथो हविरेवाकरथो यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानिष्ट्वा हवीꣳष्यभिघारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणम् [६] करुते तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न कथा पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यस्कन्नमेव तद्यत्प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्र्येव तेन गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून्यजमानाय प्र जनयति [७] ॥

[प्रयाजविधिः]

(यज्ञमेवावं रुन्धे तनूनपातं यजति प्रयाजानामेव वेद प्र रक्षोभ्यः साधारणं पञ्चत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
हौत्रमाध्वर्यवं चाऽऽधारास्तं पञ्चम ईरितम् ।
प्रयाजाद्यवशिष्टं तु वक्ति षष्ठे प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्याः । तेषां मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक एवमाम्नाताः–'समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु । इडा अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाꣳ आज्यपान् । स्वाहाऽग्निꣳ होत्राज्जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु ।' (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ५) इति ।

एयेषां मन्त्राणां विनियोगं बौधायनो दर्शयति–'समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्विति प्रथमं तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयम्' इत्यादि ।

हेऽग्ने समिध्यमानास्तव मूर्तय आज्यस्य वियन्तु हूयमानमिदमाज्यमश्नन्तु । तनूं शरीरं न पातयति न नाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्ने द्वितीया तनूनपात्तव मूर्तिराज्यं पिबतु । हेऽग्न इड ईड्याः स्तुत्यास्तव मूर्तय आज्यं पिबन्तु । बृहणाद्बर्हिः । हेऽग्ने फलं बृहयन्ती तव मूर्तिराज्यं पिबतु । अग्निं प्रथमाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा हुतमस्त्विति भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यम् । आवाहननिगदे या देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन्स्वाहाकारनिगदेऽपि निर्दिश्यन्त इत्यवधेयम् ।

होत्रात् , होमनिमित्तं स्विष्टकरणार्थमित्यर्थः । हेऽग्न एते सर्वे देवाः प्रीयमाणा इदानीं त्वन्मुखेनाऽऽज्यं पिबन्तु ।

तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः साध्यान्प्रयाजान्विधत्ते-**समिध इति** ।

अत्र समिदादिशब्दैर्यागविशेषनामान्युच्यन्ते । ऋतवो वै प्रयाजा इत्येवमृतुत्वेन स्तूयमानत्वात्तैः प्रयाजैः क्रमेण वसन्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात्स्वाहाकारयागेन(ण) हेमन्तावरोधस्तस्माद्धेमन्हेमन्ते पशवोऽवसीदन्ति, द्विपादश्चतुष्पादश्च हिमेन पीड्यन्ते, तेन तत्र दृष्टान्तः स्वाहाकृता इति । स्वाहाकारेण प्रक्षिप्ताः समिधो यथा दाहेन पीड्यन्ते तद्वदित्यर्थः । तादृश उग्रोऽपि हेमन्तोऽस्याधीनो भवतीति यागस्तुतिः ।

पुनरपि विधानान्तरेण प्रशंसति-**समिधो यजतीति** ।

समिच्छब्देन समित्स्तुतिसूचनादुषसोऽवरोधः । तनूनपाच्छब्देनाविनाशसूचनात्कृत्स्नयज्ञावरोधः । इट्शब्देनेष्यमाणक्षीरादिसूचनात्पश्वरोधः । प्रजा वै बर्हिरिति श्रुत्यन्तराद्बर्हिर्यागेन(ण) प्रजावरोधः ।

चतुर्थप्रयाजार्थमौपभृतस्याऽऽज्यस्य जुह्वामानयनं विधत्ते-

समानयतीति । उपभृतः सकाशाज्जुह्वामर्धमाज्यं सम्यगानयेत् । बर्हिर्यागस्य प्रजारूपत्वादाज्यस्य तेजस्त्वात्प्रजासु तेजः स्थापितं भवति ।

पञ्चमप्रयाजमवशिष्टं प्रशंसति-**स्वाहाकारमिति** ।

अस्मिन्प्रयाजे स्वाहाशब्दानामग्न्यादिशब्दानां च बहूनामुच्यमानत्वात्तेन वागवरोधः ।

पूर्वोक्तवसन्ताद्यवरोधाः पञ्चेदानीमुक्ता उषःकालाद्यवरोधाः पञ्चेति दशसंख्याद्वारा यागान्प्रशंसति ।

दश समिति । पुनरपि तत्तल्लोकप्रतिष्ठामुखेन प्रशंसति-

समिधो यजतीति । समिद्यागस्य प्राथम्यात्तेनास्मिन्प्रथमलोके प्रतिष्ठा । प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकमित्युक्तत्वाद्दीक्षादिरूपो यज्ञो लोकद्वयवर्त्यन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयत्वसाम्यात्तनूनपाद्यागेन प्रतिष्ठा । इडया

(प्रयाजविधिः)

गस्य पशुसंबन्धः पूर्वमेवोक्तः। बर्हिः शब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य सूचनात्तद्यागेन त्रिष्वपि पूर्वोक्तेषु देवयानमार्गेषु प्रतिष्ठा। स्वाहाकारयागस्योत्तमत्वात्तेन स्वर्गप्रतिष्ठा। भूलोकमारभ्य स्वर्गान्ता यथोक्ता एतावन्त एव देवानां पूज्यानामपेक्षिता लोकास्तेषु सर्वेषु यथाक्रममेवैतैः प्रतिष्ठितो भवति।

इदानीं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—

देवासुरा इति। अस्माकमेवैते लोका भवेयुरित्युभयेषां परस्परं स्पर्धा। प्राणुदन्त विरोधिना यैर्यागैस्ते यागाः प्रयाजाः।

यदुक्तं सूत्रकारेण—'यं कामयेताभितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रामं तस्य जुहुयात्' इति आभितरमुत्तरोत्तरवृद्ध्येत्यर्थः। तदेतत्सूत्रोक्तमभिक्रामं विधत्ते—

अभिक्राममिति। अभिक्रम्याभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथमं हुत्वा पादं पुरतः प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहुयात्। तदेतदभिक्रमणम्।

स्त्रीलिङ्गबहुवचननिर्देशं लिङ्गान्तरैकवचननिर्देशं च सह प्रशंसति—

यो वै प्रयाजानामिति। एकस्य पुरुषस्य बह्वयः स्त्रियो लोके भवन्ति, तत्साम्यादत्र मिथुनत्वोपचारः। मूर्तिबहुत्वेऽपि देवत्वैक्याद्बह्वीरिवेत्युपक्रमोक्तिः। कवचरूपत्वं सैन्यसादृश्यं च संपाद्य प्रशंसति—

देवानां वा इति। पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाज्यभागादिदेवता अनिष्टा आसन्। तत्तदिज्याया: प्रागेव तस्मिन्नवसरे समागत्यासुरा यज्ञं हनिष्याम इत्यैच्छन्। अतस्तदिज्यात्प्रतिबद्धास्तत्प्रतीकारत्वेन देवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः। तत्राक्षरपञ्चकस्य व्यूहो यज्ञानुष्ठानात्प्राचीनो रक्षकः। अक्षत्रयव्यूहः प्रतीचीनो रक्षकः। ततो व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादनायाभवत्। तथा यजमानस्यापि। अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिज्यन्ते। त्र्यक्षररूपत्वेन त्रयोऽनूयाजाः पश्चादिज्यन्ते। तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोरुभयतो रक्षणम्। तेन रक्षणेन भ्रातृव्यस्याभिभूतिर्भवति। यस्मादत्र प्राचीनान्यक्षराणि बहूनि प्रतीचीनान्यल्पानि तस्माल्लोकेऽपि युद्धार्थं गच्छन्त्यां सेनायां पुरस्ताद्भूरूथं जनसंघः परकीयसैन्यस्य भयोत्पादनाय भूयान्निविष्णाद्यते। पृष्ठभागे त्वल्पीयान्

प्रयाजशेषेण हविर भिघारणं विधत्ते—

देवा वै पुरेति । देवाः कदाचिद्यागं कुर्वन्तो यज्ञोपघातिनां रक्षसामागमनात्पुरा स्वाहाकारनामधेयेन पञ्चमप्रयाजेन यज्ञः समापनीय इति विचार्य तथैव समापयन् । तदयुक्तं, यज्ञविच्छेदप्रसङ्गात् । अतः प्रयाजानिष्ट्वा तच्छेषेणाऽऽज्येन वेदमासादितानां हविषामभिघारणे सति यज्ञः संततो भवति । अथो पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्ट्वं कृतं भवति । किंच, यथापूर्वमुत्तरमुपैति प्रयाणा यथा निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तथैवाऽऽज्यभागाद्यनुष्ठानमपि निर्विघ्नेन प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाभिघारणं प्रशंसति—

पिता वै प्रयाजा इति । प्रथमभावित्वात्प्रयाजानां पितृत्वं, पश्चाद्भावित्वादनूयाजानां पुत्रत्वम् । अनुयाजार्थं च हविरुपभृति गृहीतमस्ति । पुरोडाशादिहविरभिघारणवेलायामौपभृतमपि हविः प्रयाजशेषेणाभिघारयति । तथा सति पितृस्थानीयं प्रयाजानां संबन्धि यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं तत्पुत्रस्थानीयानामनूयाजानामपि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिकोदाहरणेन विस्पष्टयति—

तस्मादाहुरिति । लोके हि बालेन पुत्रेण यदुपार्जितं तद्द्रव्यं स पुत्र उत्तरकाले स्वजीवनार्थमसाधारणत्वेन संगृह्य गुप्तं करोति न तु पित्रे प्रयच्छति न तु भ्रातृभ्यः । पित्रा तु यदुपार्ज्यते तत्पितुर्बालपुत्रस्य तद्भ्रातृणां च साधारणं भवति । तेन हि द्रव्येण सर्वेऽपि जीवन्ति । तथा सति लौकिकः कश्चित्पुरुषो वेदमधीत्य प्रयाजानूयाजवृत्तान्तं जानाति । अन्यस्त्वध्ययनरहितो न जानाति । तादृशानामुभयविधानां सभायामुपविष्टा अनभिज्ञाः पप्रच्छुः—केन हेतुना पुत्रस्य द्रव्यं केवलमसाधारणं संपन्नम् । पितृद्रव्यं तु केन हेतुना साधारणं संपन्नमिति । तस्य च प्रश्नस्याभिज्ञाः प्रयाजानूयाजवृत्तान्तेनोत्तरं ददुरिति शेषः । प्रयाजानामाज्यं साधारणं, तच्छेषेणेज्यमानत्वात् । अनूयाजानां त्वसाधारणम् । तच्छेषस्यान्यत्र विनियोगाभावात् । एवं लौकिकयोः पितृ(ता)पुत्रयोरपि द्रष्टव्यम् । पुनः प्रकारान्तरेणाभिघारणं प्रशंसति—

अस्कन्नमेवेति । यागार्थस्य द्रव्यस्य यागात्प्रागेवान्यत्र पतनं विनाशो भवति । अत्र त्विष्टेषु प्रयाजेषु पश्चादन्येषु हविःषु शेषः प्रक्षिप्यते । तस्मादेतदस्कन्नमविनष्टमेव । शङ्कितस्कन्दनदोषस्य परिहार एवात्र प्रशंसेति ।

(प्रयाजविधिः)

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

गायत्र्येति। एकतो गायत्र्याः पञ्चाक्षररूपाः प्रयाजा अन्यतो गायत्र्या स्त्र्यक्षररूपा अनूयाजा.। मध्ये यदभिधारणं तेन गायत्र्येव स्वोदरे गर्भं धृतवती भवति। तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजां पशूनुत्पादयति।

अत्र मीमांसा।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

"समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता।
धातुप्रत्यययोरैक्यदेकत्वे भिन्नता कुतः॥
अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे।
विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता"॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'इडो यजति' 'बर्हिर्यजति' 'स्वाहाकारं यजति' इति। तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति। येन भावना भेद आशङ्क्येत। तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेन्मैवम्। यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात्। कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात्। अथोच्येत-समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते। ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति। तन्न। तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात्। न तावदत्र देवताविधिः। चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात्। नापि द्रव्यविधिः। तृतीयान्तत्वाभावात्। ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम्। यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वमिति, तदसत्। तेषां विधायकत्वात्। यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते तथाऽन्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम्। अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य संनिधानादवगम्यते। संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः। विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपा-

दादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्येत । मैवम् । वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र यागभेदहेतुः -

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम

" देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।
विष्णवादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः " ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाख्यातं समिधो यजतीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णवादयो देवतास्तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संक्रियन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेन्मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा-' यदग्नये सायं जुहुयात् ' ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वीप्सिततमत्वम् । तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिद्यागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधीयन्ते-' समिधो यजति ' तनूनपातं यजति ' ' इडो यजति ' ' बर्हिर्यजति ' ' स्वाहाकारं यजति ' इति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः, किंतु यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरादुपकारकत्वम् । पञ्चमप्रयाजस्य तु वक्ष्यमाणाज्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधास्यते ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

[प्रयाजविधिः]

" अन्त्यः प्रयाज आरात्किमुपकार्यथ संस्कृतिः ।
स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥
आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ।
विधित्सया च सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनम् " ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमप्रयाज एवमाम्नायते—' स्वाहाकारं यजति ' इति । स किमिष्टेराराढुपकारक उताऽऽज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कार इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । न च प्रत्यक्षवचनमपेक्ष्य मन्त्रवर्णदेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । मन्त्रे तु यक्ष्यमाणाज्यभागदेवता अग्न्यादयः प्रतीयन्ते । ' स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ ' इत्यादिको हि मन्त्रः पठितः । नायं दोषः । मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽग्न्यादिशब्दः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम् । संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेराराढुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । मैवम् । चतुर्थ्यातद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किंवायं विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा देवतामात्रं वा यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयो गौरवापत्तेः । न तृतीयः । अप्राप्तस्य यागस्याननुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि द्वितीयान्तस्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मादाज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादिविकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति । यत्तु पञ्चमाध्याये प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे पाठक्रमः प्रमाणमिति

चिन्तितं तदस्माभिरिषे त्वोर्जे त्वा यज्ञस्य घोषदसीत्यनयोरनुवाकयोः पौर्वापर्ये पाठ एव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।
प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्ष्येण वाक्ययोः ॥
प्रयाजादेः फला(लेऽ)पेक्षा कथंभावोऽ(वऽ)पि च क्रतोः ।
तेन प्रकरणाम्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं किंचित्प्रकरणनामकं प्रमाणं न वेद्म पश्यामः । न हि पदतत्सार्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्वेदभाग क्वचित्केनचिदाम्नायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । नहि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत 'समिधो यजति' इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येनैकवाक्यता कल्प्येत । तस्मात्प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः-प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ करणत्वात्प्रदीपापकृतचक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणं, तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

"अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राऽखिलस्य तत् ।
किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ।
प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमु(त्वादु)भयोरपि ।
मिथःसंबन्धराहित्यान्मैवं तेऽपि समत्वतः ।
कर्तृयोगाददोषश्चेत्समानेयं समाहितिः ।
ततः प्रयाजसांनिध्यात्तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः"

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते-"अभिक्रामं जुहोति' इति । तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयस्याऽऽभिमुख्येन संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रा

(प्रयाजविधिः)

संबध्यते, न तु प्रयाजमात्रकर्ता। कुतः। अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत्। मैवं, क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रियया संबन्धासंभवात्। अथोच्येत, अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते, तद्द्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति। तदेतत्समाधानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समानम्। अतः संनिधिबलात्प्रयाजकर्ता संबध्यते।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" अभिधार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम्।
शेषधारणतत्पात्रे कार्ये नो वाऽभिघारणम्॥
नान्यथा तेन ते कार्ये प्रतिपत्तितः।
प्रजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात् "

प्रकृतौ श्रुतं ' प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति ' इति। तदेतद्विकृतावतिदिष्टम्। विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः। ते च द्विविधाः—क्रतुपशवः प्राजापत्याः पशवश्चेति। आग्नेयं पशुमालभेतेत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः। इतरे तु सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेत इति विहिताः। ते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने सहैवोपक्रम्यन्ते। ततः सर्वेषामर्थे सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते। तत्र क्रतुपशूना प्रातः सवन एवाऽऽलब्धव्यत्वात्तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति। प्राजापत्यपशूनां तु पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम्। आलम्भस्तु माध्यंदिने सवने। तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्न्यालभत इति विधानात्। तेषां च प्रजापत्यपशूनामभिघारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः। न चात्र जुह्वां तद्धारणं संभवति। क्रतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात्। अतः पात्रान्तरं संपाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः। अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाज शेषेणाभिघारणासिद्धेः। तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे इति प्राप्ते ब्रूमः—ते उभे न कर्तव्ये। कुतः। अभिघारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कार(क)त्वाभावात्। नहि दृष्टेऽर्थे संभवति अदृष्टोऽर्थः संस्कारः कल्पयितुं युक्तः। दृष्टं च जुह्वा रिक्तीकरणमन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामाज्यभागार्थतया गृह्यमाणं संकीर्येत। अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिघारणम्। अस्तु वा तत्र

हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्राजापत्यवपायामभिवारणं व्यर्थम् । रूक्षत्वनिवारणाय ह्यभिघार्यते । न च प्राजापत्यवपायां रूक्षताऽस्ति । ब्रह्मसाम्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते–‘ शम्या वा एतर्हि वपा यर्ह्यनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसाम्न्यालभते तेनाशम्यास्तेनाभिघृताः ” इति । शम्या रूक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे न कर्तव्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायौपभृतं घृतम् ।
जुह्वामानयतीत्यौपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥
प्रयोजयेदुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ।
श्रुतोपभृत आज्येतो जौह्वेन विकल्पनात् ॥
न प्रयोजकता मैवं त्रितयार्थं हि जौह्वम् ।
अतिहायेड इत्युक्तेश्चतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “ अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतम् ” इति । अस्यायमर्थः–पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इट्शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृत्संज्ञकायां स्रुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि–जुहूपभृद्ध्रुवासु तिसृषु स्रुक्ष्वाज्यग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैवमाम्नायते–“ चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अष्टावुपभृति । चतुर्ध्रुवायाम् । यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायामाज्यम् ” इति । तत्र जौह्वं केवलं प्रयाजार्थमौपभृतं तु प्रयाजानूयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौह्वमौपभृतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जौह्वेन प्रयाजा इज्यन्ते तदानीमौपभृतस्याऽऽनयनमेव नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमस्तदानीमौपभृतस्यार्धं प्रयाजार्थमितरदनुयाजार्थम् । तयोः प्रयाजसाधनमर्धं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समा-

[प्रयाजविधिः]

नयनं विधीयते । यत्त्वनुयाजार्थमितरदर्धमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किंचिच्चतुर्थ-प्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्त्वनूयाजैरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं प्रयोज-कमिति प्राप्ते ब्रूमः। यज्जौहवं तत्प्रयाजनिवयार्थं, यदौपभृतं तदेवावशिष्टप्रयाज-द्वयार्थमनूयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषदुष्टो विकल्पो नाऽऽश्रयितुं शक्यः । यदा जौहवस्वीकारस्तदानीमौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यजेत, अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वी क्रियेत, पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वी क्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं परित्यजेतेत्यौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः । जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च " अतिहायेडः " इति वाक्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौपभृतस्यानूयाजा यथा प्रयोजकास्तथैव चतुर्थोत्तमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

" प्रयाजानूयाजसिद्ध्यै पात्रैक्यमुत भिन्नता ।
एकोपभृद्द्वयोरर्थे दृष्टाऽतो विकृतौ तथा ॥
विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।
एकमात्रे ग्रहाशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ "

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानूयाजसाधनं द्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् । कुतः । प्रकृतावुभयार्थस्याऽऽज्यस्यैकयैवोपभृता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदे-शादिति प्राप्ते ब्रूमः-प्रकृतिवत्केवलाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते । अनूयाजास्तु पृष-दाज्येन यष्टव्याः । ' पृषदाज्येनानूयाजान्यजाति ' इति तद्विधानात् । पृषदाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम् । नहि शुद्धमिश्रयोरेकेन पात्रेण धारणं संभवति । तस्मा-दत्र पृथक्पात्रम् । यत्तु चतुर्थस्य प्रथमपादे चिन्तितं जुह्वामाज्यग्रहणं प्रयाजत्र-यार्थमुपभृत्याज्यग्रहणमनूयाजार्थं चेति । यदन्यत्रैव चिन्तितम्—उपभृति चतुर्गृही-तद्व्यादिष्टसंख्येति, तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणविधायके पत्युष्टꣳ रक्ष इत्यनुवाके प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

– –

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात्पूर्वार्धे चक्षुषी प्रबाहुग्जुहोति तस्मात्प्रबाहुक्चक्षुषी देव लोकं वा अग्निना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकꣳ सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायैवमिव हीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै राजानौ वा एतौ देवतानाम् [१] यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै तस्माद्राज्ञा मनुष्या विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च पशून्दाधारोभयतोदतश्चेत्यृचमनूच्याऽऽज्यभागस्य जुषाणेन यजति तेनान्यतोदतो दाधारर्चमनूच्य हविष ऋचा यजति तेनोभयतोदतो दाधार मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति मूर्धा-

(आज्यभागविधिः)

नमेवैनꣳ समानानां करोति [२] नियु-
त्वत्या यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून्नि युवते
केशिनꣳ ह दार्भ्यं केशी सात्यकामिरुवाच
सप्तपदां ते शक्वरीꣳ श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे
यस्यै वीर्येण प्र जातान्भ्रातृव्यान्नुदते प्रति
जनिष्यमाणान्यस्यै वीर्येणोभयोर्लोकयो-
र्ज्योतिर्धत्ते यस्य वीर्येण पूर्वार्धेनानड्वा-
न्भुनक्ति जघनार्धेन धेनुरिति पुरस्ताल्ल-
क्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति जातानेव भ्रातृ-
व्यान्प्र णुदत उपरिष्टाल्लक्ष्मा [३] याज्या
जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते पुरस्ताल्लक्ष्मा
पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योति-
र्धत्त उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव लोके
ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ
भवतो य एवं वेद पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवा-
क्या भवति तस्मात्पूर्वार्धेनानड्वान्भुनक्त्युप-
रिष्टाल्लक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनार्धेन धे-
नुर्य एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ वज्र आज्यं
वज्र आज्यभागौ [४] वज्रो वषट्कार-
स्त्रिवृतमेव वज्रꣳ संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हर-
त्यछम्बट्कारमपगूर्य वषट्करोति स्तृत्यै

(आज्यभागविधिः)

गायत्री पुरोनुवाक्या भवति त्रिष्टुग्याज्या ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति य एवं वेद प्रैवैनं पुरोनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति याज्यया गमयति वषट्कारेणैवैनं पुरोनुवाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति [५] वषट्कारेण स्थापयति त्रिपदा पुरोनुवाक्या भवति त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे द्व्यक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः पशुष्वेवोपरिष्टात्प्रति तिष्ठति गायत्री पुरोनुवाक्या भवति त्रिष्टुग्याज्यैषा वै सप्तपदा शक्वरी यद्वा एतया देवा अशिक्षन्तदशक्नुवन्य एवं वेद शक्नोत्येव यच्छिक्षति (६) ॥

(देवतानां करोत्युपरिष्टाल्लक्ष्माऽऽज्यभागौ प्रति शक्नोत्येव द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

[आज्यभागविधिः]

आद्यानुवाके विस्पष्टं प्रयाजाः पञ्च वर्णिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्वक्ष्यावाज्यभागकौ ॥

तन्मन्त्रास्तन्मन्त्रकाण्डे समाम्नाताः ।

कल्पः–'यदा जानात्यग्नयेऽनुब्रूहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहाग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पौर्णमास्यामाग्निः प्रत्नेन जन्मनेत्यमावास्यायां यदा जानात्यग्निं यजेति तज्जुषाणेन यजति जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति यदा जानाति सोमायानुब्रूहीति तत्सोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाह त्वꣳ सोमासि सत्पतिरिति पौर्णमास्यां सोम गीर्भिष्ट्वा वयमित्यमावास्यायां यदा जानाति सोमं यजेति तज्जुषाणेनैव यजति जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्विति' इति ।

तत्र प्रथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६) इति ।

अयमग्निरस्माननुगृह्णात्विति शेषः । कीदृशोऽग्निः । वृत्राणि कर्मानुष्ठानानि वारकाणि पापानि जङ्घनदतिशयेन हतवान् । विपन्यया विशिष्टयाऽस्मत्कृतया स्तुत्या द्रविणस्युरस्मदर्थं द्रविणेच्छुः समिद्धः सम्यग्ज्वालितः शुक्रः शोचमान आहुतः समन्तादस्माभिराकारितोऽनेनाऽऽहुतो वा । जुषाणः प्रीयमाणोऽयमग्निराज्यस्य वेत्वस्माद्दत्तमिदमाज्यमश्नातु ।

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

"त्वꣳ सोमासि सत्पतिः । त्वꣳ राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः । जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६) इति ।

हे सोम त्वं सतां सद्भिरनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किंच त्वं राजा दीप्तिमान् । अपि च पापघाती । किंच, भद्रः फलप्रदत्वेन मङ्गलरूपः क्रतुरसि । तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । तादृशः सोम इदमाज्यं हविरश्नातु ।

द्वितीयस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

" अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भानस्तनुवꣳ स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६) इति ।

अयमग्निः प्रत्नेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वां तनुवं स्वतनुं शुम्भानः शोधयन्कविर्विपश्चित्पण्डितः पराभिप्रायज्ञो विप्रेणर्त्विजा कृतां स्तुतिं ज्ञात्वा वावृधे वृद्धिं प्राप्तः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् ।

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु-

" सोम गीर्भिष्ट्वा वयम् । वर्धयामो वचोविदः । सुमृडीको न आविश । जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६) इति ।

हे सोम वचोविदो वाक्यतात्पर्याभिज्ञा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्वर्धयामः । त्वं तु सुमृडीकः सम्यक्सुखयन्नोऽस्मानाविश । तादृशः सोम आज्यं हविरश्नातु । मन्त्रकाण्डोक्तैरेवैरेतैः साध्यावाज्यभागौ विधत्ते -

चक्षुषी वा इति । यजमानब्राह्मणेऽग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मानित्युक्त्वादाज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वयम् । आहवनीयस्य पूर्वार्धभागं होमदेशत्वेन विधत्ते-

पूर्वार्धे जुहोतीति । लोकेऽपि शिरसः पूर्वभागे चक्षुषी तिष्ठतो न तु पृष्ठभागे ।

उभयोराहुत्योः पङ्क्तिरूपत्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते—

प्रबाहुग्जुहोतीति । प्रबाहुक्समं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः ।

एकस्यां पङ्क्तावुत्तरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते —

देवलोकं वा इति । देवलोक उत्तरदेशस्थः । पितृलोको दक्षिणदेशस्थः । अतस्तथाविधेन होमेन तयोरनुख्यातिराभिज्ञानं भवति ।

उभयोराज्यभागयोर्मध्यदेशं प्रधानयागस्थानत्वेन विधत्ते-

राजानौ वा इति । इज्येते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रधानदेवता हि तयोर्मध्य इज्यन्ते ।

अत एवाऽऽथर्वणिका आमनन्ति-

[आज्यभागविधिः]

“ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ” ॥ इति ।

एवं च सत्युभयतोऽवस्थिताभ्यां राजभ्यां मध्येऽवस्थिताः प्रधानदेवता विशेषेण धृता भवन्ति । अथवाऽत्र देवताशब्देनावान्तरदेवता विवक्षिताः । ता अन्तरेण तासां मध्ये राजानावग्नीषोमाविज्येते । ताश्च देवताः परितोऽवस्थिता सेवकभृत्यवदेतौ राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथवा राजभ्यां ताभ्यामन्या देवता जीवितप्रदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि मनुष्याः सर्वे राज्ञा विधृता वर्तन्ते ।

इत्थमाज्यभागौ निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपरितनस्याऽऽग्नेयस्य प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यतोऽधोभाग एव दन्ता येषां ते गवादयोऽन्यतोद(न्त)स्तान्पशून्येन यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किं नाम यजमानः कुरुते । उभयत ऊर्ध्वाधरयोर्दन्ता येषामश्वादीनां त उभयतोदत (न्त) स्तान्येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं ब्रह्मवादिष्वेके विज्ञाः पृष्टाः (ष्टवतः)। इतरे विज्ञा उत्तरमवदन्—आज्यभागस्य होमकाले पुरोनुवाक्यारूपेण कांचिदृचं पठित्वा याज्यारूपेण जुषाण इत्यादियजुषा यागं करोति । तेनाधोभागे संपूर्णाया ऋचः पाठेनाधोभागस्थदन्तयुक्तान्पशूनाप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य हविषो होमे पुरोनुवाक्यामप्यृचमेव पठित्वा याज्ययाऽप्यृचैव यजति । तेनाध ऊर्ध्व भावयोर्ऋचोः संपूर्णत्वेन भागद्वयेऽपि दन्तयुक्तानश्वादीन्प्राप्नोति । तत्राऽऽज्यभागविषया पुरोनुवाक्या यजुश्चेत्युभयं पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातं च । आग्नेयविषये च याज्यानुवाक्ये वक्ष्येते । तस्मादीदृशमेवोभयत्र वक्तव्यमिति विधिः पर्यवस्यति ।

आग्नेययागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विधत्ते—

मूर्धन्वतीति । मूर्धशब्दो यस्यामृच्यस्ति सा मूर्धन्वती, तथा समानानां मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्धवदुत्कृष्टं करोति । नियुच्छब्दो यस्यामृच्यास्ति सा नि-

युत्वती, तया वैरिणां पशूनितरां नि(वि) योजयति । एते याज्यानुवाक्ये मन्त्रकाण्डे समाम्नाते । तयोर्विनियोगं बौधायनो दर्शयति-" अथ हविषामग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य " इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु-

" अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् । अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति " । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छ्रितो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःस्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दाहकारित्वेन पालकोऽप्ययं, किंचापां रेतांस्युदककार्याणि स्थावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि जाठराग्निरूपेण जिन्वति प्रीणयति । द्वितीयस्याः पाठस्तु-

" भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षाम् । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७) इति ।

अयमग्निर्भूलोकस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्यज्ञे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य च नेता प्रवर्तको निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यत्र यस्यां दिवि सूर्यरूपो भूत्वा नियुद्भी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरश्वजातिभिः सचसे समवैषि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुन्नतस्थितिं दधिषे धारयसि । कीदृशं मूर्धानं, सुवर्षां सुवः स्वर्गलोके स्यति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तं सुवर्षाम् । सोमपावत्पुंलिङ्गोऽयं शब्दः । हेऽग्ने त्वमस्मिन्यज्ञे हव्यव हं हविषः प्रापिकां जिह्वां ज्वालां चकृषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यायुगलमनेकप्रकारेण प्रशंसति-

केशिनꣳ होति । दर्भनाम्नः पुत्रः कश्चित्केशी, सत्यकामपुत्रोऽपरः केशी, तयोर्दार्भ्यं प्रति सात्यकामिर्ब्रूते-हे दार्भ्य श्वः प्रयोज्यमाने ते त्वदीये यज्ञे सप्तभिः पदैरुपेतां शक्करीछन्दस्कामृचं प्रयोक्ष्यसे । सा च ऋगत्यन्तवीर्यवती । " अग्निर्मूर्धा " इत्यादयस्त्रयः पादाः । " भुवो यज्ञस्य " इत्यादयश्चत्वारः पादाः । तदुभयं मिलित्वा सप्तपदा शक्करी यस्य भवति । शक्तिरस्या अस्तीति शक्वरी । सा च शक्तिरेव द्रष्टव्या । यस्याः शक्वर्याः सामर्थ्येन पूर्वमुत्पन्नान्प्रा

[आज्यभागविधिः]

तृव्यान्प्रणुदते निराकरोति। जनिष्यमाणांश्च यथा नोत्पत्स्यन्ते तथा करोति। प्रतिनुदते प्रतिबध्नातीत्यर्थः। किंच तदीयेन वीर्येण भूर्लोकस्वर्गलोकयोर्ज्योतिरुत्कर्षं पुरुषो धत्ते। किंच, तदीयेन वीर्येण बलीवर्दो लाङ्गलशकटवाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेन[ण] स्वामिनं पालयति। धेनुश्च क्षीरप्रदेनोधसाऽपरभागेन [ण] स्वामिनं पालयति। तथाविधेयं शक्वरी। याज्यानुवाक्ययोर्लक्षणं दर्शयति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति। मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म तद्यस्यामृचि पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या। तन्नाम यस्यामुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या। तद्यथा—"अग्निर्मूर्धा" इति पूर्वार्धेऽग्निशब्दः। "जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्" इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः। पूर्वार्धगतेन लक्षणेन पूर्वोत्पन्नभ्रातृव्यान्निराकरोति। उत्तरार्धगतेन लक्ष्मणा जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः।

तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्ष्मद्वयमनूद्य पुनरपि द्वेधा प्रशंसति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति। अस्य लोकस्य पूर्वभावित्वात्पूर्वभाविना लक्ष्मणा ज्योतिर्भवति। स्वर्गस्योपरिवर्तित्वादुपरिवर्तिना लक्ष्मणा ज्योतिः। वेदितुरपि तदेव फलम्। एवमनड्हो धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम्। एतस्योभयस्य वेदितारमेतौ धेन्वनड्हौ स्वस्वोपकारेण पालयतः।

अथ याज्यान्ते प्रयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिमर्थवादेनोन्नयति—

वज्र आज्यमिति। तानूनप्त्रब्राह्मणे—"घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्" इत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वम्। "वृत्राणि जङ्घनत्" इति मन्त्राम्नानादाज्यभागयोर्वज्रत्वम्। "वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनदि"त्युक्तत्वाद्वषट्कारस्य वज्रत्वम्। तदेतत्त्रयमाज्यभागाख्यकर्मणि मिलित्वा त्रिगुणो वज्रः संपद्यते। तादृशेन भ्रातृव्यस्य प्रहरणे सति वषट्कारेण वैयर्थ्यं तस्य प्रहारस्य न भवति।

तस्य वषट्कारस्योच्चध्वनिं विधत्ते—

अपगूर्येति। अपगूर्योच्चैर्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः। स च ध्वनिर्भ्रातृव्यस्य हिंसा-

यै संपद्यते । अयं च वषट्कारविधिराग्नेयादियाज्यास्वपि समानो द्रष्टव्यः। वषट्कारिण्यः सर्वेत्याश्वलायनवचनात् ।

पुनरप्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ये छन्दोद्वारा प्रशंसति--

गायत्रीति । " अग्निर्मूर्धा " इति गायत्री । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्नत्वाद्ब्रह्मस्वरूपा । " भुवो यज्ञस्य " इति त्रिष्टुप् । सा च क्षत्त्रेण सहोत्पन्नत्वात्क्षत्त्ररूपा । तथा सति गायत्रीत्रिष्टुभोः पौर्वापर्येण ब्राह्मणमनु पश्चात्क्षत्त्रियः प्रवर्तितवान्भवति । यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्तस्मान्मुख्यो भवति । मुखे भवतीति व्युत्पत्तेः । तद्वेदनं प्रशंसति–

मुख्यो भवतीति । पुनरपि पुरोनुवाक्यादित्रयं प्रदेयदेवतासमीपप्राप्तिद्वारेण प्रशंसति–

प्रैवैनामिति । पुरोनुवाक्यापाठेन हविषो दातारमेव देवानामग्रे प्रकर्षेण कथितवान्भवति । याज्यया तं मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान्प्रापयति ।

पुनरपि तस्य प्रापितस्य यजमानस्य प्रतिष्ठापनद्वारेण प्रशंसति —

ऐवैनमिति । एनं यजमानं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमाद्धस्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः प्रदाय तत्रोपवेशयति । पादसंख्यामक्षरसंख्यां च प्रशंसति–

त्रिपदेति । पशुषु प्राप्तेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादौ क्षीरादिकं दातुं तत्पङ्क्तौ द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थिरस्तिष्ठति ।

पूर्वमुक्तं सप्तपदान्ते शक्करीमिति तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति–

गायत्रीति । देवा यत्कार्यमुद्दिश्याशिक्षञ्शक्ता भवामेत्यैच्छन् । यद्वा परस्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति शिक्षितवन्त एतया शक्कर्या ते तत्कार्ये कर्तुं शक्ता अभवन् । एतद्वेदिताऽपि यत्कार्यं कर्तुं शक्तिमिच्छति तत्कार्ये शक्तो भवत्येव। तदेवमाग्नेयस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विधानेन लक्षणेन प्रशंसया च प्राजापत्योपांशुयाजादीनां याज्यानुवाक्याः सर्वा मन्त्रकाण्डाम्नाता व्याख्याता द्रष्टव्याः । ताः स्वयमाम्नातक्रमेणोदाहृत्याक्षरार्थं वर्णयामः । कल्पः–" प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति यस्य प्राजापत्य उपांशुयाजो भवति " इति । पाठस्तु —

(आज्यभागविधिः)

" प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वय१ स्याम पतयो रयीणाम् । स वेद पुत्रः पितर१ स मातरम् । स सूनुर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः । स द्यामौर्णोदन्तरिक्ष१ स सुव । स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७) इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परिबभूव परिभवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम । सृष्टिसंहारयोरशक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुमस्तत्फलमस्माकमस्तु वयं धनपतय स्याम " द्यौः पिता । पृथिवी माता । प्रजापतिर्बन्धुः " इति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापत्तेरण्डस्योपरितनं कपालं द्यौः पिता । अधस्तनकपालरूपा पृथिवी माता । पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं तां च मातरं वेत्ति अभिज्ञः स प्रजापति सूनुर्भवति तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नमेव । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्य स पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किंच स प्रजापतिः सर्वस्यापि विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंच, स एव विश्वा भुव इमं लोकमारभ्याधस्तनाः पूर्वा भूमीरभवत्प्राप्तवानाच्छादितवानित्यर्थः। सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ।

कल्पः–" तथाऽग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानीत्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य " इति । पाठस्तु—

" अग्नीषोमा सवेदसा ' सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः । युवमेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् । युव१ सिन्धू१ रभिशस्ते रवद्यात् । अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७) इति ।

हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं भजतम् । कीदृशौ सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ, सहूती समानाह्वानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूवथुः । युवां

संभूयैव स्थितौ न कदाचिदप्यन्योन्यवियुक्तावित्यर्थः । हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ युवां सक्रतू समानसंकल्पौ सन्तौ दिव्येतानि रोचनानि नक्षत्राण्यधत्तमस्थापयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां गृहीतान्सिन्धून्रथ्योदकादिनिमित्तेनापूतत्वापवादेन पङ्कादिरूपेणावद्येन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीरभिशस्तेस्तस्मादपवादादवद्यात्पङ्कादिदुष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृतं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते ।

कल्पः—" इन्द्राग्नी रोचना दिवः श्नथद्वृत्रमित्यैन्द्राग्नस्य " इति । पाठस्तु—

" इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परियाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् । श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७) इति ।

हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्गस्योपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमानसंबन्धिष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु भूषथो दातारौ भवितुमिच्छथः । तत्तदीयं बुभूषुत्वं वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यं प्रचेति चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । इन्द्रा यो अग्निरित्यत्र समस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये य इति पदमाम्नातम् । तथा च हे इन्द्राग्नी इति संबोधनम् । यो यजमानो वृत्रं विरोधिनं पाप्मानं श्नथन्निराकरोति उत वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति ददाति, (अपि च) सहुरी कौटिल्येन सह विद्यमानौ, हुरिः कौटिल्यं, यजमानस्य श्रद्धाराहित्यादिच्छिद्रान्वेषणेन कुटिलावपि युवां सपर्यादप्रमत्तो यो यजमानः परिचरति, तादृशं यजमानं युवामेवानुगृह्णीतामिति शेषः । कीदृशौ युवाम्, इरज्यन्ता, अनुग्रहेण भक्तचित्तं रञ्जयन्तौ, भूरेर्बहुलस्य वसव्यस्य धनसमूहस्य, दाताराविति शेषः । सहस्तमा, अतिशयेन सहिष्णू । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता वाजं हविर्लक्षणमन्नं यन्तौ प्राप्नुवन्तौ ।

कल्पः—" ऐन्द्रं सानसिं रयिं प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रूनित्यैन्द्रस्य यद्यैन्द्रं सांनाय्यम् " इति । पाठस्तु—

(आज्यभागविधिः)

" एन्द्र सानसिꣳ रयिम् । सजित्वानꣳ सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर । प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे इन्द्र रयिं धनमूतयेऽस्मद्रक्षणार्थम् । भराऽऽहरानय । कीदृशं धनं, सानसिं सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्वभिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं तिरस्कारक्षममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वाहूयमान शत्रून्प्रकर्षेण ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्कुरुष इत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव बलं प्रशस्तमित्यर्थः । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर समानय । सिन्धूनां धनवाहिनीनां समुद्रसमानानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

कल्पः—'यद्यु वै माहेन्द्रं महाꣳ इन्द्रो य ओजसा महाꣳ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति माहेन्द्रस्य ' इति पाठस्तु—

महाꣳ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाꣳ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । महाꣳ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्राः । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ' (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७) इति ।

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्स इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धताम् । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाचर्षणिप्राः चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति तदभीष्टदानैर्भोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोर्यागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्येति द्विबर्हाः । अमिन उपमारहितः सहोभिर्युक्तो बलवानस्मद्रियगस्मत्सदृशो वावृधे वृद्धिं प्राप्तः । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीयैर्हविर्भिर्वृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते वीर्याय सामर्थ्यसिद्ध-

ये । कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतोऽभूत्सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः, उरुर्यशसा विपुलः । पृथुर्बलेन विस्तीर्णः ।

कल्पः–'अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य ये यजामहेऽग्नि स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेरित्युक्त्वा यथादैवतं निगदमुक्त्वा जातवेदा जुषताꣳ हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्येत्यृचमनूच्य यजति' इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यायाः पाठस्तु–

'पिप्रीहि देवाꣳ उशतो यविष्ठ । विद्वाꣳ ऋतूꣳ ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वꣳ होतॄणामस्याऽऽयजिष्ठः' [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हेऽग्ने यविष्ठ युवतमोशतः कामयमानान्देवान्पिप्रीहि अतिशयेन प्रीणय । हे ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालकाग्ने त्वमृतून्यागकालविशेषान्विद्वाञ्जानन्वर्तसे । तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः सन्ति 'अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् । इत्यादिनाऽऽम्नातास्तेभिस्तेभिस्तैर्दैव्यैः सह त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनां होतॄणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यष्टृतमोऽसि । निगदपाठस्तु–

अग्निꣳ स्विष्टकृतम् । आयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि । आयाट्सोमस्य प्रिया धामानि । आयाडग्नेः प्रिया धामानि । अयाट्प्रजापतेः प्रिया धामानि । अयाडग्नीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाडिन्द्राग्नियोः प्रिया धामानि । अयाडिन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाण्महेन्द्रस्य प्रिया धामानि अयाड्देवानामाज्यपानां धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् । आयजतामेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः जुषताꣳ हविः" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ११) इति ।

स्विष्टकृतमग्निं ये यजामह इति शेषः पूरणीयः । ये वयं होतारः स्मस्ते वयं स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । प्रथमाज्यभागदेवस्याग्नेर्यानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतृरूपोऽग्निरयाडिष्टवान् । एवमयाट्सोमस्येत्यादिषु योज्यम् । देवानामानुपूर्वी चाऽऽवाहननिगदवद्व्याख्येया । होतुरग्नेर्होमस्य स्विष्टकृत्त्वसंपादक

[आज्यभागविधिः]

स्याग्नेः प्रियधामानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता यक्षद्यजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यो होता यक्षद्यजतु । आयजतामाभिमुख्येन यागं कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभीष्टा-या देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन्यज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृत्सोऽग्निः कृणोतु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृदग्निरिदं हविर्जुषताम् । याज्यायाः पाठस्तु

" अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्ट्वं हि यज्वा । ऋता यजासि महिना वि यद्भूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य " (ब्रा० का० ३ म० ५ अ० ७) इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने विशः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि यद्धविरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचे दीप्यमान । तान्ये-तान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्मादृतैर्ऋतैरस्मदीये यज्ञे महिना महिम्ना देवान्यजासि प्रीणयासि । यद्यस्मात्कारणाद्विभूर्विशिष्टो भवसि तस्मात्कारणाद्धे यविष्ठ युवतमाद्य ते तव या हव्या यानि हव्यान्यस्मा-भिर्दीयन्ते तानि सर्वाणि वह स्वी कुरु । तावतोदाहृताः सर्वा याज्यानुवाक्या आग्नेययाज्यानुवाक्यादिकथनादेवागन्तव्या इति मत्वा ब्राह्मणेन न पृथग्व्या-ख्याताः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।
आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥
निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तितः ।
उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते ॥ "

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—" आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजति " इति । तयोः प्रथम आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः । प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मादाग्नेय

आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेराराादुपकारक इति संदिह्यते। तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारस्तथा प्रथमाज्यभागोऽप्यग्निमग्न आवहेतिनिगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते निगदस्तावदेवं पठ्यते-' अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावह ' इति । अस्यायमर्थः-हेऽग्न आहुत्यधिकरणीभूत हविर्ग्राहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोवाग्निरित्येतांस्त्रीनिर्दिष्टावावहेति। तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते। अन्यथाऽऽवाह्यस्याग्नेरेकत्वे द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । अतः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात्तत्संस्कारत्वमयुक्तम् । किंचाऽऽज्यभागविधावग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते। तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताभ्युपगतं तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्तव्यम्। तत्तु संस्कारपक्षे विरुद्धं संस्कारत्वे प्राधान्यावश्यंभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवदिष्टेराराादुपकारकः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तत इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्-

" अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ।
शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः " ॥

" तिष्ठन्याज्यामन्वाहाऽऽसीनः पुरोनुवाक्याम् " इति दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्। तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात्। यथा स्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतेः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं तथाऽनुवचनस्यापि। नैवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात्। तस्मिन्सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेरन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थम । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य तिष्ठन्नासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

[प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्]

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अब्रुवन्नेष वाव यज्ञो यदाऽऽज्यमप्येव नोऽत्राऽस्त्विति सोऽब्रवीद्यजान्व आज्यभागावुप स्तृणानभि घारयानिति तस्माद्यजन्त्याज्यभागावुप स्तृणन्त्यभि घारयन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवीꣳष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्यम् [१] इति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति छन्दाꣳसि देवेभ्योऽपाक्रामन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छन्दाꣳस्येव तत्प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन्तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन्ते (२) अपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतꣳ सर्पन्तं तमब्रुवन्निन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत तमब्रुवन्नग्नये ध्रियस्वेति सोऽग्नयेऽध्रियत

[प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्]

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै तमब्रुवन्कथाऽहास्था इत्यनुपाक्तोऽभूवमित्यब्रवीद्यथाऽक्षोऽनुपाक्तः [६] अवार्छत्येवमवाऽऽरमित्युपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै स र्वाणि कपालान्यभि प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मिल्लोँकेऽभि जयति यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतंकृत्यः सदेवत्वाय भस्मनाऽभि वासयति तस्मान्माꣳसेनास्थि छन्नं वेदेनाभि वासयति तस्मात् (४) केशैः शिरश्छन्नं प्रच्युतं वा एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृतꣳ हविरनभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवैनद्गमयति यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्यादथ यजमानः प्र मीयेत यद्द्वे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्र मीयेत संख्यायोद्वासयति यजमानस्य (५) गोपीथाय यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्व

[प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्]

ऐन्द्रद्यावापृथिव्यमेककपालमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति द्यावापृथिव्य एककपालो भवत्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनद्विन्दति प्रतिष्ठित्यै (६)॥

(प्राजापत्यं तेऽक्षोऽनुप्राक्तो वेदेनाभि वासयति तस्माद्यज मानस्य द्वात्रिंशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

आज्यभागौ च याज्याऽनुवाक्या उक्ता द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधातव्यः ।

तत्राऽऽदौ तावदुपस्तरणाभिघारणे विधत्ते -

प्रजापतिरिति । तवेदं तवेदमिति यज्ञसाधनद्रव्याणि देवेभ्यो विभज्य दत्त्वाऽऽत्मन्याज्यद्रव्यं प्रजापतिः स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्- आज्यमिति यत्, एष एव यज्ञो नाम सर्वेषु यज्ञियेषु द्रव्येषु घृतस्यैव सारत्वात् । तस्मादस्माकमप्यस्मिन्नाज्ये कियानपि भावोऽस्त्विति । ततः स प्रजापतिस्तान्देवानेवाब्रवीत् हे देवा युष्मानुद्दिश्य यष्टार आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च हविष्यधस्तादुपस्तरणमुपर्यभिघारणं कुर्वन्त्विति । उपस्तृणानुपस्तृणन्तु । अभिघारयानभिघारयन्त्वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादाज्यभागावाज्येन यजेयुः, प्रधानहविषोऽधस्तादुपस्तृणीयुरुपरिष्टाच्चाभिघारयेयुः ।

तदेतदुपस्तरणादिसाधनमाज्यं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि द्वित्रैर्दिवसैर्यातय-

मानि गतसाराणि भवन्ति । आज्यं तु ससारमेव तिष्ठति न तु स्वादिमानं परित्यजति । तत्कस्मादिति ब्रह्मवादिनः परस्परं पप्रच्छुः । तत्र कश्चिद्बुद्धिमान्ब्रह्मवादी प्राजापत्यमेतदाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्राग्न्यादयो देवाः कल्पे कल्पे विनश्वरत्वाद्गतसारास्तेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीश्वरत्वात्पुनः पुनस्तादृशानुत्पादयन्नुपसंहरंश्च यथापूर्वमेव तिष्ठतीत्यगतसारस्तदीयत्वादाज्यमपि सर्वदा ससारमिति ।

अत्र हविष उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह चतुरवदानं विधत्ते-

छन्दाꣳसीति । पुरोनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गायत्र्यादिच्छदांसि तानि हविर्भाग्भ्यो देवेभ्यो विमुखानि सन्त्यपाक्रामन्वयं भागरहितानि भूत्वा युष्माकं हव्यानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र च्छन्द शब्देन तदभिमानिदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भाजो देवास्तेभ्यश्छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो भागत्वेन चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोनुवाक्यादिशब्दाभिधेयाश्छन्दोभिमानिन्यः । आहुत्याधारभूतोऽग्निर्देवताशब्देनोच्यते । यस्मादेवं तस्मादेतच्छन्दसां प्रीत्यै चतुरवत्तं जुहुयात् । तेन प्रीतानि च्छदांसि हविर्भाग्भ्यो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अथाऽऽग्नेयं पुरोडाशं विधत्ते-

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरोनामका ऋषय इतो भूलोकादुत्तमा उद्गतमास्त्वरया निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र स्वर्गे त ऋषयो यज्ञवास्तु यज्ञभूमिमभिलक्ष्य समागताः । तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिमानी देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्मशरीरी भूत्वा प्रकर्षेण पलायत । तं दृष्ट्वा त ऋषयोऽब्रुवन् इन्द्रादीनां मध्येऽन्यतमस्मै(माय) त्वा दास्यामस्त्वं ध्रियस्व त्वमग्नलिष्ठस्वेति । ततः स पुरोडाशो नातिष्ठत् । अग्न यर्थं तिष्ठत्युक्ते स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश आग्नेयोऽच्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति ।

अत्र कपालेभ्य उद्वासितस्य पुरोडाशस्याभ्यञ्जनोपाञ्जनरूपमलंकरणं विधत्ते-

तमब्रुवन्निति । तं पुरोडाशं त ऋषयोऽब्रुवन् । केन हेतुना त्वमहास्था यज्ञदेशं परित्यक्तवानासि । ततः पुरोडाशोऽब्रवीत् -अनुपाक्तोऽभूवमञ्जनकृतालंकरणरहितोऽभूवम् , तस्मात्त्यक्तवानस्मि । यथा लोके शकटस्याक्षोऽञ्जनरहि

[प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्]

तोऽवाछेति विनश्यति एवमहमप्यञ्जनरहितोऽवारं विनष्टोऽस्मीति । तस्मात्पुरोडाशमुपरिष्टादधस्ताच्चाऽऽज्येनालं कुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सम्यग्व्याप्तिर्भवति ।

अथोद्वासनात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते—

सर्वाणि कपालानीति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि तावन्ति सर्वाणि यथाऽभि व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति कपालसंख्यान्पुरोडाशान्निर्वृत्तिसाधनत्वेन स्वर्गं प्राप्नोति ।

पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते-**यो विदग्ध इति** ।

विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः । क्वचित्पक्वः क्वचिदपक्व इति वाऽऽमभावेन वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षसप्रियः । अशृतोऽपक्व रुद्रस्य प्रियः । सुष्ठु पक्वो देवप्रियः । तस्माद्विपरीतदाहमकुर्वता पुरोडाशः शृतंकृत्यः सम्यक्पक्वो यथा भवति तथा कर्तव्यः । तथा सति देवप्रियो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—" सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्माध्यूहति " इति । तदेतद्विधत्ते—

भस्मनेति । पक्वस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि भस्मनाऽऽच्छादनमस्थ्न उपरि मांसच्छादनमिव भवति । आच्छादनकाले वेदगतदर्भनाडीसंस्पर्शेन केशच्छन्नं शिर इव भवति । पौरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरत्रोपन्यासः प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा ब्राह्मणयोः शाखाभेदमभिप्रेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परिहर्तव्या ।

पूर्वमवदानकालेऽभिधारणं विहितमिदानीमुद्वासनकालीनमभिधारणं विधत्ते—

प्रच्युतं वा इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्माल्लोकात्प्रच्युतिः । अभिघारणाभावे शास्त्रीयत्वमसंपूर्णमिति स्वर्गाप्राप्तिः । तस्माच्छास्त्रीयत्वसंपत्त्यर्थमाज्येनाभिघार्य पश्चादुद्वासयेत् । तथा सति देवेष्वेनद्धविः प्रापितं भवति । कपालानामुद्वासनकाले गणनां विधत्ते—

यद्येकमिति । एककपालनाशेन माम एको न्यूनो भवेत् । ततो यजमानो म्रियते । तथा द्विकपालनाशेनापि अतो यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ।

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

अथ प्रमादादिना नाशे प्रायश्चित्तं विधत्ते-

यदि नश्येदिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

" यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।
नामाग्निहोत्रवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥
मन्त्रो हि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः ।
देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता " ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-" यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति " इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्दोऽग्नये होत्रमत्रेत्यमुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयं तथाऽऽग्नेयशब्दोऽप्यग्निसंबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेन्मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्ष इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निर्देवताऽस्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन द्रव्यदेवतारूपगुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणो विधानादेकवाक्यत्वोपपत्तेः । तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

" यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽथवा ।
देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः " ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेन्न । द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च सूत्रकारः-" आग्नेयस्य पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति " इति ।

[प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्]

तत्र हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं त्रोटयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषणीयम् । देवतासंबन्धश्चांशद्वाराऽप्युपपद्यते ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

" चतुर्द्विर्वा पुरोडाशेऽवदानं होम्यतोक्तितः ।
चतुर्भेवं सहाऽऽज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः " ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—" चतुरवत्तं जुहोति " इति । तत्र किं पुरोडाशद्रव्यगतस्यावत्तस्य चतुःसंख्या किंवा तत्र द्विसंख्या, चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभिघारणाभ्यामाज्यावत्ताभ्यां सह संपद्यत इति संशयः, । तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणा (द्य) र्थस्य होमकर्मत्वमस्ति । तस्मात्पुरोडाशावदाने चतुःसंख्येति प्राप्ते ब्रूमः—उपस्तरणाभिघारणाभ्यामवदानाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूद्य होमस्य विधानाद्धविषो मध्यात्पूर्वार्धादिति द्विरवदानस्यैव प्राप्तिः । तस्माद्द्विर्हविषोऽवदानम् । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे—

' अवदानादि सांनाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।
धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सांनाय्ये पूर्वतोचिता ॥
प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।
अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबल(।लि)त्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाम्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाम्नाताः । ततश्च तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सांनाय्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः याज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् । तत्र (च्च) प्रदानं फलवत्त्यासत्त्या मुख्यमवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात्प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे सांनाय्ये पूर्वमवदानमभिघारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांनाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यप्रदानाद्विप्रकृष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे तु आग्नेये प्रथमवदानादि-

प्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांनाय्ये तदनुष्ठीयते। तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः। नन्व-वदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम्। तत्र कुतः क्रमविचारः। एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु। अथवा स्विष्टकृदवदानादिविषयैव चिन्ताऽस्तु।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके।
पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः॥
अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः(ता)।
अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तान्न तु केवलात्"॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसंख्याविशिष्ट-मवदानमेकः पदार्थः। ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्तव्यः। आग्नेयस्य द्विर-वदानं कृत्वा तद्धोमान्प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अवदानं तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः। होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेर्होमविधिनैवाऽऽक्षिप्तं हो-मार्थमवदानम्। अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको हो-मपदार्थो विहितः। उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन्हविर्विषयम-वदानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्युच्यते। ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थ-त्वादाग्नेयमवदाय हुत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति।
यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात्॥
कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः।
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने"॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते—"मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यति" इति। तत्र यद्यवत्तं नश्येत्तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम्। कुतः। अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवादिति चेन्मैवम्। कृत्स्नपुरोडाश-गते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयेते, न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे। ततो मु-ख्यहविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम्। अत एव श्रूयते—"यस्य सर्वाणि

(वेदिविधिः)

हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत" इति। तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राऽऽज्यस्य विधिः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इत्याह वज्रमेव तत्सꣳ श्यति भ्रातृव्याय प्रहरिष्यन्स्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति त्रिर्हरति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो निर्भजति तूष्णीं चतुर्थꣳ हरत्यपरिमितादेवैनं निर्भजत्युद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्युद्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छिनत्ति भ्रातृ-

[वेदिविधिः]

व्यस्यैव मूलं छिनत्ति पितृदेवत्याऽतिखाते-
यतीं खनति प्रजापतिना [२] यज्ञमुखेन
संमितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमानमेव
प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं करो-
ति देवयजनस्यैव रूपमकः पुरीषवतीं क-
रोति प्रजा वै पशवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशु-
भिः पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं परिग्राहं परि
गृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्त-
स्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन
उत्तरं परिग्राहं परि गृह्णाति क्रूरमिव वै
[३] एतत्करोति यद्वेदिं करोति धा
असि स्वधा असीति योयुप्यते शान्त्यै प्रो-
क्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षोघ्नी रक्षसाम-
पहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति यज्ञस्य सं-
तत्यै यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयाति
(४) ॥

(भजति प्रजापतिनेव वै त्रयस्त्रिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(वेदिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये प्रोक्त आग्नेयः पुरोडाशो दिनद्वये ।

अथ चतुर्थेऽनुवाके वेदिर्विधातव्या ।

तस्याश्च वेदेः साधनभूतस्य स्फ्यस्य मन्त्रेणाऽऽदानं विधत्ते–

देवस्य त्वेति । * आध्वर्यवशेषेण पठितम् (ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १) इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण–" शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्करे स्फ्यमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन् " इति । तत्रोक्तमेतं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति–

शतभृष्टिरसीति । हे स्फ्य त्वं शतभृष्टिरसि शतसंख्याका भृष्टिः शत्रूणां संतापरूपं भर्जनं यस्य स शतभृष्टिः । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । द्विषतो द्वेषं कुर्वतो वैरिणो वधो वधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्रातृव्यार्थं वज्रं प्रहर्तुमिच्छन्स्फ्यक्तीक्ष्णी करोति । यद्यपि स्फ्यस्यानेन मन्त्रणोत्करे प्रक्षेपो वेदिनिर्माणादूर्ध्वभावी तथाऽप्यादानप्रसङ्गेन बुद्धिस्थत्वादिदानीमेवोक्तम् ।

वेदिस्थानात्सतृणस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विधत्ते —

स्तम्बयजुरिति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः स्तम्बयजुस्तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीति त्रिभिराध्वर्यवोक्तैर्वेदिस्थाने स्थापितं दर्भं छित्वा पांसुसहितमुत्करे निनयेत् । तत्प्रकारः सर्वोऽपि पौरोडाशिककाण्ड एव स्पष्टमभिहितः वेदिर्यावती विद्यव एतावत्येवोपयुक्ता पृथिवी तस्या पृथिव्या एतावतः प्रदेशादनेन स्तम्बयजुर्हरणेन भ्रातृव्यं निःसारितवानेव भवति । यस्मादत्र भ्रातृव्यो भागार्थीति कृत्वा निःसार्यते तस्माल्लोकेऽभागं भागाभिलाषरहितं (तम) विरोधित्वान्निः(न्न निः)सारयन्ति ।

उक्तस्य स्तम्बयजुर्हरणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते–

त्रिर्हरतीति । चतुर्थे पर्याये त्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते–

---

* ' एतद्वाक्यस्थाने–आध्वर्यवशेषे पठितो मन्त्रः" इति वाक्यं युक्तं भवेत् ।

तृष्णीं चतुर्थामिति । त्रिरावृत्त्यैव लोकत्रयान्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन लोकत्रयबहिर्भूतात्सर्वस्मादपि देशान्निःसारितो भवति ।

वेदिस्थाने स्थितस्योपरितनमृद्भागस्यापसारणं विधत्ते -

उद्धन्तीति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शसंभवान्मेधानर्हत्वम् ।

पिहितमुद्धननमनूद्य प्रशंसति --

उद्धन्ति तस्मादिति । तस्मादुद्धननादन्नोत्पन्नास्तृणादयः पराकृता विनाशिता भवन्ति ।

तत्रत्यानामोषधीनां यानि मूलानि पुनः प्ररोहाय भूमौ स्थितानि तेषां छेदनं विधत्ते --

मूलं छिनत्तीति । पुनःप्ररूढानामन्तस्तृणानां दर्भास्तरणहविःसादनाविरोधित्वाद्भ्रातृव्यत्वम् । चु (चि) बुकमारभ्य यजमानस्य यन्मुखपरिमाणं तद्धस्तेन प्रदर्शयित्वा[ऽयं] तत्परिमितं खननं विधत्ते--

पितृदेवत्येति । प्रादेशपरिमाणमतिक्रम्य खनने पैतृकी वेदिः स्यात् । यज्ञस्य यज्ञानुष्ठातुर्यजमानस्य मुखे, यज्ञमुखम् । तच्च प्रजापतिस्वरूपं यागद्वारा प्रजापालकत्वात् । तेन मुखेन संमितां कृतवान्भवति । पक्षान्तरं विधत्ते -

आ प्रतिष्ठाया इति । अनायासेनापनेतुं शक्याः पांसवोऽप्रतिष्ठाः या त्वधस्ताद्दृढा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तत्पर्यन्तं खननेन यजमानः प्रतिष्ठां प्रापितो भवति । दक्षिणभावस्यौन्नत्यं विधत्ते--

दक्षिणत इति । दक्षिणभावस्य निम्नत्वे पितृयजनस्य रूपं स्यात् । मार्दवकारिपांसुयुक्तत्वं विधत्ते -

पुरीषवतीमिति । यस्यां भूमौ प्रजापशुसंचारबाहुल्यं तस्यां पांसुबाहुल्यात्प्रजादीनां पुरीषत्वम् । यजमानोऽपि प्रजादिभिः पुरीषवान्भवति ।

वेदिनिर्माणात्पूर्वं वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिसीमानिर्देशः पूर्वपरिग्रहः । निर्माणादूर्ध्वभृतमसीत्यादिभिर्मन्त्रैस्तन्निर्देश उत्तरपरिग्रहस्तमिमं विधत्ते -

उत्तरं परिग्राहमिति । पूर्वपरिग्रहेणैव वेदिमर्यादायां सिद्धायामपि पुनरुत्तरपरिग्रह आत्मने स्वकीयत्वाय भवति ।

[वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्]

मन्त्रकाण्डोक्तेन मन्त्रेण समीकरणं विधत्ते -

क्रूरमिवेति । खननेन निम्नोन्नतभावापादनं क्रूरं, समीकरणेन तच्छान्तिर्भवति । हे वेदे धा असि धारयित्र्यसि । तदेतद्विशेष्यत -स्वधेति । तव स्व, रूपं बर्हिरादिकं धारयतीत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण " प्रोक्षणीरभिपूर्योदिश्वं स्फ्यमपोह्य दक्षिणेन स्फ्यमसंस्पृष्टा उपनिनीय स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति " इति, तदेतद्विधत्ते-

प्रोक्षणीरिति । अर्घ्यविधिप्रस्तावे ' तानि ह वा एतानि रक्षांसि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति ' इति श्रुतत्वादेषां रक्षोघ्नत्वम् । स्फ्यरेखाया अविच्छिन्नत्वात्तत्र सादनं यज्ञस्याविच्छेदाय भवति ।

सादनकाले द्वेष्यस्य पाप्मनोऽद्भिर्विनाशध्यानं विधत्ते -

यं द्विष्यात्तमिति योजयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिर्हवींषि प्रौक्षीः केनाप इति ब्रह्मणेति ब्रूयादद्भिर्ह्येव हवींषि प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप इध्माबर्हिः प्रोक्षति मेध्यमेवैनत्करोति वेदिं प्रोक्षत्यृक्षा वा एषाऽलोमकाऽमेध्या यद्वेदिर्मेध्यामेवैनां करोति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वे-

तिं बर्हिरासाद्य प्र (१) उक्षत्येभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनत्यपो नि नयति शान्त्यै पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवैनं करोतीयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितं बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति ष्ठापयत्यनतिदृश्नं स्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदृश्नं करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरꣳ सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हविष्कृतमेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति त्रेधाऽनक्ति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति न प्रति शृणाति यत्प्रतिशृणीयादनूर्ध्वंभावुकं यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरति (३) उपरीव हि सुवर्गो लोको नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति नात्यग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेदत्यासारिण्यध्वर्योर्नाशुका स्याच्च पुरस्तात्प्रत्यस्येद्यत्पुरस्तात्प्रत्यस्येत्सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्रति नुदेत्प्राञ्चं

[वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्]

प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति
न विष्वञ्चं वि युयाद्यद्विष्वञ्चं वियुयात् (४)
स्त्र्यस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्यूर्ध्वमिव हि पुंसः
पुमानेवास्य जायते यत्स्फ्येन वोपवेषेण वा
योयुप्येत स्तृतिरेवास्य सा हस्तेन योयुप्यते
यजमानस्य गोपीथाय ब्रह्मवादिनो वदन्ति
किं यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति
तस्य क्व सुवर्गो लोक इत्याहवनीय इति
ब्रूयाद्यत्प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति यजमान-
मेव [५] सुवर्गं लोकं गमयति वि वा
एतद्यजमानो लिशते यत्प्रस्तरं योयुप्यन्ते
बर्हिरनु प्र हरति शान्त्या अनारम्भण इव
वा एतर्ह्यध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितोर्ध्रु-
वाऽसीतीमामभि मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव
प्रति तिष्ठति न वेपनो भवत्यगा३नग्नीदि-
त्याह यद्ब्रूयादगन्नग्निरित्यग्नावग्निं गमये-
न्निर्यजमानं सुवर्गाल्लोकाद्भजेदगान्नित्येव
ब्रूयाद्यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति
(६) ॥

(आसाद्य मानतिद्वश्चं करोति हरति वियुयाद्यजमान
मेवाग्निरिति सप्तदश च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थे वेदिनिर्माणमशेषेण प्रपञ्चितम् ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगोऽभिधीयते ।

तत्र बर्हिषः प्रोक्षणं विधातुं प्रोस्तौति–

ब्रह्मवादिन इति । हेऽध्वर्यो शुद्ध्यर्थं हवींषि त्वमद्भिः प्रोक्षीः प्रोक्षितवानसि । केनान्येन शुद्धेन द्रव्येणेमा अपः प्रोक्षितवानसीति, ब्रह्मवादिभिः पृष्टेऽध्वर्युर्ब्रह्मणा मन्त्रेणेत्युत्तरभागं ब्रूयात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं तथैव वर्तते । अत एव मन्त्रव्याख्याने श्रूयते–' प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ' इति । तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते–

इध्माबर्हिरिति । एनदिध्माः (ध्मं) बर्हिश्चेत्युभयम् । इध्माबर्हिःप्रोक्षणवद्वेदेरद्भिः प्रोक्षणं विधत्ते–

वेदिं प्रोक्षतीति । लोमरहितत्वाद्रक्षा पुरुषा सती यागयोग्या न भवति । तस्माद्योग्यत्वाय प्रोक्षणम् ।

तदुक्तं सूत्रकारेण–' अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ' इति, तदेतद्विधत्ते–

दिवे त्वेति । दिवे त्वेत्यादिमन्त्रास्तत्काण्ड एव व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण–' प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्याः सततं निनयेत्, इति तदेतद्विधत्ते–

क्रूरमिवेति । प्रस्तरस्य धारणं विधत्ते—

पुरस्तादिति । वेदिपूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितं ' ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा ' इति । धारणाय मुखसमानमौन्नत्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते–

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

इयन्तमिति । वेदिखननवद्व्याख्येयम् । वेद्यां स्तरणं विधत्ते—

बर्हिस्तृणातीति । स्तरणे नीरन्ध्रत्वं विधत्ते -

अनतिदृश्नमिति । अतिशयेन भूमेर्दर्शनमतिदृश्नं तद्यथा न भवति तथा स्तृणीयात् । तेन यजमानं प्रजया पशुभिश्च सर्वतो वेष्टितत्वादि(द)तिस्पष्टं द्रष्टुमयोग्यं करोति । स्तीर्णस्य बर्हिष उपरि प्रस्तरसादनं विधत्ते -

उत्तर बर्हिष इति । स्मरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात्प्रजात्वम् । प्रस्तरस्य प्रधानभूतत्वाद्यजमानत्वम् । अधस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिष्टात्साद्यमानस्य प्रस्तरस्य [च]मध्ये तिर्यक्कया द्वाभ्यां व्यवधानं विधत्ते--

अन्तरिति । तदेतदन्तर्धानं मन्त्रकाण्डोक्तेन विशो यन्त्रे स्थ इति मन्त्रेण क्रियते । प्रस्तरस्याऽऽसादनप्रसङ्गेनबुद्धिस्थान्प्रहरणकालीनान्विशेषान्विधित्सुरादौ प्रस्तरस्य घृतेनाञ्जनं विधत्ते-

अनक्तीति । प्रस्तरस्य दर्भमुष्टेरनदनीयद्रव्यत्वेन स्वरूपतो हविष्ट्वाभावेऽप्यञ्जनेन हविष्ट्वं कृतं भवतीति तादृशमेनं प्रस्तरं स्वर्गप्राप्तियोग्यं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण -‘ स्रुक्षु प्रस्तरमनक्त्यक्तꣳरिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां योनिमित्युपभृति मध्यमाप्यायन्तामाप ओषधय इति ध्रुवायां मूलमेवं त्रिः’ इति । तदेतद्विधत्ते--

त्रेधाऽनक्तीति । प्रस्तरस्य प्रहरणे हेयोपादेयौ प्रकारौ विधत्ते--

न प्रतीति । अङ्गारेषु क्षुण्णेषु प्रतिक्षेपः प्रतिशरणं तच्च कुर्यात् । यदि कुर्याद्यजमानस्यानूर्ध्वं भावुकं स्यात् स्वर्गप्राप्तिसाधनं न भवेदित्यर्थः । तस्माद्धस्तमुन्नतं कृत्वा प्रस्तरमग्नेरुपर्येव प्रहरेत्स्वर्गलोकस्योपर्येव वर्तमानत्वात्तत्प्राप्तिसाधनं भवति । प्रस्तरयुक्तस्य हस्तस्याधोमुखत्वं विधत्ते--

न यच्छतीति । हस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन यजमानार्थं वृष्टिमेव न्यग्भूतां करोति । प्रस्तराग्रस्याहवनीयातिक्रमं निषेधति -

नात्यग्रमिति । अतिक्रान्तमग्रं यस्य तदत्यग्रम् । तद्यथा भवति तथा न प्रहरेत् । किंतु प्रस्तराग्रमाहवनीयस्योत्तरत एव नयेत् । अत्यग्रप्रहरणे हि वृष्टिरत्यासारिणी भवति तस्याध्वर्योर्विनाशनशीला स्यात् । अत्याधिक्येन वर्षणमति-

सारिणीत्वं, तेन सस्यानि फलितुमयोग्यानि भवन्ति, सोऽयमध्वर्योर्नाशः। अथवा व्याधिविशेषेणाध्वर्युर्नश्येत् ।

पूर्वस्यां दिशि प्रस्तरस्य मूलं पश्चिमायामग्रमित्येवंविधं प्रहरणं निषेधति ।

न पुरस्तादिति । पश्चिमाग्रत्वं निषिध्य प्रागग्रत्वं विधत्ते–

प्राञ्चं प्र हरतीति । प्रस्तरगतानां दर्भाग्राणां सर्वतो विश्लेषणं निषेधति–

न विष्वञ्चमिति । विष्वञ्चं नानादिग्गतं यथा भवति तथा न वियुयान्न विश्लेषयेत् तद्विश्लेषणे यजमानस्य स्त्र्यपत्यमेव जायेत । स्त्रीव्यञ्जनस्य विश्लिष्टरूपत्वात् । दर्भाग्राणां समूहरूपेणैकीभावं विधत्ते—

ऊर्ध्वमुद्यौतीति । ऊर्ध्वं दण्डाकारेणैकाग्रं यथा भवति तथोद्यौति उत्कर्षेण मिश्रयेत् । पुंसां व्यञ्जनमूर्ध्वाकारं भवति, ततोऽस्य पुमानेव जायते । सोऽयमाग्नीध्रस्य व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह–' त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रो विष्वञ्चं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति " ।

तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं निषिध्य हस्तं विधत्ते —

यत्स्फ्येनेति । योयुपनं विश्लिष्टभूतस्यैकीकरणम् । अथवा प्रस्तरस्य सम्यग्दाहायोत्क्षेपणं, तद्यदि स्फ्येनोपवेषेण वा क्रियेत सेयं यजमानस्य हिंसा । हस्तेनैव योयुपनं रक्षायै भवति । प्रस्तरप्रहरणस्याऽऽधारत्वेनाऽऽहवनीयं विधत्ते–

ब्रह्मवादिन इति । यज्ञस्य संबन्धि किमङ्गं यजमानस्थानीयमिति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे बुद्धिमान्प्रस्तर इति ब्रूयादुत्तरम् ।

स्रुक्षु प्रस्तरस्याञ्जनं कृत्वा तत्रैकं तृणं पृथक्कृत्य प्रज्ञातं स्थापयेत् । तस्येदानीमग्नौ प्रहरणं विधत्ते–

वि वा एतदिति । प्रस्तरमूलमुत्क्षिपन्तीति यदेतेन यजमानो विलिशते विशेषेणाल्पी भवति रोगेण कृशो भवतीत्यर्थः । प्रज्ञातत्वेन स्थापितस्य बर्हिषोऽनुप्रहरणे तस्याल्पीभावस्य शान्तिर्भवति । तदेतद्बर्हिष्प्रहरणं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्– ' आयुषे त्वेत्यकस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय " इति । " अथैनमाहाऽऽग्नीध्रोऽनुप्रहरेति यत्प्रस्तरात्तृणमपात्तं तदनुप्रहराति" इति च ॥

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शनं विधत्ते—

अनारम्भण इति । एतर्हि प्रस्तरप्रहरणादूर्ध्वं प्रस्तररूपस्य यजमानस्य स्वर्गेऽवस्थितत्वादध्वर्युरनारम्भण इव ।निरालम्बन इव भवति । स च वेपनो भवितोरीश्वरः पालनस्वामिराहित्यभयेन सर्वदा कम्पनशीलो भवितुं समर्थो भवति । निरन्तरं भवति कम्पमान इत्यर्थः । ध्रुवासीति भूमिस्पर्शनेन लब्धप्रतिष्ठो न कम्पते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- " अथैनमाहाऽऽग्नीध्रः संवदस्वेत्यगानग्नीदित्यध्वर्युरगन्नित्याग्नीध्रः " इति । अनयोः प्रश्नोत्तरमन्त्रयोरुत्तरमन्त्रस्य शाखान्तरपाठनिराकरणपूर्वकं मन्त्रद्वयोच्चारणं विधत्ते—

अगा३नग्नीदिति । हेऽग्नीद्धे आग्नीध्र किं यजमानः स्वर्गं गतवान् । प्रश्नद्योतनायेयं प्लुतिः । अगन्नग्निरित्येष शाखान्तरगतो मन्त्रपाठस्तस्मिन्पाठे वह्निः स्वर्गगत इत्यर्थो भवति, तत्त्वयुक्तम् । आहवनीयोऽत्र स्वर्गत्वेन विवक्षितः । तस्मिन्स्वर्गरूपेऽग्नौ तमग्निमेव प्रापितवान्भवति यजमानं स्वर्गाल्लोकान्निःसारितवान्भवति । तस्मादग्निरित्येतत्पदं मन्त्रे परित्यज्यागन्नित्येतावदेव ब्रूयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अग्नेस्त्रयो ज्यायाꣳसो भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निर बिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स

[उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्]

निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैषमैच्छन्तं मत्स्यः प्राब्रवीत्तमशपाद्धियाधिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया घ्नन्ति शप्तः [१] हि तमन्वविन्दन्तमब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातॄणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति परिधीन्परि दधाति रक्षसामपहत्यै सꣳ स्पर्शयति [२] रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षाꣳस्यपहन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्टादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञस्याऽऽर्त्या वसीयान्त्स्यादिति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानाम् (३) पतये स्वाहेति स्कन्नमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदार्त्या यजमानो वसीयान्भवति भूयसीर्हि देवताः प्रीणाति जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रि-

[उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्]

यते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपाꣳशुयाजमन्त-
रा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वायाग्निर-
मुष्मिँल्लोक आसीद्यमोऽस्मिन्ते देवा अब्रुव
न्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यन्नाद्येन देवा अग्निम्
(४) उपामन्त्रयन्त राज्येन पितरो यमं
तस्मादग्निर्देवानामन्नादो यमः पितृणाꣳ
राजा य एवं वेद प्र राज्यमन्नाद्यमाप्नोति
तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्यदग्नये स्विष्ट-
कृतेऽवद्यन्ति यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यति भा-
गधेयेनैव तद्रुद्रꣳ समर्धयति सकृत्सकृदव
द्यति सकृदिव हि रुद्र उत्तराधादव द्यत्येषा
वै रुद्रस्य (५) दिक्स्वायामेव दिशि रुद्रं
निरवदयते द्विरभि घारयति चतुरवत्तस्या-
ऽऽप्त्यै पशवो वै पूर्वा आहुतय एष रुद्रो
यदग्निर्यत्पूर्वा आहुतीरभि जुहुयाद्रुद्राय
पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादतिहाय
पूर्वा आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीथाय
[६]॥

(शप्तः स्पर्शयति भूतानामग्निꣳ रुद्रस्य सप्तविꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रयोगो बर्हिषः स्पष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ॥

अथ षष्ठेऽनुवाक उपांशुयाजस्विष्टकृतौ वक्तव्यौ ।

तत्राऽऽदौ तावत्परिधीनां परिधानं विधातुं प्रस्तौति--

अग्नेस्त्रय इति । यथा भ्रातरस्त्रयो हविर्वहन्तो मृता इत्थमेव स्य आर्ति-मारिष्यतीति यो हविर्वहति स मरणं प्राप्नोति भीतोऽग्निर्निलायत यथा देवैर्न ज्ञायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये प्राविशत् । तमुद्दिश्य प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तुमैच्छन् । तदा जलस्थितो मत्स्यस्तत्र स्थितमग्निं देवानामग्रेऽब्रवीत् । ततोऽग्निस्तं मत्स्यमेवमशपत् हे मत्स्य यस्त्वं देवानामग्रे मामवं ज्ञापितवानसि पिशुनो भूत्वा मांब्रवीः, तादृशं त्वां जालधारिणां कैवर्ता धियाधिया वध्यासुः, तेन तेन जालादिना साधनेन, यदा यदा यदा हन्तुं धीर्भवति तदा तदा रात्रावहनि वा वधं कुर्वन्त्विति । यस्मादेवं शप्तस्तस्मान्मत्स्य तदा तदा घ्नन्ति मत्स्यमुखेन विज्ञाते वह्नौ देवा (वै)स्तमग्निं प्रति अस्मत्समीपे समागच्छ हव्यं चास्मदीयं वहेत्युक्ते सोऽग्निर्वरमवृणीत- स्रुचि गृहीतस्य हविषां संबन्धि यदेव द्रव्यं होमात्पुरा परिधिभ्यो बहिः प्रच्यवेत तदस्मदीयानां भ्रातृणां भागधेयमस्त्विति । ततस्तथैवदेवैर्वरो दत्तः । तेन स्कन्नेन तानग्निभ्रातॄन्यजमानः प्रीणयति ।

इदानीं विधत्ते--

परिधीनिति । यस्मात्परिधिभ्यो बहिर्देशोऽग्नेर्भ्रातृणामुपयुक्तस्तस्मात्पधीनग्नेः परितः स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्पर्शनं विधत्ते-

स२ँ स्पर्शयतीति । परिधीनां समीचीने स्पर्शे सति रक्षसां प्रवेष्टुं छिद्राभावादग्निसमीपे संचारो न भवति ।

दिक्त्रभट्टष्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति–

न पुरस्तादिति । रक्षसामपघातः परिधेः प्रयोजनं, तच्चाऽऽदित्योदयेनैव सिध्यति । आग्नेय्यामैशान्यां चाऽऽघारसामिधोः स्थापनं विधत्ते–

[उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्]

ऊर्ध्वे समिधाविति । दक्षिणोत्तरपरिध्योरग्रदेशे स्थापनीये ते ऊर्ध्वे । तेन स्थापनेन दिक्चतुष्टय इवोर्ध्वदेशेऽपि रक्षसामपघातो भवति ।

तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डाम्नातं वीतिहोत्रं त्वा कव इति मन्त्रं विधत्ते

यजुषाऽन्यामिति । स्त्रीपुरुषयोरिव समन्त्रकामन्त्रकयोः परस्परं वैलक्षण्यान्मिथुनत्वम् । समिधो द्वित्वं प्रशंसति—

द्वे इति । प्रायश्चित्तरूपेण स्कन्नानुमन्त्रणं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । हविषः स्कन्दने सति यज्ञस्य विनाशेन यो यजमानो विनाशाभिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमत्तरो भवेदिति प्रश्नवादिभिः पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूते-त्रिभिरेतैर्मन्त्रैः स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति । भूपत्यादयो देवताविशेषा अग्निभरा .रो वा तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन यज्ञस्याप्यार्थो *विनाशं प्राप्य यजमानो वसुमत्तरो भवति । यस्मादयं भूपत्यादिका भूयसीर्देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमत्तरत्वम् । अथोपांशुयाजं विधत्ते—

जामि वा इति । यदन्वञ्चावनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशौ स्यातामेतेन यज्ञस्य जामित्वमालस्याय क्रियते । अत आलस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाशयोर्मध्य उपांशुयाजं यजेत् । किंच पुरोडाशद्रव्यक एको याग आज्यद्रव्यकोऽपर इति मिथुनत्वम् । अथ स्विष्टकृतं विधत्ते—

अग्निमग्निमन्निति । पुरा कदाचिदग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूर्लोके, तदा मनुष्याणां पाकादिनिष्पादनाभावात्पितॄणां राजाभावाच्चाग्नियमयोर्विपरिवर्तनं कर्तुमिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाहूयान्नाद्येनोत्कोचेन तमग्निं भूलोके समागन्तुमुपच्छन्दितवन्तः । पितरस्तु राज्येनोत्कोचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं प्रलोभितवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरन्नादो बहूवन्नभक्षकोऽभूत् । यमश्च पितॄणां राजाऽभूत् । एतदुभयं वेद स प्रकृष्टराज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति । ततो देवास्तस्मा अग्नये भागं दत्तवन्तः । कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये स्वि-

* ख. अत्र पुस्तके विनाशमप्राप्येति पाठ. । स केवलं भ्रान्त्या शोधनकर्त्रा कल्पित इति प्रतिभाति ।

ष्टकृते यदवविरवद्यन्ति सोऽस्य भागः । तस्मादग्नये स्विष्टकृतेऽवद्येत् । तथा सति तदग्नये दत्तेन भागेन रुद्रं क्रूरमग्निं समृद्धं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवद्यति स्विष्टकृते " इति । तदेतद्विधत्ते-

सकृदिति । एक एव रुद्र इति श्रुत्यन्तरात्सकृदवदानसदृशो रुद्रः । येय-मैशानी सैवैषा रुद्रस्य दिक् । सा चोत्तरभागवर्तिनी । तस्मादुत्तरार्धावदानेन स्वकीयायामेव दिशि रुद्रं निःशेषेण तोषयति ।

इतरहविषामिव सकृदभिघारणं प्राप्तमपवदति-

द्विरभिघारयतीति । उपस्तरणमेकं हविरवदानं द्वितीयं द्विरभिघारणं चान्तत इति चतुरवत्तं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-'उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसृष्टाभिरितराभिराहुतिभिः' इति, तदेतद्विधत्ते-

पशवो वा इति । पूर्वाः पुरोडाशाद्याहुतयः पशुस्वरूपाः पशुवदिष्टार्थ-प्रापकत्वात् । अयं त्वग्निः क्रूरत्वाद्रुद्रः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसंबध्य तासामु-परि जुहुयात्तदा पशून्सर्वान्घातुकाय रुद्राय प्रयच्छेत् । ततो यजमानोऽपशुः स्यात् । तस्मात्पूर्वा आहुतीः परित्यज्य दूरे जुहुयात् । एवं होमः पशूनां संरक्ष-णाय भवति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

" उपांशुयाज इ(मि)त्येषोऽनुवादोऽथवा विधिः ।
विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥
जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगणके विधौ ।
सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्त्रतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-" जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडा-

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

शावुपाꣳशुयाजमन्तरा यजति " इति। ' विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय " इति (च)। तत्र विष्णवादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवादो जामि वा एतदिति वाक्यमिति चेन्न। आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किंचिद्विधित्सितम्। न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते। पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम्। न चात्र यजतीति वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः। पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात्। अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनामकत्वम्। सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्यमर्थवादः स्यात। न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः। समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च। जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकवाक्यत्वप्रतीतेः। न खल्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति। न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः। ध्रौवस्यैव द्रव्यत्वात्। नापि देवताया असंभवः। नानाशाखासूपांशुयाजरूपे पठितैर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात्। तस्माद्यजतीत्येतद्विधायकम्।

दशमाध्यायस्यान्तिमपादे चिन्तितम्—

' उपांशुयाजे यत्किंचिद्द्रव्यमाज्यमुताग्रिमः।
विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः " ॥

" उपांशुयाजमन्तरा यजति " इत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तादैच्छिकं द्रव्यमिति चेन्न। आज्यस्य श्रुतत्वात्। तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति श्रुतम्। न चैवमप्यनियतं यत्किंचिदाज्यं स्यादिति शङ्कनीयम्। ध्रौवस्य विहितत्वात्। ' सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते। यद्ध्रुवायामाज्यम् " इति विहितम्। विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य समयोजनत्वाय विपरिणामः कर्तव्यः। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

" तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्रिमो भवेत् ।

अविशेषात्प्रकरणात्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते "

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वात्, अन्यस्य च देवताविधेरदर्शनात्, यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च । मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्णमासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे नियम्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

" कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुतापि वा ॥

विष्णुर्यद्वाऽग्निमुत्सृज्यं विकल्प्यं देवतात्रयम् ।

कोऽप्यत्रानियमान्मैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात् ।

प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णींभावयोगतः

अग्निर्मुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ।

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्याज्यादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिबाधनात् ॥

याज्यत्वैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ।

विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूद्यते " ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावाद्यः कोऽपीति चेन्न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् । ' यत्किंचित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियते " इतिवचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतेति चेन्न । प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति विधेस्तूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागदेवतात्वेन मुख्यत्वादग्निर्देवतेति चेन्न । तदुपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावब्रूतामित्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यादग्नीषोमौ देवतेति चेन्न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधायकत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठाद्विष्णुर्देवतेति चेन्न । तथा सति शाखान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययोर्बाधः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमविष-

(उपांशुयाजास्विष्टकृदभिधानम)

याभ्यां याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्प्यन्ते । अत एवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्थवादेऽप्येतदेव पाक्षं देवतात्रयमनूद्यते–' विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय'' इति । तस्माद्देवताविकल्पः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्–

" दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ।
द्विपुरोडाशसांनिध्यादाद्यो दर्शेऽग्नितोऽग्रतः ॥
विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधे ।
स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥"

" जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वाय " इति पुरोडाशयोर्मध्येऽसो यागो विहितः । पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ । अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशसंनिधेः समानत्वाद्दर्शः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्योपांशुयाजस्य काल इत्याद्यः पक्षः । अमावास्यां प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्राग्नयाज्याया अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रकरणस्य संनिधितः प्रबलत्वाद्दर्श एव काल इति मध्यमः पक्षः । तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य च विधेः प्रबलत्वात्पौर्णमास्येव कालः तथा सति वैष्णवयाज्या प्रकरणादुत्कृष्यताम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्–

" पुरोडाशैकययुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।
स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् " ॥

सोमात्प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भवति । स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमोत्तरकालीनत्वावगमात्तस्यामयमुपांशुयाजो यागो नास्ति । कुतः । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः– किं यागे पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतावुतोपलक्षणीभूतौ । नाऽऽद्यः । अन्तरालवत्त्वादिविशेषणयोरप्युपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः(?)युक्तम् । उपांशुयाजवत्तयो

रपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीये तु शङ्खन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने शङ्खं धमतः पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकः समागच्छति तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्यादिकं संभाव्येत तर्ह्यत्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।
भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥
उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।
अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथम् " ॥

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । " तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति " इति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेन्मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तिमर्हति । ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।
प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्युक्तं कर्मण्यतः क्षयी ॥
मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।
त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् " ॥

योऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यंभावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्वस्योपकरोति । नह्येकस्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः-कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशेन त्या

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

गश्चेति त्रयोऽशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदाहार्यौ ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।
यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥
उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।
अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैष वर्तताम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते " उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति " इति । सोऽयं स्विष्टकृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभयाभावे स्वासिद्ध्यभावादिति चेन्मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वाद्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कंचिद्भागिनमाकाङ्क्षतः । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च । तस्मात्तमेवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते न त्वन्यस्य प्रयोजकः । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृतेः ।
शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः " ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—" शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति " इति । तत्राऽऽग्नेयादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यं, तावतैव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेन्मैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः]

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत्स घृतं निषिक्तमविन्दत्सोऽब्रवीत्कोऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्तोरिति तावब्रूतां मित्रावरुणौ गोरेवाऽऽवमीश्वरौ कर्तोः स्व इति तौ ततो गाꣳ समैरयताꣳ सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीड्यत तस्माद्घृतपद्युच्यते तदस्यै जन्मोपहूतꣳ रथंतरꣳ सह पृथिव्येत्याह [१] इयं वै रथंतरमिमामेव सहान्नाद्येनोप ह्वयत उपहूतं वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशूनेव सहान्तरिक्षेणोप ह्वयत उपहूतं बृहत्सह दिवेत्याहेरं वै बृहदिरामेव सह दिवोप ह्वयत उपहूताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप ह्वयत उपहूता धेनुः [२] सहर्षमेत्याह मिथुनमेवोप ह्वयत उपहूतो भक्षः सखेत्याह सोमपीथमेवोप ह्वयत उपहूता३ हो इत्याहाऽऽत्मानमेवोप ह्वयत आत्मा ह्युपहूतानां वसिष्ठ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते चतुरुप ह्वयते चतुष्पादो हि पशवो मानवीत्याह मनुर्ह्येतामग्रे [३] अग्रेऽपश्यद्घ-

[इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः]

तपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपीड्यत तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाꣳ समैरयतां ब्रह्म देवकृतमुपहूतमित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते दैव्या अध्वर्यव उप हूता उपहूता मनुष्या इत्याह देवमनुष्याने वोप ह्वयते य इमं यज्ञमवान्ये यज्ञपतिं वर्धानित्याह [४] यज्ञाय चैव यजमानाय चाऽऽशिषमा शास्त उपहूते द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिवी एवोप ह्वयते पूर्वजे ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी देवपुत्रे इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे उपहूतोऽयं यजमान इत्याह यजमानमेवोप ह्वयत उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण उपहूतो दिव्ये धामन्नुपहूतः [५] इत्याह प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो हविष्करणꣳ सुवर्गो लोको दिव्यं धामेदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्वयते विश्वमस्य प्रियमुपहूतमित्याहाछम्बट्कारमेवोप ह्वयते [६] ॥

(आह धेनुरेवां वर्धानित्याह धामन्नुपहूतश्चतुस्त्रिꣳशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः]

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उपांशुयाजः षष्ठेऽस्मिन्विष्टकृच्च समीरितः ।
आध्वर्यवं समाप्याथ हौत्रशेषो निरूप्यते ॥

तत्रास्मिन्सप्तमानुवाक इडोपाह्वानविधिस्तन्मन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तूयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड एव समाम्नाताः—

" उपहूतꣳ रथंन्तरꣳ सह पृथिव्या । उप मा रथन्तरꣳ सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेण ह्वयताम । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूताः सप्त होत्राः उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा ह्वयताम् । उपहूतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा ह्वयताम् । उपहूताꣳ ३ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्माꣳ इडा ह्वयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहूतम् । दैव्या अध्वर्यव उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धान् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयाज्यायामुपहूतः । भूयसि हविष्करण उपहूतः । दिव्ये धामन्नुपहूतः । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वमस्य प्रिय-मुपहूतम् । विश्वस्य प्रियस्योपहूतस्योपहूतः " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ८) इति ।

एतद्विनियोगं बौधायनो दर्शयति—" उक्ता इडाया जपास्तानुपाꣳशुक्त्वो-च्चैरुपह्वयत उपहूतेडेति प्रतीचीमिडोपहूतेति पराचीम् " इति । अस्यायमर्थः गोशरीररूपाया इडाया देव्या जपा वेदे स्पष्टं प्रोक्ता उपहूतꣳ रथंतरमित्येवमार-भ्योपहूताꣳ ३ हो इत्येवमन्ताः तान्मन्त्रानुपांशु जपेत् । तत ऊर्ध्वमिडोपहूतेत्या-दिकमुच्चैः पठेत् । उपहूतशब्दस्य प्रथमप्रयोगे×पीडा प्रतीचीनमुखा भवति । चरम प्रयोगे पराचीनमुखेत्युच्यत इति ।

तानेतान्मन्त्रान्व्याचिख्यासुरादाविडाजन्मप्रकारं दर्शयति—

मनुः पृथिव्या इति । पुरा कदाचिन्मनुः पृथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं

× अपिशब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।

[इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः]

द्रव्यमस्तीति सर्वत्रान्वेषणमकरोत्। आन्विष्य च तत्र गोः पादाङ्कितेषु भूप्रदेशेषु निषिक्तं घृतं लब्धवान्। लब्ध्वा च देवानामग्रे स एवमब्रवीत्–अस्या गोः पदेषु स्थितस्य घृतस्य स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः समर्थ इति। तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मित्रावरुणौ मनुं प्रत्यब्रूताम्–किं गोः कार्यभूतेन घृतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यज्ञाङ्गभावं कर्तुमावां समर्थौ स्व इति। एवमुक्त्वा तौ तत ऊर्ध्वं तामिडारूपां गां भूमौ समैरयतां समानयताम्। सा च गौर्भूमौ यत्र यत्र नितरां पादं प्रक्षिप्तवती तत्र तत्र गोपदाङ्किते भूप्रदेशे घृतं निष्पीडितमासीत्। यस्मादस्याः पादेभ्यो घृतं निर्गतमासीत्तस्मादियं घृतपदीति प्रसिद्धाऽभूत्। एवमस्या इडाया यज्ञभूमौ जन्म संपन्नम्। अथ मन्त्रं व्याचष्टे–उपहूतमिति।

रथंतरं साम, तत्पृथिव्या सह मयोपहूतं समीपे यथा तिष्ठति तथाऽऽह्वानं कृतमित्यर्थः। एतन्मन्त्रगतरथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते। यथा षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु रथंतरं सामाऽऽद्यं तथा त्रिषु लोकेषु भूमिराद्या। मन्त्रगतेन पृथिवीशब्देन तत्कार्यमन्नाद्यमुपलक्ष्यते। तथा सत्यन्नाद्येन सह भूमिरुपहूतेत्येवं मन्त्रवाक्यस्यार्थः। एवमुत्तरेऽपि मन्त्रा अनूद्य व्याख्यायन्ते॥

तत्र सामविशेषवाचिना वामदेव्यशब्देन तत्सामसाध्या पशव उपलक्ष्यन्ते। तदेतद्दर्शयति–

उपहूतमिति। इराशब्दवाच्या वृष्टिस्तत्संबन्धि बृहत्सामैरवृष्टेर्बृहत्सामसाध्यत्वादित्येतमर्थं दर्शयति–

उपहूतमिति। आश्वलायनेन ये होत्रका दर्शिता होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाक इति, तदुपह्वानपरत्वं दर्शयति–

उपहूता इति। सहभेति पदेन सूचितमर्थं दर्शयति–

उपहूतेति। भक्षः सखेत्यनेन स्वोपकारकसोमपानमुपलक्ष्यत इति दर्शयति–

उपहूत इति। होशब्दः प्रयुक्तः स्वरूपवाचीत्येतद्दर्शयति–

उपहूतां ३ इति। उपहूतशब्दे रङ्गप्लुतिर्दूरादाह्वानस्य घटनेनाऽऽदरार्था। आत्मन उपह्वाने प्रयोजनं दर्शयति—

आत्मा हीति। यस्मादिहाऽऽहूतानां रथंतरपृथिव्यादीनां भक्षः सखेत्यन्तानामुपवासयितृतम आत्मा, तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, तस्मादात्मनोऽप्युपह्वानं कर्तव्यम्।

इडोपहूतेत्यारभ्य मानवीन्त्येतस्मात्प्राचीनस्य वाक्यसमूहस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इडामुपेति। इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देवतोच्यते। तस्या उपह्वानमिडोपहूतेत्यादिवाक्येन कुर्यात्। इडायाः पशुरूपत्वात्तदुपह्वानेन पशुप्राप्तिर्भवति। आरोहावरोहरूपयोर्वाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपह्वानं संपद्यते। पशूनां चतुष्पदत्वादेतदुपपन्नम्। तयोरावृत्त्या मध्ये सेयमिडाऽस्मानुपह्वयतामित्येतदिडादेवतायाः प्रार्थना स्वस्मिन्देवतानुग्रहार्थम्।

मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति—

मानवीत्याहेति। पुरा देवैर्निष्पादितमिडोपह्वानरूपं यत्परिवृत्तं (ढं) कर्म तस्योपह्वानं दर्शयति—

ब्रह्म देवेति। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तामित्यादिश्रुतिषु श्रुता ये दैव्या अध्वर्यवो ये च दृश्यमाना मानुषास्तेषामुपाह्वानं दर्शयति

दैव्या इति। पूर्वोक्ता दैव्या मानुषाश्च येऽध्वर्यवस्ते सर्वेऽपीमं यज्ञमवन्तु यज्ञपतिं च वर्धयन्त्वित्येवमाशीःपरतां दर्शयति--

य इममिति। उपहूतꣳ रथंतरꣳ सह पृथिव्येत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽन्नलक्षको नात्र तथा द्यावापृथिवीशब्दार्थौ किंतु स्वार्थपरावित्येतद्दर्शयति--

उपहूते इति। ते च द्यावापृथिव्यौ देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पन्ने, ऋतशब्दवाच्यो यज्ञोऽनयोर्वर्तत इति ऋतावर्यौ, नैते केवलमृत्तिकादिरूपे किंतु देव्यौ, देवाः पुत्रा ययोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थसिद्धिं दर्शयति -

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

पूर्वज इति । यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदत्र यजमानशब्दो नार्थान्तरलक्षक इत्येतद्दर्शयति—

उपहूतोऽयमिति । येषां देवयज्यादीनामर्थे यजमानोपह्वानं तानेतान्वि- स्पष्टं दर्शयति--

उत्तरस्यामिति । सोमयागादिरूपाया उत्तरदेवयज्यायाः प्रजाहेतुत्वेन प्रजा- त्वम् । अस्यामेवेष्टौ बहुहविःसंपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम् ।

इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य विवक्षितं तात्पर्यं दर्शयति--

इदमसीति । इदं प्रवर्तमानं मदीयं हविर्देवा जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन्दर्श- पूर्णमासकर्माणि यजमान उपहूत इत्येतावदेव न भवति किंत्विदं निरूढपशुब- न्धरूपं कर्म चिकीर्षुरसि सोमयागरूपमिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्वकर्मानुष्ठानवि- वक्षया यज्ञस्य प्रियमिदं धाम स्थानं प्रति यजमान उपह्वयते । सर्वकर्मविवक्षा- द्योतनार्था वीप्सा ।

अन्यद्यजमानस्य यत्प्रियं तत्सर्वमुपहूतं, तस्य चोपहूतस्य सर्वस्य प्रियस्य स्वामी यजमान उपहूत इत्यनेनोपाह्वानस्य न्यूनतां विचार्य संपूर्णता संपद्यत इत्येतद्दर्शयति –

विश्वमस्येति । अपेक्षितस्यार्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैयर्थ्यं छम्बट्कार- स्तद्यथा न भवति तथैवैनं यजमानमुपहूतवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

" ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्ध्यर्थोत्साहवोऽग्रिमः ।
प्रत्यक्षोक्त्या कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः " ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते- " दैव्या अध्वर्यव उप- हूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धान् " इति । ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यत्रोपहूता इत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोऽर्थः प्रती- यते । तत इडोपह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिवृद्ध्यर्थे जपे यज्ञवाक्यमिदं लिङ्गेन

विनियुज्यताम्। तथा सति सत्रे यज्ञपतीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्ततया यज्ञपतिशब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः--प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडोपह्वाने विनियुक्तः। एकवाक्यत्वं च कृत्स्नमन्त्र उपलभ्यते। प्रकरणं चेदमिडायाः। अतः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न लिङ्गविनियोगः संभवति। तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतापन्नमिडां प्रशंसति। प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे तदूहः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)।

पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽत्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रयच्छति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुरवत्तं भवति हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं यद्धोता प्राश्नीयाद्धोता (१) आर्तिमार्छेद्यदग्नौ जुहुयाद्रुद्राय पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्याद्वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैनज्जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृ

[इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्]

त्यै प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणा
ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति वि वा
एतद्यज्ञम् [२] छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्रा-
श्नन्त्यद्भिर्मार्जयन्त आपो वै सर्वा देवता
देवताभिरेव यज्ञꣳ सं तन्वन्ति देवा वै यज्ञा
द्रुद्रमन्तरायन्त्स यज्ञमविध्यत्तं देवा अभि
समगच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुव-
न्त्स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमꣳ राध-
यिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वं त-
स्याऽऽविद्धं निः [३] अकृन्तन्यवेन सं-
मितं तस्माद्यवमात्रमव द्येद्यज्ज्यायोऽवद्ये-
द्रोपयेत्तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणीयादभि च
घारयेदुभयतः सꣳश्वायि कुर्यादवदायाभि
घारयति द्विः सं पद्यते द्विपाद्यजमानः प्र
तिष्ठित्यै यत्तिरश्चीनमतिहरेदनभिविद्धं यज्ञ
स्याभि विध्येदग्रेण परि हरति तीर्थेनैव
परि हरति तत्पूष्णे पर्यहरन्तत् [४] पूषा
प्राश्य दतोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽ-
दन्तको हि तं देवा अब्रुवन्वि वा अयमा-
र्ध्यप्राशित्रियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्प-

(इडाप्राशित्रभक्षणयोरभिधानम्)

तं ये पर्यहरन्त्सोऽबिभेद्बृहस्पतिरित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स एतं मन्त्रमपश्यत्सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्नहि सूर्यस्य चक्षुः (५) किं चन हिनस्ति सोऽबिभेत्प्रतिगृह्णन्तं मा हिꣳसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत्सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा देवताभिः प्रत्यगृह्णात्सोऽबिभेत्प्राश्नन्तं मा हिꣳसिष्यतीत्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्न ह्यग्नेरास्यं किं चन हिनस्ति सोऽबिभेत् [६] प्राशितं मा हिꣳसिष्यतीति ब्राह्मणस्योदरेणेत्यब्रवीन्न हि ब्राह्मणस्योदरं किं चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति यः प्राशित्रं प्राश्नात्यद्भिर्मार्जयित्वा प्राणान्त्संमृशतेऽमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते (७) ॥

(प्राश्नीयाद्धोता यज्ञं निरहर तच्चक्षुरा१ किं चन हिनस्ति सोऽबिभेच्चतुश्चत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्)

[अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः]।

इडोपाह्वानमुदितमनुवाके हि सप्तमे।
इडाप्राशित्रभक्षौ द्वावुच्येते अष्टमे पुनः॥

यदुक्तं सूत्रकारेण–" पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवद्यत्यध्वर्युः प्रथममवदानमवदधाति स्वयꣳ होतोत्तरम् " इति, तदिदं हेतुरवदानं विधत्ते—

पशव इति। गोरूपाया इडायाः पशुत्वेन तामिडामाददानो होता पशूनामभिलषितार्थं स्वीकृतवान्भवति। होतुरन्यो न कश्चिदपि पशूनामिडारूपाणां कामं दातुं समर्थः। इडाभागप्राशनमन्त्रावुत्पाद्य व्याचष्टे—

वाचस्पतय इति। इडोपाह्वानरूपा या वाक्तस्याः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं हे पुरोडाश त्वां भक्षयामि। अनेन मन्त्रोच्चारणेन भागं दत्वा वाचं देवतां प्रीणयतीत्यर्थः। सदसो यज्ञसभायाः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं त्वां भक्षयामि। अनेन तस्य पुरोडाशस्य स्वोदरकृतत्वं भवति।

होतुर्हस्ते क्रियमाणस्यावदानस्य संख्यां विधत्ते—

चतुरवत्तमिति। प्रधानस्य हविषश्चतुरवत्तत्वं पूर्वमेव दर्शितं तत्साम्यादिदमपि हविरेव भवति चतुष्पात्त्वसंख्यासाम्यात्तस्य पशुरूपत्वम्।

प्रकारान्तरेण भक्षणं प्रशंसति

यद्धोतेति। देवतारूपाया इडाया भक्षणेन होता मरणं प्राप्नुयात्। प्राशनं परित्यज्याग्नौ तद्भागहोमे सतीडारूपगवादिपशूनामभिरूपाय क्रूराय रुद्राय समर्पितवान्भवति। ततो यजमानः पशुरहितः स्यात्। तस्माद्वाचस्पतये त्वा हुतमिति प्रथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साक्षादग्नौ हुतं न भवतीति रुद्राय पशुसमर्पणं न भवति। वाचस्पतिव्यवधानेन परोक्षमेव हुतत्वात्। तथाऽयमपि साक्षादिडां न प्राश्नाति किंत्वन्यस्मै हुतमेव प्राश्नातीतीडाप्राशनप्रयुक्तो मरणदोषो न भवतीति। ईदृशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय सदसस्पतय इत्यादिकं पठनीयम्।

[इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्]

यदुक्तं सूत्रकारेण-" यजमानपञ्चमा इडां प्राश्नन्ति " इति । तदिदं विधत्ते-

प्राश्नन्तीति । तीर्थे दुःखोत्तरणावसरे प्राशनेन हि दुःखमुत्तीर्यते । ऋत्विग्भिः प्राशने सति दक्षिणाऽपि दत्ता भवति । तद्दानमेतस्मिन्प्रधानयागोत्तरणावसरे ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-' मनो ज्योतिरित्यद्भिरन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयित्वा " इति, तदिदं विधत्ते-

वि वा एतादिति । " सत्यमापः सर्वा देवता आपः " इतिश्रुत्यन्तरादपां सर्वदेवतारूपत्वम् । अथ प्राशित्रावदानपरिमाणं विधत्ते—

देवा वा इति । देवाः पुरा यज्ञ प्रथममकुर्वंस्तदा स्विष्टकृदग्निरूपं रुद्रमन्तरितवन्तः, तेनान्तरायेण कुपितः सन्रुद्रस्तदीयं यज्ञमाविध्यच्छिद्रमकरोत् । तं रुद्रं देवा आभिमुख्येन गत्वा तदिदं यज्ञानुष्ठानमस्माकं कल्पतां संपूर्णं भवत्विति प्रार्थितवन्तः । तदानीं केचिद्बुद्धिमन्तो देवा इतरान्प्रत्येवमब्रुवन्-यदि वयं तं रुद्रं हविष्प्रदानेनाऽऽराधयिष्यामस्तर्ह्यस्माकमिदं कर्म स्विष्टं भविष्यतीति । ततो हविराराधनेन स्विष्टकरणाद्रुद्ररूपस्याग्नेः स्विष्टकृत्त्वं संपन्नम् । ततो देवास्त माराध्य तस्य संबन्धि यद्यवमात्रं पुरोडाशांशरूपमाविद्धमासीत्तदाविद्धमुपहत्य नि रकृन्तन्निष्कृष्य छिन्नवन्तः । यस्मादेवं तस्मात्प्राशित्रभागं यवमात्रमवद्येत् । आधिकावदानं प्रतिषेधति—

यज्ज्यायोऽवद्येदिति । अधिकावदाने यज्ञस्य तदङ्गं रोपयेन्मोहयेद्यज्ञप्रयोगे भ्रान्तिं जनयेदित्यर्थः । रुद्रेण कृतो योऽयं पुरोडाशस्य वेधस्तस्मादेव वेधदेशादिदमत्र प्राशित्रभागावदानं प्रतीयते च । विस्पष्टमयमर्थः शाखान्तर आम्नायते-" अज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतामिदम् । मा रूरुपाम यज्ञस्य शुद्ध॰ स्विष्टमिद॰ हविः " इति ।

उपस्तरणादिचतुरवदाननिन्दापुरःसरं सकृदवदानाभिघारणे विधत्ते-

यदुप चेति । यद्यवदानात्पूर्वमुपस्तरणं पश्चाच्चाभिघारणं कुर्यात्तदानीमुपात्तस्य पुरोडाशस्योभयोः पार्श्वयोः संधायि कुर्यात् । सम्यक्धाय उच्छूनत्वरूपो

[इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्]

रोगविशेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं संधायि । सकृदवदानाभिघारणाभ्यां द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठा भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “ अग्रेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्रं परिहरति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

यत्तिरश्चीनामिति । वदेरुत्तरतः स्थितोऽध्वर्युर्वेदिमध्यस्थिते पुरोडाशे प्राशित्रभागमवदायाऽऽहवनीयस्य दक्षिणे भागे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरुपरि हस्तं प्रसार्य तिरश्चीनं यथा भवति तथा यदि दद्यात्तदानीं यज्ञस्य यदङ्गं रुद्रेणानभिविद्धं तदप्यभिविद्धं भवेत् । तस्मादुत्तरस्यां दिश्यवस्थितोऽध्वर्युः प्राङ्मुखो गत्वाऽऽहवनीयस्याग्रेण देशेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै भागं परिहरति । परितो नयति सम्यग्दद्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेनैव नद्यवतरणसदृशेनैव मार्गेण वाऽऽनीतवान्भवति ।

अत्र सूत्रकारेण प्राशित्रमवदीयमानं प्रेक्षत इत्युपक्रम्यैतदुक्तं “ सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याह्रियमाणं सावित्रेण प्रतिगृह्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽऽदायाग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्यसंम्लेत्याभिगिरति ” इति । असंम्लेत्य दन्तैरचूर्णीकृत्य ।

तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोक्तुं प्रस्तौति—

तत्पूष्ण इति पुरा कदाचिद्देवास्तत्प्राशित्रं पूष्णे समर्पयन् । स च पूषा मन्त्रमन्तरेणाऽऽत्तस्य प्राशित्रस्य दन्तैर्बलाद्दशनं कृत्वा प्राश्य तद्दन्तं दशनेनोपपाद्य तेन स्वकीयान्दन्तान्पातितवान् । यस्मादेवं तस्मात्पूष्णः सर्वत्र चरोः पिष्टमेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तहीनं पूषणमुद्दिश्य परस्परमब्रुवन् । अयं पूषा व्याधिं समृद्धिरहितोऽभूद्यस्मादयं प्राशित्रान्निर्हतोऽभूदिति विचार्य तत्प्राशित्रं बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पतिर्मनस्येवमबिभेत् , यथा पूषा प्राशित्रं प्राश्याऽऽर्तिमगमदित्थमन्योऽपि यः प्राश्नाति स आर्तिमारिष्यति गमिष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति—

स एतमिति । मनुष्यचक्षुः केनापि रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यप्रदस्य सूर्यस्य चक्षुर्न केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रमुपादयति–

सोऽबिभेदिति । ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिरश्विना(श्व्या)दिभिस्तादृशः प्रतिग्रहो न हिनस्ति । तस्मात्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्राशनमन्त्रस्य भागत्रयं क्रमेणोत्पादयति

सोऽबिभेदिति । प्रौढमरण्यं दहतोऽपि दावाग्नेर्मुखमास्यं शुष्ककाष्ठकण्टकादिना केनापि न हिंस्यते । श्राद्धादौ परान्नं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं केनापि प्रत्यवायेन न हिंसितं भवति । यस्माद्बृहस्पतिर्ब्रह्मिष्ठो मन्त्रवित्तमस्तस्माद्बृहस्पते ब्रह्मणेत्येतद(म)पि मन्त्रभागं पठेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण -" इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिमृशति वाङ्म आसन्निति यथालिङ्गमङ्गानि " इति । तदेतदभिमर्शनं शिरोमार्जनपूर्वकं विधत्ते अप वा इति ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

" इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्ग्राह्यो न वाऽग्रिमः ।
शेषसत्त्वान्न शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् " ॥

इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वाऽवत्तं यदि नश्येत्तदा शेषस्य सद्भावात्तस्माच्छेषात्पुनरवदेयमिति चेन्न । तस्य शेषस्यान्यथाप्रतिपत्त्या शंयुवाक्कालीनभक्षरूपयाऽवरुद्धत्वात् । तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्--

" शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यभक्षणम् ।
इडायाः परिसंख्यानात्स्वाम्यप्राप्तौ ततोऽन्तिमः " ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्भ्योऽन्यैः कार्यम् । कुतः । ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षप्राप्तौ सत्यां पुनरप्येवमाम्नायते-" यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति " इति । तदेतत्पुनराम्नानं परिसंख्यार्थम् । यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशित्रादिकं न भक्षयेयुरित्यर्थः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्येषां प्राशित्रादिभक्षणमिति चेन्मैवम् । यजमानस्य कर्मकरत्वाभावेन

[इडाप्राशित्रयभक्षयोरभिधानम्]

पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिसंख्यातत्वादृत्विजामेव प्राशित्रादिभक्षणम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् -

" प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत ।
इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥
संतर्दनादिवद्वाक्याद्विकृतौ पूषसंभवात् ।
सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया " ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि " इति । तत्र दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनाद्यधिकरणन्यायेन प्रकरणादुत्कृष्य तथा विकृतिगामीत्यवगम्यते । तथाऽप्युत्तराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

" चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ।
विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥
प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।
न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम " ॥

" पौष्णं चरुं निर्वपेत् " इति चरुर्विहितः । " पौष्णꣳ श्याममालभेतान्नकामः " इति पशुविधिः । पशुनालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम् । तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तपेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

" द्विदेवकेऽपि किं पिंष्यादुत पूषैकदेवके ।
द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात्पेषणभागिनः ॥
देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।
यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् " ॥

राजसूये श्रूयते–" सोमापौष्णं चरुं निर्वपेदैन्द्रापौष्णं चरुम् " इति । तत्र द्विदेवके चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात्पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् । तत्रेदं वक्तव्यं–किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नाऽऽद्यः । यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति । पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेन्नैवम् । भागशब्दान्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्यागः कल्प्यते । तस्मादेकदेवकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवके यागे पेषणमस्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अग्नीध आ दधात्यग्निमुखानेवर्तून्प्रीणाति समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो समिद्वत्येव जुहोति परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनांन्त्सकृत्संकृत्सं मार्ष्टि परां इव ह्येतर्हि यज्ञश्चतुः संपद्यते चतुष्पादः पशवः पशूनेवाव रुन्धे ब्रह्मन्प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा एतर्हि यज्ञः श्रितः [१] यत्र ब्रह्मा यत्रैव यज्ञः श्रितस्ततं एवैनमा रंभते यद्धस्तेन प्रमीवेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्ष्णा

[अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्]

शीर्षक्तिमान्त्स्याद्यत्तुष्गीमासीतासंप्रत्तो य-
ज्ञः स्यात्प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्द्वावि वै यज्ञः श्रि-
तो यत्रैव यज्ञः श्रितस्तं एवैनं संप्र यच्छ-
ति देवं सवितरेतत्ते प्र [२] आहेत्याह
प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स
यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाही
त्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्य ए-
वाऽऽशिषमा शास्तेऽनार्त्यां आश्राव्याऽऽह
देवान्यजेति ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता
अथ कतम एते देवा इति छन्दांसीति ब्रू-
याद्गायत्रीं त्रिष्टुभम् [३] जगतीमित्यथो
खल्वाहुर्ब्राह्मणा वै छन्दांसीति तानेव त-
द्यजति देवानां वा इष्टा देवता आसन्नथाग्नि
र्नोदज्वलत्तं देवा आहुतीभिरनूयाजेष्वन्ववि
न्दन्दनूयाजान्यजत्यग्निमेव तत्समिन्ध
एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसीत्स एतर्हि यज्ञ-
स्याऽऽशिषमवृङ्क्त यद्ब्रूयादेतत् [४] उ-
द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुरं यज्ञ-
स्याऽऽशिषं गमयेदिदं द्यावापृथिवी भद्र-
मभूदित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं
गमयत्यार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्या-
हेदमराल्स्मेति वा वैतदाहोपश्रितो दिवः पृ-

थिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उप-
श्रित ओमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्या-
वापृथिवी (५) स्तामित्याहाऽऽशिषमेवै
तामाशास्ते यद्ब्रूयात्सूपावसाना च स्वध्य-
वसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्याद्यदा
हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा च
स्वधिचरणा चेत्येवं ब्रूयाद्वरीयसीमेवास्मै
गव्यूतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति त
योराविद्यग्निरिदꣳ हविरजुषतेत्याह या अया
क्ष्म(६) देवतास्ता अरीरधामेति वावैत-
दाह यन्न निर्दिशेत्प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशी
र्गच्छेदा शास्तेऽयं यजमानोऽसावित्याह
निर्दिश्यैवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयत्यायुरा
शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त इत्याहाऽऽशि
षमेवैतामा शास्ते सजातवनस्यामा शास्त
इत्याह प्राणा वै सजाताः प्राणानेव (७)
नान्तरेति तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्ने-
र्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं मनु
ष्येभ्य इति वावैतदाहेह गतिर्वामस्येदं च
नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति
याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करो
त्यात्मनोऽनार्त्यै (८) ॥

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

(श्रितस्ते प्र त्रिष्टुभमेवद्यावापृथिवी यां अयाक्ष्म प्राणानेव षट्-

चत्वारिꣳशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे स्पष्टमुदितमिडाप्राशित्रभक्षणम् ।
अनूयाज्याः सूक्तवाका नवमे द्वयमीर्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते—

अग्नीध इति । पौरोडाशिके तु काण्डेऽग्नीधे प्रथमायाऽऽदधातीति भाग-प्रदानं प्रथमस्य यु(स्यो)क्तम् । तस्मादाग्नीध्रेणेध्यमानस्याग्नेर्मुखत्वम् । तस्मिन्नेव काण्डे “ सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति ” इत्युक्त (क्त) षडवर्त्तसंख्यासामान्यादृतुसंबन्धः तस्मादग्निमुखानामृतूनां प्रीतिः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रः समिधमादधात्येषा ते अग्ने समित् ” इति, तदेतद्विधत्ते—

समिधमेति । अनूयाजा उत्तरा आहुतयस्ताश्चास्यां समिधि प्रतितिष्ठन्ति । किंच समिद्युक्त एवाग्नावनूयाजाञ्जुहोति । पुनः शोधनं विधत्ते—

परिधीन्त्समिति । पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तां वारयति—

सकृत्सकृत्समिति । योऽयमावारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः संमार्गस्तस्य काले यज्ञः पराग्भूतो न भवति, किंतु प्रत्यग्भूतः । तत ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तिष्यमाणत्वात् । अनूयाजसमिध ऊर्ध्वं संमार्गकाले तु यज्ञः पराग्भूतस्तत ऊर्ध्वं प्रधान-यागस्य कस्याप्यभावात् ।

अग्नेरपि सकृत्संमार्गमध्याहृत्यानेन सह परिधित्रयगतां संमार्गसंख्यां प्रशं-साति—

चतुःसमिति । अनूयाजार्थं गमिष्यतोऽध्वर्योर्ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापनमन्त्रमुत्पाद्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति-

ब्रह्मन्प्रेति । यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्ततेऽत्रैवैतस्मिन्काले यज्ञ आश्रितस्तत्समीपे स्थित्वा होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन यज्ञो यस्मिन्देश आश्रितस्तत एव देवायज्ञमुपक्रान्तवान्भवति ।

ब्रह्मणो वाचैवानुज्ञाप्रदानं विधत्ते—

यद्धस्तेनेति । किमयं ब्रह्मा हस्ताग्रसंचालनेनानुजानीते किंवा शिरश्चालनेनाथवा तूष्णीमेवाऽऽस्त आहोस्वित्प्रतिष्ठेत्येतया वाचा । नाऽऽद्यः । कम्पप्रसङ्गात् । यदि हस्तचालनेन प्रमीवेत्प्रेरयेत्तदा शरीरे वातादिजन्यः कश्चित्कम्परोग उत्पद्येत । शिरसाऽभ्यनुज्ञाने शीर्षक्तिमाञ्शिरोरोगवान्भवेत् । तूष्णीमवस्थाने यज्ञोऽसंप्रत्तः सम्यक्प्रवृत्तो न भवेत् । तस्मात्प्रतिष्ठेत्यनया वाचैवाभ्यनुज्ञानं परिशिष्यते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपायां वाचि श्रितत्वात्तद्योग्यादाश्रयाद्यज्ञं प्रयच्छति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा पाह्यों प्रतिष्ठेति प्रसौति " इति । सोऽयं शाखान्तर आम्नातो मन्त्रस्तस्यायमर्थः- हे सवितर्देव यदेतत्प्रस्थास्याम इत्यनुज्ञापनं तदेतत्तवाध्वर्युः प्राह तस्मात्त्वं प्रसुव च प्रयज च । बृहस्पतिरेवात्र ब्रह्मा । हे बृहस्पते स त्वं यज्ञं पाहि यज्ञपतिं मनुष्यब्रह्मरूपं मामपि पाहि । हेऽध्वर्यो यत्त्वयोक्तं तदों तथाऽस्तु । अनूयाजान्यष्टुं प्रस्थानं कुर्विति । तस्यैतस्य मन्त्रस्य भागान्व्याचष्टे-

देव सवितरिति । यदुक्तं सूत्रकारेण-" औपभृतं जुह्वामानीय जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽग्रेणाऽऽघारसंभेदं प्रतीचस्त्रीननूयाजान्यजत्याश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यज यजेतीतरौ " इति। आ(तत्राऽऽ)श्रावणपूर्वकं प्रथमयागसंप्रैषं विधत्ते-

आश्राव्येति । अथ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामनूयाजार्थं देवतासद्भावं दर्शयति ।

[अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्]

ब्रह्मवादिन इति । या देवता अग्निप्रजापत्यादयो यष्टव्यास्ताः सर्वाः पुरो-डाशादिभिरेवेष्टाः । अथ यान्देवान्यष्टुमयमध्वर्युः प्रयतते ते देवाः कतमे, न खल्वशिष्टाः केचिद्देवाः सन्तीति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तः—छन्दांस्यवाशि-ष्टानीत्युत्तरं ब्रूयात्, गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीं च यष्टुमध्वर्योर्यत्न इति । अपि त्वन्ये तत्र विशेषमाहुः—छन्दसां ब्राह्मणैरध्येतव्यत्वाद्ब्राह्मणा एव च्छन्दोरूपा इति । तस्माद्ब्राह्मणानेवाध्वर्युर्यजतीत्युत्तरम् । ब्राह्मणजात्यभिमानी योऽग्निः स एवानूयाजदेवतेति तात्पर्यार्थः । अथानूयाजान्विधत्ते—

देवाना।मिति । पुरा कदाचिद्देवा यागं कृतवन्तस्तत्राग्निप्रजापत्यादयो यद वैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूतोऽग्निः प्रज्वलितो नाभूत् । ततो देवा अ-नूयाजेषु प्रविश्य निलीनमन्विष्याऽऽहुतिभिर्लब्धवन्तः । तस्मादनूयाजान्यजेत्ते-नाग्निमेव प्रज्वालितवान्भवति ।

एतेषां चानूयाजानां मन्त्रास्तदीये मन्त्रकाण्ड एवाऽऽम्नाताः—

“ देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशꣳसः । वसुवने वसु-धेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्माऽऽ-यजी होता । होतुर्होतुरायजीयान् । अग्ने यान्देवानयाट् । याꣳ अपिप्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ताꣳ ससनुषीꣳ होत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । स्विष्टकृच्चाग्ने होताऽभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ९] इति ।

देवं द्योतनशीलं बर्हिर्नामकं यदग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । आज्यं व-सुरूपं यदेतदग्नावाधेयं तदेतद्भक्षयतु । किमर्थं, वसुवने वसुनो धनस्य वननं भजनं वसुवंस्तस्मै । यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं नराशंसनामकेऽ-प्यग्नौ योजयितव्यम् । स्विष्टकृन्नामकोऽग्निः । सोऽयं सुद्रविणा शोभनधनः । मन्द्रो हर्षणशीलः । कविर्विद्वान् । सत्यमन्मा सत्यमननः । आयजी शास्त्रीयया मर्यादया यष्टा । होता देवानामाह्वाता । होतुर्होतुरायजीयाँल्लोके यो यो होता तस्मात्तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमर्यादानुल्लङ्घनेन यष्टा । हेऽग्न ईदृशस्त्वं

यान्देवानयाडयष्टवानसि, यांश्च देवानपिपेः प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तत्र होत्रे होत्रा(तृ)कृत्येऽमत्सत यजनेऽमाद्यन्हृष्टवन्तः, दिवि स्थितेषु देवेषु सनसनुषीं हविर्दत्तवतीं देवंगमां देवानवगच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञमेरयाऽऽभिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेत्यर्थः। हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृद्धोता चाभूर्यदस्माभिरिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य कर्ताऽभूः। अतो नमोवाके यजमानस्य नमस्कारोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य संभजनाय वसुधेयस्य वीहि अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय।

तैरेवैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धा अनूयाजाः प्रपञ्चिताः। अथ प्रस्तरप्रहरणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः। सूक्तवाकस्यानूयाजानन्तरभावित्वं बौधायनेन दर्शितम्--'अनूयाजानां प्रथमं यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति देवो नराशꣳसो वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति द्वितीयं देवो अग्निः स्विष्टकृदिति तृतीयमन्वानमनूयाजान्यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे प्राऽमत्सतेति व्यनिति यदा जानाति सूक्तवाकाननूक्त्या (?) इति तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं द्यावापृथिवी [वी इ]ति प्रतिपद्य " इति। सोऽयं सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्ड एवमाम्नातः--

'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्। आर्ध्म सूक्तवाकम्। उत नमोवाकम्। ऋध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वꣳ सूक्तवागसि। उपश्रितो दिवः पृथिव्योः। ओमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम्। शंगये जीरदानू। अत्रस्नु अप्रवेदे। उरुगव्यूती अभयंकृतौ। वृष्टिद्यावा रीत्यापा। शंभुवौ मयोभुवौ। ऊर्जस्वती च पयस्वती च। सूपचरणा च स्वाधिचरणा च। तयोराविदि" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १०) इति।

हे द्यावापृथिवी इदमीदृशं भद्रं कल्याणमभूत्। कीदृशमिति तदुच्यते- ते वयं सूक्तवाकमार्ध्म, श्रद्धालुरयं यजमानः सम्यगनेन हविर्दत्तमित्यादिवाक्यानि सूक्तानि तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैर्वा वचनं वाकस्तद्यथा भवति तथा समृद्धिं गताः

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

स्मः । अथवा " अग्निरिदꣳ हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत " इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमृद्धिं गताः । अपि च नमो देवेभ्य इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा वयमृद्धिं प्राप्ताः । हेऽग्ने त्वया सूक्तोच्यं यजमान समृद्धं हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन वयमृध्यास्म समृद्धिं प्राप्ता भूयास्म । यथा त्वं द्यावापृथिव्योरुभयोरवस्थितो ऽत्वा सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे द्यावापृथिव्यावोमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । कीदृशे [शौ], शंगये सुखस्य प्रापयित्र्यौ, जीरदानू वृष्ट्यादिद्वारेण जीवनप्रदात्र्यौ, अत्रस्नू भयरहिते, अप्रवेदे अस्मदीयानां दोषाणामकथयित्र्यौ, उरुगव्यूता प्रभूततृणोदिकयुक्तत्वेन विस्तीर्णगोप्रचारेण, अभयंकृतावस्मास्वभयस्य कर्त्र्यौ, वृष्टिद्यावा वृष्टेः प्रकाशयित्र्यौ, रीत्यापा रीतेः सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयित्र्यो, शंभुवौ रोगाद्यनिष्टशान्तेः प्रापयित्र्यौ मयोभुवावन्नपानादिसुखस्य प्रापयित्र्यौ, युवयोर्मध्ये द्यौरियमूर्जस्वती वृष्टिरूपरसवती, पृथिवीयं पयस्वती तृणोदकद्वारा बहुलक्षीरादियुक्ता । तथेयं द्यौः सूपचरणा देवताधिवासस्थानत्वेन सुष्ठूपचरितव्या । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाऽऽश्रयितुं शक्या । तयोर्द्यावापृथिव्योराविदि आज्ञायां सत्याम्, अग्निरिदं हविरजुषतेत्यनेन वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवाक्यं शाखान्तरेऽन्यथा पठितम्—" एतदु द्यावापृथिवी भद्रमभूत् " इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशाखापाठं प्रशंसति—

एतदुर्वै नामेति । एतदुनामा कश्चिद(दा)सुर आसीत् । स कस्यचिद्यज्ञ एतस्मिन्सूक्तवाककाले समागत्याऽऽयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादिकामाशिषं यजमानसंबन्धिनीं विनाश्य स्वसंबन्धिनीमकरोत् । तस्मादेतदु द्यावापृथिवी (वी इ) ति यदि होता पठेत्तदाऽऽसुरस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिः स्यात् । ततः शाखान्तरपाठं परित्यज्येदं द्यावापृथिवी भद्रमित्येव पठेत् । तथा सति यजमानस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिर्भवति ।

सूक्तवाकनमोवाकशब्दयोः क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति-

आर्ध्मेति । इदं द्वयं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । यज्ञस्याग्निरूपेण पृथिव्यां फलरूपेण दिवि चाऽऽश्रितत्वं प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

उपश्रित इति । रक्षणवत्यौ स्तामित्येतादृगाशीरत्र विवक्षितेति दर्शयति-

ओमन्वतीति । शाखान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयित्वा स्वपाठं प्रशंसति-

यद्ब्रूयादिति । यदा पुरुषो म्रियते तदानीं पर्यङ्कशयनादिपरित्यागेनेमां भूमिमुपेत्यावसानं गच्छति तस्मात्तादृशस्यार्थस्य सूचके सूपावसानशब्दे प्रयुक्ते सति मरणशीलो भवति । भूमिविषयकेण स्वधिचरणेतिशब्देन वरीयसीमतिबहुलां गव्यूतिं गोप्रचारभूमिं कामितवान्भवति ।

सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु-

" अग्निरिद२ँ हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । सोम इद२ँ हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । प्रजापतिरिद२ँ हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविद२ँ हविरजुषेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इद२ँ हविरजुषेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्र इद२ँ हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । महेन्द्र इद२ँ हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्निर्होत्रेणेद२ँ हविरजुषत । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १०) इति ।

आज्यभागदेवोऽयमग्निर्दत्तं हविरसेवत । सेवित्वा च यजमानं वर्धितवान् । तस्य च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु स्विष्टकृदग्निपर्यन्तेषु योज्यम् । देवताक्रमश्चात्राऽऽवाहननिगदवत् । तत्र हात्रेण होमनिमित्तेन होमस्य स्विष्टकृत्त्वं कर्तुमित्यर्थः ।

तस्यैतस्य मन्त्रकाण्डाम्नातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति-

तयोराविदीति । पूर्वमार्ध्म सूक्तवाकमित्यनेन वयं वृद्धिं प्राप्ता इति स्वकी-

[अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्]

यैवाभिवृद्धिरुक्ता । इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयाऽभिवृद्धिरुच्यते । या देवता वयमयाक्ष्म वयमिष्टवन्तस्ता देवता अरीरधाम यथा राध्नुवन्ति समृद्धा भवन्ति तथाऽकार्ष्मेत्येतमेवार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ब्रूते । सूक्तवाकस्य चरमभाग एवमाम्नातः--

" अस्यामृधद्धोत्रायां देवगमायाम् । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाऽऽशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन हविषाऽऽशास्ते । तदश्यात्तदृध्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते । वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वीतं च । उभे च नो द्यावापृथिवी अꣳहसस्पाताम् । इह गतिर्वामस्येदं च । नमो देवेभ्यः " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १०) इति ।

अस्यां सूक्तवाकपाठपूर्विकायां होत्रायां प्रस्तरप्रहरणरूपायां होमक्रियायां देवगमायां देवान्प्राप्नुवत्यां सत्यामृधदृध्नोतु यजमानः समृद्धिं प्राप्नोतु । असौ विष्णुरुद्रादिशर्मा यजमानः स्वस्याऽऽयुः प्रार्थयते सुप्रजास्त्वं शोभनापत्ययुक्तत्वं सजातवनस्यां समानजातयैर्वननं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्यैतत्सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कालान्तरभाविनी सेयमिष्टिः । भूयो हविष्करणं प्रभूतसोमयागादिरूपम् । दिव्यं धाम स्वर्गस्थानम् । किं बहुना, विश्वं प्रियं, यद्यत्सर्वमात्मनोऽनेन हविषा प्रस्तराख्येन(ण) यजमानः फलमाशास्ते तदश्यात्तत्फलं भुङ्क्ताम् । तच्च फलमृध्यात्समृद्धमस्य भवतु । तत्सर्वमस्मै यजमानायाग्न्यादयो रासन्तां साधयन्ताम् । तत्फलमग्निर्देवो देवेभ्यः सर्वेभ्य आनीय वनते यजमानं तद्भागिनं करोति । वयं च होत्रादयो मानुषाः सन्तोऽग्नेः प्रसादात्संभावितफलं मनुष्येभ्य आनयाम इति शेषः । किं तद्दैवं मानुषं च फलमिति तदुच्यते -इष्टं च वीतं चेति । इष्टं यागनिमित्तं स्वर्गसाधनं पुण्यं यदस्ति तद्दैवं, वीतमशनखादिरूपं यद्यदस्ति तदेतन्मानुषम् । किंत्वेते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मानंहसः पापात्फलप्रतिबन्धकात्पातां रक्षताम् । इहास्मिन्कर्मणि वामस्य क-

मनीयस्य धनस्य गतिः प्राप्तिरस्तु । इदं च हविर्देवैः स्वी क्रियतामिति शेषः। नमस्कारः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽस्तु ।

मन्त्रगतेनासाविति पदेन यजमाननामनिर्देशो विवक्षित इत्याह -

यत्र निर्दिशेदिति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत् , यज्ञसंबन्धिन्यायुरादिरूपा येयमाशी सा प्रतिवेशं गच्छेद्यजमानप्रतिरूपकं यज्ञशालां प्रविष्टं पार्श्वस्थं यं कंचित्पुरुषं प्राप्नुयात् असाविति नाम निर्दिशेत् । यजमानमेव स्वर्गं प्रापयति । एतमेव नामनिर्देशमभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नातम् -" यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन् " इति ।

आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मिन्वाक्ये यदाशासनीयं संग्रहरूपेण विवक्षितं तदेवाऽऽयुरादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति -

आयुरिति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात्प्राणाः सजातशब्देन विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति -

सजातेति । सजातशब्दाभिधेयैः प्राणैर्वननस्य संभजनस्य प्रार्थ्यमानत्वात्प्राणानामन्तरायं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका उपलक्षिताः । अतः पूर्वोक्तं मन्त्रव्याख्यानमविरुद्धम् ।

देवसकाशान्मनुष्यसकाशाच्च फलमग्नौ होतरि व्यवस्थितमित्येतादृशमभिप्रायं दर्शयति -

तदग्निरिति । दिव्या मानुषाश्च भोगा विवक्षिता इत्यर्थः ।

इह कर्मणि हविर्भिरसत्कृता अपि देवा नमस्कारेण सत्कृता भवन्तीत्येवदृर्शयति --

इह गतिरिति । उभयविधदेवप्रसादात्स्वस्याऽऽर्तिर्न भवेदिति ।

अत्र मीमांसा ।

[* दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

" अनूयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।
स्विष्टकृत्संस्कातिर्वाऽऽद्योऽनूयाजान्तरसाम्यतः ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख, पुस्तकस्थः ।

[अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्]

"स्विष्टकृत्त्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः।
दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत्"

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनूयाजाः समाम्नाताः। तत्र प्रथमद्वितीयानूयाजवत्तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्षः। अस्ति प्रधानहोमनारिष्टहोमानन्तरभावी प्राशित्रादिभक्षणात्प्राचीनः पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः, सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृते ऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानात्। प्राशित्रादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वाज्यद्रव्यकेष्वनूयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्त्वगुणेन प्रत्यभिज्ञाऽस्ति, देवो अग्निः स्विष्टकृदिति मन्त्रपाठात्। सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवता स्मरणसंस्कारे सत्यर्थवती स्यात् प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यम्। किंच, संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यात्। तस्मादन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनूयाजः स्यात्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः।
अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात्॥
प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः।
संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता"॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—"सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इति। "इदं द्यावापृथिवी" इत्यादिमन्त्रः सूक्तवाकः। तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्याम्नानात्। प्रस्तरो दर्भमुष्टिस्तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः। तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत्पदं कालं लक्षयति। होत्राऽस्मिन्मन्त्रे पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत्। न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः, पूर्वोक्तप्रमन्त्रवत्त्रान्वयाभावात्। "अग्निरिदं हविरजुषत। अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत।" इत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते। पुरोडाशसेवयाऽभिवृद्धोऽग्निरस्मिन्यजमाने तेजोबाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः। न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः—सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्यन्तमन्वयाभावः। मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवाननुस्मारयति। प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः। अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते। ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रं न

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । यजिधात्वोरश्रवणात् । तथा सति देवतानामत्राभावात्तद्द्वाराऽपि नान्वय इति चेन्नैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्यते । ततो देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽस्त्येवान्वयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

" प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।
समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ।
दर्शपूर्णिमयोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् ।
आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते " ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेन्न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते-" अग्नीषोमाविदꣳ हविरजुषेताम् " इति । " भागान्तरे तु दर्शदेवताम्नानम्-' इन्द्राग्नी इदꣳ हविरजुषेताम् " इति, इन्द्र इदꣳ हविरजुषत " इति, " महेन्द्र इदꣳ हविरजुषत " इति च इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः । तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भाग एव तत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः सूक्तं वक्तीति तद्व्युपत्तेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं वक्तीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम् " अग्निरिदꣳ हविरजुषतेत्याह या अयाक्ष्म देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह " इति । अरीरधामाऽऽराधितां (ता) स्तुष्टान्[अ]कुर्मेत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

(* तत्रैव तृतीये चिन्तितम्-

" अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ।
अपच्छिद्येदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. च. पुस्तकयोर्नास्ति ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

प्रक्रियातो भवेन्नैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ।
वाक्यं द्व्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्बली: " ॥

सूक्तवाके श्रूयते–" अग्नीषोमाविद॑ हविरजुषेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इद॑ हविरजुषेताम् " इत्यादि । तत्र देवतावाचकमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयोज्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत्त्विदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां (णां) सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः–अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेने[णे]न्द्राग्निविषया क्रियाऽनुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोजकयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तत्तच्छेषस्तत्र तत्र व्यवतिष्ठते] ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्–

" यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नाहि पूर्ववत् ।
मन्त्रः फलप्रधानोऽत्र ऊह्यः सर्वफलित्वतः " ॥

दर्शपूर्णमासयोः " सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति " इति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते–" अयं यजमान आयुराशास्ते " इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेन्न । वैषम्यात् तथा हि सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः–क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहूत॑ रथंतर॑ सह पृथिव्येत्यनुवाके तदुपाह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् । " इडोपहूता । उपहूतेडा उपो अस्मा॑ इडां ह्वयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । दैव्या अध्वर्यव उपहूताः " इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपाह्वानक्रियाया एव प्राधान्यावभासात्तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिरूपं फलं गमयतीति न

तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु प्रहरणक्रियाम् । "इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्" इत्येतस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे सर्वस्मिन्नपि फलावभासात् । "अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते" इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं, फलिनश्च सर्वे यजमानाः । ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीयः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्

"सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।
स्यान्नैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽऽस्थनां न युज्यते" ॥

"इदं द्यावापृथिवी" इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते–"आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते" इत्यादि । तत्र सूक्तवाकगतो योऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागस्तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेति संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गं, तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रयुक्ततया तद्भागपाठोऽपि स्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कर्मियोगेन स्वर्गस्य साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः, एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्थनां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्–

"मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ।
प्रागार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत्" ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्णनीयः पठितव्यो वेति संशयः । मुमूर्षोर्यजमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनाद्धलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आर्भवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः तत: पूर्वं जिजीविषुत्वात्पठनीय. ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

[सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्]

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)।

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञꣳ स्वगा कुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तो ऽश्रद्दधानो यजातै सा मे यज्ञस्याऽऽशीरस दिति तस्माद्यदब्राह्मणोक्तोऽश्रद्दधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्ग च्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत्किं मे प्रजायाः (१) इति योऽपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहन त्सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कद्य पाꣳसून्त्संगृह्णात्तावतः संवत्सरा न्पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्म- णाय नाप गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति तच्छंयोरा वृणी मह इत्याह यज्ञमेव तत्स्वगा करोति तत् [२] शंयोरा वृणीमह इत्याह शंयु मेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽशिषमेवै तामा शास्ते सोमं यजति रेत एव तद्दधाति त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वा- याग्निं गृहपतिं यजाति प्रतिष्ठित्यै जामि वा

[सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्]

एतद्यज्ञस्य क्रियते [३] यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्य पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्त्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः पञ्चमं पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूद्यन्ति [४] ॥

(प्रजायाः करोति तत्क्रियते त्रयस्त्रिशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनूयाजाः सूक्तवाकव्याख्या नवम ईरिता ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र शंयुवाकमन्त्रान्व्याख्यातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । यस्मै देवाय यद्धविर्विहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्विति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान् एतत्काम एतेन यज्ञेन यजतेत्येतादृशेन ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते, तयोरुभयोर्यज्ञफलं ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति । पुनरपि शंयुरेवमुवाच तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुर्यातना त्वत्पुत्राधीना भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः

करोति तं पुरुषं शतनिष्कदण्डेन यातयात्क्लेशयेत् । यो निहनत्ताडयेत्तं सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून्व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति, किंतु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनामिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधिक्षेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता पूर्वोक्तपापेन युक्तो भवति ।

यस्य शंयुवाकस्य व्याख्यानायायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंयुवाकमन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह-" यदाऽनुजानाति शंयोरनुब्रूहीति तच्छंयुवाकमन्वाह तच्छंयोरावृणीमह इत्येतदनुवाकस्य " इति । स चानुवाको मन्त्रकाण्डे समाम्नातः-

" तच्छंयोरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ११) इति ।

तत्तादृशं प्रशस्तं फलं शंयोर्बार्हस्पत्याद्‌दावृणीमहे प्रार्थयामहे । किं तत्फलमिति क्रमेणोच्यते-यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । यज्ञपतये यजमानस्य गातुं देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । नोऽस्माकं दैवी स्वस्तिर्देवनिमित्तं विघ्नोपशमनं मानुषेभ्यः स्वस्तिर्विघ्नोपशमनमस्तु । भेषजं सर्वपापानामौषधमिदं कर्मोर्ध्वं जिगातु अविघ्नेन समाप्तिं प्राप्नोतु । अस्मदीयाय द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु ।

तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठं प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । तत्रानेन मन्त्रपाठेनेनं यज्ञं तत्तद्देवानामसांकर्येण स्वगवं करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति-

तच्छंयोरिति । मन्त्रवाक्यपाठ एवास्य दातव्यो भागस्तत्तुष्टिहेतुत्वात् ।

आशीः परत्वं मन्त्रभागस्य दर्शयति-

गातुं यज्ञायेति । अथ चतुरः पत्नीसंयाजान्विधत्ते-**सोमं यजतीति** ।

एतेषां चतुर्णां पत्नीसंयाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते-

जामि वा इति। प्रयाजानां पत्नीसंयाजानां च तावद्द्रव्यकृतं वैषम्यं नास्ति, मन्त्रकृतमपि यदि न स्यात्तदानीमालस्यं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु यजुर्भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा ऋग्भ्यां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः।

ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे समाम्नाते। तद्विनियोगं बौधायनो दर्शयति-" अथ पत्नीसंयाजानामा प्यायस्व सं त इति सौम्यस्येह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामग्निर्होता गृहपतिः स राजा वयमु त्वा गृहपते जनानामिति गृहपतेः" इति। तत्र सोमस्य त्वष्टुश्चान्यत्राऽऽम्नातानां मन्त्राणां प्रतीकान्याम्नायन्ते-

" आ प्यायस्व सं ते। इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपम्" (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२) इति।

आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा सोमस्य पुरोनुवाक्या। सं ते पयांसीति सोमस्य याज्या। एतदुभयं चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्यास्यते। इह त्वष्टारमिति त्वष्टुः पुरोनुवाक्या। तन्नस्तुरीपमिति याज्या। एतच्चोभयं तृतीयकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्याख्यास्यते।

देवपत्नीपुरोनुवाक्यां दर्शयति-

" देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः। प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये। या पार्थिवासो या अपामपि व्रते। ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत"।(ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२) इति।

इन्द्राण्यादयो देवपत्न्यो याः सन्ति ता उशतीरस्मद्धितं कामयमाना अस्मानवन्तु रक्षन्तु। परैरापादितमरिष्टं वारयन्त्वित्यर्थः। किंच, तुजयेऽपत्याय वाजसातये द्रव्यलाभाय नोऽस्मान्प्रकर्षेण रक्षन्तु। न केवलं दिवि स्थिता इन्द्राण्याद्याः किंतु याः पार्थिवासः पृथिव्यां स्थिता देवपत्न्यो या अप्यन्या अपां व्रते वृष्ट्युदकस्थानत्वेनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते ता देव्यः सर्वाः सुहवाः सुखेनाऽऽह्वातुं शक्या यूयं नोऽस्माकं शर्म सुखं प्रयच्छत। तत्रैव याज्यामाह-

(सूक्तवाकामन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

" उत ग्ना वियन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ॥ आ रोदसी वरुणानी शृणोतु । वियन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२) इति ।

अपि च ग्नाश्छन्दोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो वियन्त्विदं हविरश्नन्तु । ग्नाशब्दस्य च्छन्दोवाचित्वं पञ्चमकाण्डे समाम्नातम्--' ग्नास्त्वेत्याह छन्दांसि वै ग्नाः " इति । इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी । अग्नेः पत्न्यग्नायी । अश्विनोः पत्न्यश्विनी । राज्ञः सोमस्य पत्नी राट् । रुद्रस्य पत्नी रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणानी । एतासामेकैका विज्ञापनामस्मदीयामाशृणोतु । जनानामिन्द्राण्यादीनां य ऋतुः कालविशेषो भोजनायोचितस्तस्मिन्काले वियन्त्वश्नन्तु । सोमत्वष्ट्रोः पुरुषयोर्भुक्तवतोः सतोः पश्चाद्भुञ्जतामित्यर्थः ।

अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्यामाह--

" अग्निर्होता गृहपतिः स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः । देवानामुत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२) इति ।

अयमग्निर्देवानामाह्वाता गृहाणां पालकः । स च राजा दीप्यमानस्तादृशो जातवेदा देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जातवेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः प्रयजतां प्रकर्षेण यागं कुर्वतां मध्ये यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टृतमः । ऋतावा सत्यवाक् । तत्रैव याज्यामाह--

" वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् । अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु । तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि " (ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२) इति ।

हे गृहपतेऽग्ने जनानां मध्ये वयमेव त्वां समिधा संदीपनेन बृहन्तमकर्म प्रौढं कृतवन्तः । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि नोऽस्माकमस्थूरि संन्त्वाश्लिष्टानि भवन्तु । तिग्मेन तीक्ष्णेन वैरिभिरप्रधृष्येण तेजसा त्वमस्मान्संशिशाधि तीक्ष्णी कुरु । निर्भयान्कुर्वित्यर्थः ।

[सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्]

दिति तात्पर्यार्थः । देवा गातुविद इत्ययं मन्त्र इष्टिसंपूर्तिकारित्वात्समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आध्वर्यवकाण्डे समाम्नातो व्याख्यातश्च ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" विप्रायावगुरेन्नेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता ।
फलवत्क्रतुसांनिध्यात्क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥
यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।
निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते " यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् " इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वादिति चेन्मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र ह्यात्मप्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारफलं न संभवति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादपकर्षो युक्तः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

' संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावुत ।
दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥
जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।
नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्यसाधनत्वात्तृतीयया " ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतीचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते ' पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः ' इति । तत्र तृतीयोऽहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्य पशौ निवेश्यतामिति प्राप्ते

ब्रूमः-जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वा-भावेऽपि क्रयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मान्न प्रकरणा-दुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः] ।

युक्ष्वा हि देवहूतमा॑ अश्वा॑ अग्ने रथीरिव । नि होता॑ पूर्व्यः सदः । उत नो॑ देव देवा॑ अच्छा॑ वोचो विदुष्टरः । श्रद्विश्वा वार्या॑ कृधि । त्वꣳ ह यद्य॑विष्ठ्य सह॑सः सूनवाहुत । ऋतावा॑ यज्ञियो भुवः । अयमग्निः सहस्रिणो वाज॑स्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् । तं नेमिमृभवो॑ यथाऽऽनमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञम् [१] अङ्गिरः । तस्मै॑ नूनमभिद्य॑वे वाचा विरूप नित्य॑या । वृष्णे॑ चोदस्व सुष्टुतिम् । कमु ष्विदस्य सेन॑याऽग्नेरपा॑चक्षसः । पणिं गोषु स्तरामहे । मा नो॑ देवानां विशः प्रस्नातीरिवोस्राः । कृशं न हासुरघ्नियाः । मा नः

समस्य हृद्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊ-
र्मिर्न नावमा वधीत् । नमस्ते अग्न ओज॑
गृणन्ति देव कृष्टयः । अमैः [२] अमि
त्रमर्दय । कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्नें संवेषिषो
रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि । मा नो अ
स्मिन्महाधने परा वर्ग्भारभृद्यथा । संवर्गं
सं रयिं जय । अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने
षिषक्तु दुच्छुना । वर्धा नो अमवच्छवः ।
यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा ।
तं घेदग्निर्वृधाऽवति । परस्या अधि [३]
संवतोऽवराँ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताँ
अव । विद्मा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्य-
थाऽवसः । अधा ते सुम्नमीमहे । य उग्र
इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने
पुरो रुरोजिथ । सखायः सं वः सम्यञ्चमि-
षं स्तोमं चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो
नप्त्रे सहस्वते । सं समिद्युवसे वृषन्नग्ने
विश्वान्यर्य आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो
वसून्या भर । प्रजापते स वेद सोमापूषणे-
मौ देवौ (४) ॥

(यज्ञममैरधि वृषन्नेकान्नविंशतिश्च) ।

[संवर्गेष्टिहौत्रमन्त्राभिधानम्]

अयमग्निरिति। अयमिध्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्याकस्य शतसंख्याकस्य च वाजस्यान्नस्य पतिरत एव मूर्धा शिरोवदुन्नतः कविर्विद्वान्रयीणां धनानां दाता भवतु। अथ पञ्चमी -

तं नेमिमिति। हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने समाना हूतिर्देवानामाह्वानं येषामृत्विजां ते सहूतयस्तैः सहूतिभिर्युक्तस्त्वं तं यज्ञमस्माकं नेदीयः समीपं प्रत्यानमस्वाऽऽनीय वशं कुरु। तत्र दृष्टान्तः—ऋभवो यथेति। यथा देवतक्षाणो रथचक्रस्य नेमिमानीय स्ववशत्वेन परिभ्राम्यमाणां कुर्वन्ति तद्वत्। अथ षष्ठी—

तस्मा इति। हे विरूप विविधरूपयुक्ताग्नेऽभिद्यवे सर्वतो द्योतमानाय वृष्णे काम्यानां वर्षयित्रे तस्मै यष्टव्याय देवाय नित्यया वैदिकमन्त्ररूपया वाचाऽस्माभिः क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा प्रेरय तदग्रे कथयेत्यर्थः। अथ सप्तमी—

कमु ष्विदिति। पाकोऽल्पः। चक्षो ज्ञानम्। अपाकं चक्षो यस्यासावपाकचक्षाः सर्वज्ञ इत्यर्थः। सर्वं जानतोऽस्याग्नेः सेनया परिचारकजनेन सह गोषु गवादिद्रव्यविषये कमु पणिं स्तरामहे स्वित्कं नाम व्यवहारमाच्छादयाम। एतदीयं परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्माभिः कर्तुं शक्यते। तस्मात्सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः। अथाष्टमी—

मा नो देवानामिति। देवानां संबन्धिनो विशो वाणिज्यकारिण्यः प्रजा नोऽस्मान्मा हासुर्नैव परित्यक्तवत्यः। का इव, प्रस्नातीः प्रस्नुता उस्राः क्षीरादिप्रदानेन वासहेतवोऽघ्निया इव। किमिव, कृशं नाल्पवयस्कं वत्समिव। यथा क्षीरपूर्णस्तनयुक्ता गावः शिशुं वत्सं न त्यजन्ति तद्वदित्यर्थः। अथ नवमी—

मा न इति। समस्यास्माभिः समानस्य दूढ्यो दुर्धियः परिद्वेषसः सर्वतो द्वेषं कुर्वतः शत्रोरंहतिरस्मासु कृतो द्रोहो नोऽस्माना समन्तान्मा वधीत्। कां केव, नावमूर्मिर्न। यथा नद्यां गच्छन्तीं नावमूर्मिर्न नाशयति तद्वद्वैरिकृतो द्रोहोऽ-

स्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यायो वाऽयं समशब्दः, सर्वस्य वैरिणो द्रोहो मा विनाशयत् । अथ दशमी -

नमस्त इति । हे देवाग्ने कृष्टयो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय नमो गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुञ्जते यजमानादयस्त्वदीयं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अतस्त्वममित्रमस्माकमपकारिणमर्दय मारय, अमै रोगादिभिः ।

एवं दश सामिधेनीरुक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह —

कुवित्सु न इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं रयिं धनं कुविद्बाहुल्यं यथा भवति तथा सुष्ठु संवेविषः सम्यग्व्याप्तिमकरोः । किमर्थं, गविष्टये गोभिः सहितेष्टिर्गविष्टिस्तदर्थमुरुकृत्प्रभूतकारी त्वं नोऽस्माकं कर्मफलमुरु कृधि प्रभूतं कुरु ।

अथ याज्या -

मा न इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तेऽस्मिन्महाधने मा परावर्क्पराभवकारणं वर्जनं विनाशनं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः-भारभृद्यथेति । लोके यथा भारवाही बलीवर्दादिर्द्रव्यादिकं न नाशयति तद्वत् । किंच, संवृज्य *संदृश्य देये धनराशौ पुनः पुनः समानीय रयिं (सं) जय प्रभूतं धनं सम्यक्प्रापय

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह

अन्यमस्मादिति हेऽग्न इयं दुच्छुना रोगरूपा दारिद्र्यरूपाऽनेकरूपा वा पार्डीऽस्मदन्यमस्मत्तो व्यतिरिक्तं वैरिणं संबध्नातु । किमर्थं, भियै भीत्यर्थम् । यथा पीडया वैरी भीतः पलायते तथा पीडां प्राप्नोतु । नोऽस्माकं शवो वर्धं बलं वर्धय । किंव (व)त् , अमवत् । यश्व(था) वैरिणामयो रोगो वर्धि (र्धे)तं तद्वत् । अथ स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या -

यस्याजुषन्निति । दुष्टोऽङ्गविकलो मखो यज्ञो दुर्मखः । न विद्यते दुर्मखो यस्य यजमानस्य सोऽयमदुर्मखः, सम्यगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः । तस्य, नमस्विनो भक्त्या नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुखकरीमाहुतिमजुषदग्निरसेवत । अदुर्मखस्य सम्यगनुष्ठायिनो वा यस्य यजमानस्य शमीमजुषत्तंवेत्तथेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्यगनुतिष्ठन्तं वाऽयमग्निर्वृधा धनादिवर्धनेनावति रक्षति । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह-

---

* संदृश्येत्यत्र संवृज्येति एकस्मिन्पुस्तके पाठ इति ख पुस्तके टिप्पण्याम् ।

परस्या इति । सम्यग्वनुते भजते यस्यां सा क्रिया संवत् , परस्या सर्वतोऽधि उत्कृष्टाया अस्या इष्टेरधिष्ठानमवरान्निकृष्टानप्यस्मानभ्यातराऽऽभिमुख्येनाऽऽगत्य दुःखानि नाशय । येषु बन्धुष्वहमास्मि तान्बन्धूनप्यव रक्ष ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह–

विद्मा हि त इति । हेऽग्ने यस्मात्पुरा वयं ते तवावसो रक्षणं विद्म ज्ञातवन्तः । कस्येव, पितुर्यथा । लोके पुरा यथा पितुः पालनं जानन्ति तद्वत् । अथ तस्मात्कारणात्ते सुम्नमीमिहे त्वया संपादितं सुखं प्राप्नुमः ।

अथात्र तिस्र ऋच उपहोमार्थाः । तत्रेयं प्रथमा–

य उग्र इति । हेऽग्ने यस्त्वमुग्र एव क्रूरो राजेव शर्यहा शर्याणां हिंसकानां हन्ता, तिग्मशृङ्गो न तीक्ष्णशृङ्गो मृग इव, वंसगो वंसानि वनानि गच्छतीति वंसगः, दावाग्निरूपो भूत्वा वनेषु तिष्ठती (सी) त्यर्थः । तादृशस्त्वं पुरो रुरोजिथ शत्रूणां पुराणि तर्जितवानसि । अथ द्वितीया–

सखाय इति । हे सखायः परस्परसख्ययुक्ता ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं सम्यञ्चमिषं समीचीनमप्यभीष्टार्थं(र्थमग्निः) संपादयन्तु (तु) । संमित्युपसर्गस्यापेक्षितः शेषोऽध्याहृतः । यूयं चाग्नये स्तोमं स्तोत्रं संपादयन्तु (त) । कीदृशायाग्नये, क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जो नप्त्रे बलस्य न पातयित्रे विनाशनमकुर्वते, सहस्वते स्वयमतिशयेन बलवते । अथ तृतीया–

संꣳ समिदिति । हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने विश्वानि सर्वाणि संसमित्संपाद्यैव युवसे यजमानेन मिश्रयसि । अर्य आ ईश्वरस्त्वमागत्येडस्पदे पृथिवीरूपाया वेद्याः स्थाने समिध्यसे सम्यग्ज्वाल्यसे तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि संभर सम्यगाहृत्य प्रयच्छ ।

‘ यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत् ’ ‘ यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतꣳ सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत् ’ इत्यनयोर्याज्यानुवाक्याप्रतीकानि दर्शयति—

प्रजापत इति । ‘ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ’ इति प्रजार्थस्य हविषः पुरोनुवाक्या । सा च ‘ सोमस्य त्विषिरासि ’ इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘ स वेद

पुत्रः पितरम् ' इत्येषा याज्या । सा च ' हिरण्यगर्भ आपो ह यत् ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्याता । पश्चर्थस्य हविषः सोमा पूषणा जनना ' इति पुरोनुवाक्या । ' इमौ देवौ जायमानौ ' इति याज्या । एतदुभयम् ' अग्नाविष्णू महि ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः –

' संवर्गेष्टौ सामिधेन्यो दश तिस्रस्तु याज्यकाः ।
संयाज्यास्तिस्र उदिता उपहोमास्त्रयो मताः ॥
प्रजासवे द्वयं योज्यं गामुते प्रथमे भवेत् ।
सोमेमौ तद्द्वितीये स्तस्त्र (ऽत्र त्र) योविंशतिरीरिताः ' ॥

इति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्–
वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।
अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥
हौत्रकादिसमाख्यानं नियतगमकं स्वतः ।
निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे । आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे । एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेन्मैवम् । हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्यानस्य बाधकं किंचित्पश्यामः । तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोश्चप्रामाण्यकारणयोरभावाच्छ्रुतिलिङ्गादिप्रबकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आ वह पितृन्हविषे अत्तवे । त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् । तव प्रणीती पितरो न इन्द्रो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः । त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः । वन्वन्नवातः परिधीꣳरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भव [१] नः । त्वꣳ सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ । तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवीꣳषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिꣳ सर्ववीरं दधातन । बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् । त आ गतावसा शंतमेनाथास्मभ्यम् [२] शं योररपो दधात । आऽहं पितृन्त्सुविदत्राꣳ अविवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहाऽऽगमिष्ठाः । उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । त आ

गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु ते ऽवन्त्व स्मान् । उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुम् (३) य ईयुर वृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु । इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयु । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनꣳ सुवृजनासु विक्षु । अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशु षाणाः । शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षा मा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् । यदग्ने [४] कव्यवाहन पितॄन्यक्ष्यृतावृधः । प्र च ह व्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । त्व मग्न ईडितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभी णि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अ क्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीꣳषि । मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृ धानः । याꣳश्च देवा वावृधुर्ये च देवा न्त्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति [५] । इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पि तृभिः संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कवि शस्ता वहन्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व ।

[पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्]

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्त हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य । अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम (६) ॥

(भवास्वभ्यमसु यदग्ने मदन्ति सौमनस एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समिधश्चक्षुषी प्रजापतिविराज्यं देवस्य स्फ्यं ब्रह्मवादिनोऽङ्गिरसोऽग्नेस्त्रयो मनुः पृथिव्याः पशवोऽग्नीधे देवा वै युक्ष्वोशन्तस्त्वा द्वादश

॥ १२ ॥

समिधो याज्या तस्मान्नभा हितमन्वित्याह प्रजा वा उत्तरा आहेत्याह युक्ष्व सप्तति: ॥ ७० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितियाष्टके षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

एकादशे तु कथितं संवर्गेष्ट्यादि हौत्रकम् ।
द्वादशे पितृयज्ञस्य हविषां हौत्रमुच्यते ॥

कल्पः-" एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाहोशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम् " इति । पाठस्तु-

उशन्तस्त्वेति । हेऽग्ने वयमुशन्तः पितॄन्कामयमानास्त्वामाह्वयामः । पुनरपि पितॄनुशन्तस्त्वा समिधीमहि । त्वमपि कामयमानः कामयमानस्य यजमानस्य पितॄनावह । किमर्थम्, हविषेऽत्तवे हविर्भोक्तुम् ।

कल्पः-' द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहर्चमुक्त्वा प्रणीत्यपरामुक्त्वा प्रणीतित्वꣳ सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या ' इति ।

तत्र प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह -

त्वꣳ सोमेति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । किंच, त्वं रजिष्ठं य [ष्ठ] मन्नोदकसंपूर्त्यां रञ्जकं मार्गमनुनेषि अनुक्रमेव प्रापयसि । हे इन्दो तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन नोऽस्माकं पितरो देवेषु मध्ये स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीय हविरभजन्त ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह--

त्वया हि न इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्मान्नोऽस्माकं पूर्वे पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः परिस्मरन्तो जन्मानि धीरास्तिष्ठन्ति [च] । [तस्मात्] त्वमप्यवातो वायुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्मदीयहविर्वन्वन्संभक्षयन्परिधीन्परिधिवत्सर्वतोऽवस्थितान्प्रतिबन्धकानपोर्णु निराकुरु । कैः साधनैः । वीरेभिर्युद्धकुशलैरश्वैः । तथा नोऽस्मदर्थं मघवा धनवान्भव । अथ याज्यामाह--

त्वꣳ सोमेति । हे सोम त्वं पितृभिः संविदानः संविदं प्राप्तोऽनुक्रमेण द्यावापृथिवी आततन्थाऽऽतते व्याप्ते कृतवानसि । हे इन्दो हे सोम तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम । त्वत्प्रसादाद्वयं धनानां पतयः स्याम ।

इत्थं " सोमाय पितृमते पुरोडाशꣳ षट्कपालम् " इत्यस्यानुवाक्याद्वयं याज्या चेति मन्त्रत्रयमुक्तम् । अथ ' पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थम् " इत्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यते । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं हविस्तथाऽपि लिङ्गस्य बलवत्त्वात्तत्र विनियोगो द्रष्टव्यः । पाठस्तु -

(पितृयज्ञहविर्हौत्रमन्त्राभिधानम्)

अग्निष्वात्ता इति । अत्र ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता इति श्रुतत्वाद्यागमकृत्वैव प्रेत्य पितृलोकं गता अग्निष्वात्ताः शोभना प्रणीतिरस्मत्कृता परिचर्या येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविधा हे पितर इह कर्मण्यागच्छत । सदःसदस्तत्तदात्मीयं स्थानं सदत प्राप्नुत । अस्मिन्बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रयत्नेन संपादितानि हवींषि अत्त भक्षयत । अथानन्तरं रयिं सर्वेषु वैदिककर्मसु वीरः कुशलो यः पुत्रस्तादृशं पुत्रं च दधातन संपादयत ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्या याज्या चेत्युभयमाम्नातं, तच्च ये अग्निष्वात्ता इत्यादिकं कौकिल्यां सौत्रामण्यामाम्नाततमस्तत्रैव व्याख्यास्यते । अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना इत्यस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

बर्हिषद इति । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषद इत्युक्तत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृश्या हे पितरोऽर्वागर्वाचीनानामस्माकमूती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वो युष्मदर्थमिमा हव्या एतानि हवींषि चकृमातस्तानि जुषध्वमिति (मृ । ते) हविर्जुष्टवन्तो यूयमवसा रक्षणेन शंतमेन सुखतमेनास्मानागत तन्निमित्तमागच्छतेत्यर्थः । अथास्मभ्यं प्रथममन्ते च शं सुखं दुःखवियोगं चारपः पापराहित्यं च दधात दत्त ।

अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या—

आऽहं पितॄनिति । अहं यजमानः सुविदत्रान्मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितॄनपि आवित्स्याभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोर्व्यापिनोऽस्य यज्ञस्य नपातं विनाशाभावं विक्रमणं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये पितरो बर्हिषदस्त इहात्र कर्माणि आगमिष्ठा अतिशयेनाऽऽगताः । आदरपूर्वकमागत्य पित्वः प्रीतिं भजन्त प्राप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुतस्य स्वधया सोमसमस्य हविषः स्वादुत्वेन । अथ तत्रैव याज्यामाह—

उपहूता इति । सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः पितरो बर्हिष्येषु या-

मार्हेषु तृप्तिकरेषु निधिसद्दशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सूपहूता अस्माभिराहूतास्ते पितर आगमन्त्वागच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्मण्यस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः शृ-ण्वन्तु । श्रुत्वा चाधिब्रुवन्तु साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । तत ईदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु—

अत्रैवोपहोमार्थास्तिस्र ऋचस्तासु प्रथमामाह—

उदीरतामिति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । तत्रापि केचित्संस्कारैर्विकला अधमाः एतदेवाभिप्रेत्य ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा इत्या दिर्मन्त्र आम्नातः । तेष्ववरे निकृष्टा उदीरतामुत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । परास उ-त्तमाः पितर उदीरताम् । मध्यमाः पितरश्चोदीरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मिन्विषये सो-म्यास सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरोऽवृका वृकवद्रण्यश्ववदस्मासु हिं-सामकुर्वन्त ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुमस्मत्प्राणमीयू रक्षितुं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु अस्मदीयाह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया—

इदं पितृभ्य इति । पूर्वासो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपिता महादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। ये चान्य उपरासो यजमानजननादुपर्युत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । येऽप्यन्ये पार्थवे पृथिवीसंबन्धिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्यानीता हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरो बहुबन्धुरूपासु विक्षु प्रजास्वनिषत्ताः श्राद्धादिस्वी-कारायाऽऽगत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विक्षु सुवृजनासु वृज्यते परित्यज्यते दारि द्र्यमनेनेति वृजनं धनं शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनास्तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नमो ऽस्त्वयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया—

अधा यथेति । हेऽग्नेऽधाधस्तादतीते काले नोऽस्माकं पितर ऋतमाशुषाणा यज्ञमश्नुवानाः शुचीच्छुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेणायन्प्राप्तवन्तो दीधितिं दी-प्यमानां पितृरूपां देवतामुक्थशासः शस्त्रैः शंसन्तो वयमपि तथैवोच्चमेव स्थानं

(पितृयज्ञहविर्हौत्रमन्त्राभिधानम्)

प्राप्ताः स्म इति । कीदृशाः पितरः, परासोऽस्मत्त उत्कृष्टाः पितृपितामहादयः प्रत्नासः पुरातनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किंच, क्षाम क्षयहेतुं स्वकीयं क्षुदुपद्रवं भिन्दन्तोऽनेन हविषा नाशयन्तोऽरुणीस्तेजोरूपा (देवता) स्वाः प्राप्यापवन्फलप्रतिबन्धकं पापमपाकुर्वन् ।

अस्मिन्निह(न्हि) पितृयज्ञकर्मणि शाखान्तरेऽन्यदपि हविर्द्वयं विहितं तदग्नये कव्यवाहनायैकं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयमिति । अत एव सूत्रकार आह—' अथैकेषां सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः षट्कपालं पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते ' इति । तत्र कव्यवाहनस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

यदग्न इति । कव्यं वहतीति कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवान्यत्र श्रुतम्—' त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणाꣳ सहरक्षा असुराणाम् ' इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादृतावृधो यज्ञवर्धकान्पितॄन्यक्षि यजसि तस्मादेव कारणात्त्वं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि प्रावक्ष्यसि पुनः पुनः प्रकर्षेता परमपि हविर्वहनं करिष्यसि ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमग्न इति । जातं सर्वं जगद्वेदेति जातवेदास्तथाविध हेऽग्ने त्वमीडितो यजमानेन स्तुतः संस्तदीयानि हव्यानि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वाऽवाड्वहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण प्रत्तं हव्यमक्षन्नदन्तु । हे देव त्वमपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींष्यद्धि भक्षय । अथ याज्या—

मातलीति । मातलिरिन्द्रस्य सूतस्तद्वानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह वावृधानो वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहस्पतिश्च ऋक्वभिर्ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । तत्र देवा यान्कव्यभागादीन्पितॄन्वावृधुर्वर्धयन्ति, ये च कव्यभागादयः पितर इन्द्रादीन्देवान्वर्धयन्ति तेषां मध्य इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तृप्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तृप्यन्ति ।

अथाङ्गिरस्वतो यमस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

इमं यमेति । हे यमाङ्गिरोभिरेतन्नामकैः पितृभिः संविदान ऐकमत्यं प्राप्त इमं प्रस्तरं प्रस्तीर्णं यज्ञविशेषमासीदाऽऽगत्योपविश । हि यस्मादुपविशासि तस्मात्कविशस्ता विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्रास्त्वामावहन्तु । हे राजन्नेनाऽनेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ।

अथ द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

अङ्गिरोभिरिति । हे यम वैरूपैर्विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामार्हैर्वा यज्ञियेभिर्यज्ञयोग्यैरङ्गिरोभिः सहाऽऽगाहि आगच्छ । आगत्य चेह मादयस्व यजमानं हर्षय । यस्ते तव पिता विवस्वानस्ति तं विवस्वन्तमस्मिन्यज्ञे हुव आह्वयामि । स च बर्हिष्यस्मिन्यज्ञ आनिषद्याऽगत्योपविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह—

अङ्गिरसो न इति । अङ्गिरोनामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च नोऽस्माकं पितरो नवग्वा अभिनवागमनयुक्तास्तदा तदा नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हन्ति सोम्याः । यज्ञियानां तेषां सुमतावयुक्त (नुग्रह) युक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे सौमनस्यकारणे भद्रे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अत्र विनियोगसंग्रहः—

'उशन्तः सामिधेन्येका पितृयज्ञे महत्यसौ ।
त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्नामके तथा ॥
त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्थेऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।
बर्हिर्द्वे ह्यनुवाक्ये तु याज्यैका बर्हिषद्यजौ ॥
उपहोमा उदीरेति त्रयस्तत्त्रययागके ।
कव्यवाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥
पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।
इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववन्मता ।
अन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

———

[पितृयज्ञहविर्हौत्रमन्त्राभिधानम्]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ ५ ॥

मूलक्रमेण द्वितीयाष्टके—प्र० ६ अ० ७५ ।
भाष्यक्रमेण द्वितीयकाण्डे—प्र० ६ अ० ७५ ।
मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्टयङ्काः का० २ प्र० १४ अ० २२१ ।
भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्टयङ्काः—का० २ प्र० १४ अ० २१५ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयः काण्डः ।